

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ
НАУКОВО–ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ODESA I. I. MECHNIKOV NATIONAL UNIVERSITY
THE DEPARTMENT OF HISTORY AND PHILOSOPHY
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
The Transactions of the Department of Cossack History in the South of Ukraine**

**Випуск 18
Volume 18**

**Одеса 2023
Odesa 2023**

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Ук)
Ч494

Редакційна колегія:

академік НАН України, д.і.н. Смолій В. А. (почесний голова редколегії), д.і.н. Бачинська О. А. (головний редактор), д.і.н. Гончарук Т. Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О. І., д.і.н. Діанова Н. М., д.і.н. Кіосак Д. В., д.і.н. Ковалевська О. О., д.і.н. Котляр Ю. В., д.і.н. Кульчицький С. В., д.і.н. Мільчев В. І., д.і.н. Михайлуца М. І., д.і.н. Музичко О. Є., к.і.н. Новікова Л. В. (редактор англійського тексту), к.і.н. Полторак В. М., к.і.н. Серeda О. Г., д.і.н. Черкас Б. В., д.і.н. Чухліб Т. В. (заступник голови колегії), д.і.н. Емеджен Ферідун (Туреччина), д.і.н. Кирилли Хакан (Туреччина), д.і.н. Струква Грегор (Польща), д.і.н. Шакул Кахраман (Туреччина), к.і.н. Юнвер Метін (Туреччина), к.і.н. Яша Фират (Туреччина).

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(Протокол № 9 від 21 грудня 2023 р.)

Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України :
Ч494 зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18.
202 с.

ISSN 2519-2523

*Свідоцтво Міністерства юстиції України про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації КВ №17749-6599Р від 04.05.2011*

**Наказом МОН України від 24 вересня 2020 р. «Чорноморську минувшину»
включено до Переліку фахових видань України категорії “Б”
(історичні спеціальності – 032)**

Сайт та сторінки видання в Інтернет-просторі: <http://chm.onu.edu.ua/>;
<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>;
<http://lib.onu.edu.ua/ua/chernomorskoe-proshloe/>

Збірник реферується та індексується в наступних базах даних: Архів-репозитарій
ОНУ імені І. І. Мечникова; Електронна бібліотека Інституту історії України НАН
України; «Наукова періодика України» НБ України імені В. І. Вернадського;
Україніка наукова; Index Copernicus Journals Master List; Google Академія; Base-search

*Висловлюємо щирі подяки за сприяння у виданні старшині та козакам
Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини”
М. Самокиша, С. Васильківського).

ISSN 2519-2523

© Автори статей, 2023

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292452>

УДК 323.3:316:45:94 (477) "18"

USE OF THE NAME "UKRAINE" IN THE OFFICIAL CORRESPONDENCE OF THE HETMAN I. MAZEPA AND HIS RESPONDENTS (1700 – 1709)

Taras Chuhlib

DSc (History), Professor
Dr. Hab. (History),
Institute of History of Ukraine National
Academy of Sciences of Ukraine
4, Hrushevskoho Str.,
Kyiv, 01001, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>
E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

Citation: Chuhlib, T. (2023). Use of the name "Ukraine" in the official correspondence of the hetman I. Mazepa and his respondents (1700 – 1709). *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 3 – 15.

Submitted: 19. 09. 2023

Annotation

*The purpose of the article is to highlight the use of the name "Ukraine" in the official epistolary of Hetman Ivan Mazepa in the context of his relations with the governments of the Moscow Kingdom, the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Kingdom of Sweden, as well as in the context of internal political relations in the Zaporozhian Army. **Methodological** approaches consist in the study of these historical problems through the prism of conceptual history and are revealed by the author of the article using the diachronic semantic method in the direction of historical and linguistic analysis of lexemes with the words "Ukraine" and "Ukrainian" used in written discourse during 1700 – 1709. **Scientific novelty.** It is proved that, given the events of the Great Northern War of 1700 – 1721, the government of the Zaporozhian Army not only took an active part in it, but also conducted extensive correspondence with the warring parties. In this interesting diplomatic communication between Baturyn, Warsaw, Moscow, and Stockholm, the name "Ukraine" was repeatedly used. The conclusions of historians on the study of the texts of international and domestic political epistolaries of Hetman I. Mazepa are supplemented. **Conclusions.** It has been determined that in the texts of treaties and diplomacy of the Hetman's government with its foreign policy allies and enemies during the studied historical period, the polytonym "Ukraine" was repeatedly used as a synonymous conceptual name of the state of the Zaporozhian Army. This polytonym was used by the Hetman's government in the correspondence of the Zaporozhian Army with the Polish-Lithuanian Commonwealth, the Muscovy, and the Kingdom of Sweden to mark the territory that was under the rule of Hetman I. Mazepa during the second half of the seventeenth and early eighteenth centuries, and before that, his predecessors in the hetman's office. At the same time, in the royal chancelleries of Warsaw, Moscow and Stockholm, diplomatic acts used official conceptual phrases with the words "Ukraine" and "Ukrainian" agreed with the Hetman's government of the Zaporozhian Army, such as: "Ukrainian fortresses", "Ukrainian borders", "Ukrainian liberty", "defend Ukraine", "whole Ukraine", "present-day Ukraine", etc. Other semantic constructions that appeared with the words "Ukraine" and "Ukrainian" in the official discourse of Eastern and Northern Europe in 1700-1709 are also studied.*

Key words: Ukraine, concepts, Zaporozhian Army, Ivan Mazepa, linguistic construction, Polish-Lithuanian Commonwealth, Moscow Kingdom, Swedish Kingdom, epistolary.

УЖИВАННЯ НАЗВИ «УКРАЇНА» В ОФІЦІЙНОМУ ЛИСТУВАННІ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ ТА ЙОГО РЕСПОНДЕНТІВ (1700–1709 рр.)

Тарас Чухліб

Доктор історичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту історії України
Національної академії наук України
вул. Грушевського, 4,
м. Київ, 01001, Україна

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-2604-4816>

E-mail: taras_chuhlib@ukr.net

Цитування: Чухліб Т. Уживання назви
«Україна» в офіційному листуванні гетьмана
І.Мазепи та його респондентів (1700 –
1709 рр.).

Чорноморська минушина: записки
Відділу історії козацтва на півдні
України: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія.
Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2023. Вип. 18.
С. 3 – 15.

Отримано: 19.09.2023

Анотація

Мета статті полягає у висвітленні уживання назви «Україна» в офіційному епістолярії гетьмана Івана Мазепи у площині його стосунків як з урядами Московського царства, Речі Посполитої та Шведського королівства так і у контексті внутрішньо-політичних відносин у Війську Запорозькому. **Методологічні** підходи полягають у дослідженні даних історичних проблем через призму понятійної історії та розкриваються автором статті за допомогою діахронно-семантичного методу в напрямку історико-лінгвістичного аналізу лексем зі словами «Україна» та «Український», що були уживані у письмовому дискурсі протягом 1700 – 1709 рр. **Наукова новизна**. Доведено, що, зважаючи на події Великої Північної війни 1700 – 1721 рр., уряд Війська Запорозького не тільки брав у ній активну участь, але й вів велику переписку з ворогуючими сторонами. У даному цікавому дипломатичному спілкуванні між Батурином, Варшавою, Москвою та Стокгольмом неодноразово вживалася назва «Україна». Доповнено висновки істориків щодо вивчення текстів міжнародного та внутрішньо-політичного епістоляріїв гетьмана І. Мазепи. **Висновки**. Визначено, що в текстах договорів й дипломатарії гетьманського уряду зі своїми зовнішньополітичними союзниками та ворогами протягом досліджуваного історичного періоду неодноразово, як синонімічна понятійна назва держави Військо Запорозьке, вживався політонім «Україна».

Даний політонім використовувався гетьманським урядом в переписці Війська Запорозького з Річчю Посполитою, Московською державою та Шведським королівством для маркування території, як впродовж другої половини XVII – початку XVIII ст., знаходилася під владою гетьмана І. Мазепи, а перед тим його попередників на гетьманській посаді. При цьому, в монарших канцеляріях Варшави, Москви та Стокгольма у дипломатичних актах вживалися узгоджені, з гетьманським урядом Війська Запорозького, офіційні понятійні словосполучення зі словами «Україна» та «Український» як: «Українські фортеці», «Українські кордони», «Українська вольність» «боронити Україну», «ціла Україна», «сьогобічна Україна» тощо. Досліджено інші смислові конструкції, що з'являлися за допомогою слів «Україна» та «Український» впродовж 1700 – 1709 рр. в офіційному дискурсі країн Східної та Північної Європи.

Ключові слова: Україна, поняття, Військо Запорозьке, Іван Мазепа, лінгвістична конструкція, Річ Посполита, Московське царство, Шведське королівство, епістолярій.

У 1699 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією було підписано Карловицький мирний договір. На виконання положень цього договору, що завершив довголітню війну 1684 – 1699 рр., до Стамбулу відправилось представницьке посольство з Варшави. Добре знаючи міжнародне життя східноєвропейського регіону, український гетьман Іван Мазепа повідомляв у 1700 р. до Малоросійського приказу в

Москву про це посольство Корони Польської на чолі з Р. Лещинським до Високої Порти: «...І хочуть поляки, щоб солтан *ту Україну уступив їм*, щоб її від Москви відлучити і собі присвоїти» [27]. І, справді, бажаючи прилучити Річ Посполиту до політичного союзу проти Шведського королівства, Московська держава погоджувалася на територіальні уступки польському королю Августу II. Однак, коли до Москви прибули польські послы для укладення чергового договору, Петро I, зважаючи на авторитет українського гетьмана в міжнародних справах, відправив до нього для дипломатичної консультації свого дяка Б. Михайлова [39, С.307]. 19 квітня 1701 р. царський посланець привіз до м. Батурина проект умов польсько-московського договору, за яким поляки вимагали «*спірні землі України*» від Стайок до Чигирини [11, с. 31 – 32]. Згідно з розпорядженням царя, І. Мазепа мав ознайомитися з ними і висловити свою думку, на що гетьман запропонував віддати Польщі Стайки, Трахтемирів і Трипілля, але не погодився на уступлення таких українських міст як Чигирин, Канів, Черкаси і Крилів [41, с. 16 – 39]. Отже, як бачимо, у даному випадку назвою «Україна» маркувалися землі Правобережної України.

На початку XVIII ст. полковник Вінницького та Богуславського полку Самійло Самусь, який впродовж 1693 – 1704 рр. проводив свою діяльність на правобережних землях України підписував свої листи та універсали як «наказний *гетьман Український* Й[ого] К[оролівської] М[илості]». Він проводив стосунки з Лівобережним Гетьманатом, вів переписку про об'єднання України з гетьманом І. Мазепою, а, отже, був його активним респондентом. Зокрема, в універсалі до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р. наказний гетьман Самусь зазначав: «...Пану Гетьману Мазепі цілою душою присягнув ... служити вірно на службі монаршій і регіментарській за *весь народ православний Український*, щоб від того часу ляхи з *отчизни наших українських* відійшли і вже більше *на Україні* не розпоряджалися...» [6]. Якщо заява про підданство І. Мазепі свідчила ні про що інше, як про самусеве бажання сполучити право- і лівобережну частини Українського Гетьманату, то застосовані ним такі лексичні словосполучення як «український православний народ» та «наші українські отчизни» (тобто Правобережна та Лівобережна України. – Т. Ч.) були проявом патріотизму та ранньонаціональної ідентичності автора.

Облога головного форпосту коронної влади Польсько-Литовської держави на Правобережній Україні – міста Білої Церкви – тривала з 2 вересня 1702 р., та завершилася капітуляцією польської залоги перед десятитисячним козацьким військом 10 листопада. До рук гетьмана Самуся і його повстанців потрапили великі трофеї і того ж дня Самусь відсилає листа до І. Мазепи з повідомленням про взяття польської фортеці «*українською зброєю*» (саме так писалося у даному листі. – Т. Ч.) й пропонує останньому направити до Білої Церкви «якусь знатну надійну людину» на посаду коменданта та «людей з сотню – другу, які б перебували в місті на правах залоги» [28]. 14 жовтня того ж року Самусь звернувся до великого коронного гетьмана Речі Посполитої Є. Любомирського з листом, в якому говорив, що «вольностей, згідно права нашого, не маємо *в Україні*» [7].

У 1703 р. за дорученням гетьмана І. Мазепи писар Стародубського полку Опанас Покорський проводив контррозвідувальну діяльність на території Великого князівства Литовського. О. Покорський начебто від імені полковника Михайла Миклашевського проводив таємні переговори з троцьким каштеляном Михайлом Казимиром Котелом задля вивідування правдивої інформації про зміст розмов, які велися під час неодноразових зустрічей між литовським урядовцем та впливовим козацьким

полковником. Нагадаємо, що тоді козацькі війська під проводом стародубського полковника і наказного гетьмана М. Миклашевського проводили військові дії на території Литви проти прихильників шведського короля Карла XII. Виявилося, що Котел пропонував Миклашевському агітувати Мазепу та його оточення за повернення їх під владу «дідичного пана»-польського короля, тобто перехід Лівобережної України до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцької угоди 1658 р.

Наданий за результатами поїздки О. Покорського гетьману І. Мазепі документ складався з 17 пунктів й був свого часу відшуканий, опублікований та досліджений О. Оглоблиним [17, с. 238 – 241]. Політичну ситуацію навколо «місії Покорського» до Литви добре проаналізував і сучасний історик С. Павленко [19, с. 55 – 57]. Т. зв. «пункти Котела» засвідчували наявність серед козацької старшини ідеї про перехід України до зверхності польського короля. Зауважимо, що даний документ став відомим Мазепі наприкінці 1703 р., тобто відразу ж після прибуття писаря Покорського до м. Батурина. Уже у 1-му пункті йшлося про те, що М. К. Котел з „польського боку”, а М. Миклашевський з „української сторони” домовлялися про те, **«щоб Україна в такій же вольності процвітала як Корона Польська та Велике князівство Литовське»**. А у п. 6-му обумовлювалося, що **«вольность Українська** буде така, як Річ Посполита коронна і литовська, і така ж **буде Річ Посполита третя українська**, і скільки сенаторів із Литви і з Корони, скільки осіб гідних впевнених, стільки ж місць сенаторських засідати мають **в Україні...** шляхта при своїх вольностях... Чин духовний, міщани при своїх вольностях...» [9, С. 266].

Протягом грудня 1703 р. московський урядовець Ф. Головін написав три листи гетьману І. Мазепі з настійливим проханням купити для військових потреб **«воли і вози на Україні»** [9, с. 64]. На виконання умов польсько-російського Нарвського мирного договору 1704 р. лівобережний гетьман І. Мазепа ввів у східні воєводства Речі Посполитої близько 30 000-е українське козацьке військо. Про те, що Правобережна Україна, починаючи з травня 1704 р. знаходилася під владою гетьмана І. Мазепи свідчили, зокрема, його слова у листі до белзького воєводи та великого коронного гетьмана А. Сенявського: «Коли ж в воєводстві Брацлавському і Київському, а також у Подільському, особливо в тих місцях, котрі ще до волі Царя Й[ого] М[илості] знаходяться під владою моєї гетьманської булави... Лист найяснішого Царя Й[ого] М[илості] писаний... має в собі виразну волю Його Царської Величності, до повернення свого монаршого, він **утримує Україну під моїм управлінням...** А до того ж там мало не скрізь у Брацлавському, Київському і Подільському воєводствах в пониззі рік Дніпра і Бугу козаки живуть, мають своїх полковників і сотників...» [12, с. 101 – 102]. 14 серпня 1705 р. у листі до новгородського старости Речі Посполитої гетьман І. Мазепа обіцяв, що козаки не «будуть чіпати його добр **в Україні»** [14, с. 304], тобто не будуть з його земельних маєностей на Правобережній Україні збирати продовольство на військові потреби.

На початку жовтня 1705 р. українська армія гетьмана І. Мазепи перебувала вже неподалік Замостя. Тут український гетьман отримав розпорядження від Ф. Головіна щодо входження до міста під виглядом польських військ й залишення у місті боєздатного гарнізону з артилерією [10, с. 1014]. У цей час Мазепа скаржився Петру І на дії польських союзників, які «не тільки утиски в добуванні збіжжя [роблять], но і забойства чинять» [5, с. 149 – 150] [3]. Тоді ж гетьман Мазепа отримав «статті» від Петра І з наказом залишити 25 тисяч «чоловік добрих» у Белзькому та Руському воєводствах, а самому повернутися поближче до українсько-польського кордону «в зручне місце, але ближче ніж сто верст до рубежу не наближуватися, і там

розташуватися. І так **в Україні вже зможе управляти (!)**, а і полякам не без страху буде» [21, с. 468 – 469].

У грудні 1705 р. цар Петро I наказував Мазепі, який перебував у Дубно й очолював український військовий контингент у Речі Посполитій, залишити замість себе наказного гетьмана та негайно повертатися до Лівобережної України. Побоючись, що його буде арештовано І. Мазепа не хотів повертатися до Батурина й виправдовувався перед О. Меншиковим: «Я теды на тое до двору монаршего отписалем так, же хоть бы наинужнейшии потребности **в Украине** или крайняя слабость здоровья принуждали мене ку домови ити, то не могут мене от монаршей Его Царского Величества службы отторгнути і овшем, если будет монаршим интересам потребно, и умрети на оной готовем» [14, с. 155 – 158], [4].

За свідченням П. Орлика княгиня А. Дольська в одному із своїх листів до гетьмана Мазепи наводила слова генерала Рена, які той промовив під час зустрічі з нею та московським воєводою Б. Шереметевим у Львові в 1706 р.: «Пожалься Боже того доброго і розумного Івана! Він бідний і не знає, що князь Олександр Данилович [Меншиков] яму під ним рис і хоче, його відставивши, сам **в Україні бути гетьманом**» [14, с. 349].

У 1706 р. за наказом Петра I було утворено спеціальне військове формування під назвою «**Українська дивізія**», яка була з'єднанням «городових» та охотницьких полків Лівобережної та Слобідської України [1, с. 56; 35, с. 516]. Командуючий цією дивізією призначався царським указом і під час походів перебирав на себе строеве та польове управління всіма козацькими полками та російськими підрозділами, що перебували на території України. Спротив гетьмана І. Мазепа такому нововведенню з боку Москви на декілька років відтермінував практичну діяльність цього військового інституту. Однак, в травні 1708 р. на посаду командира Української дивізії було призначено майора лейб-гвардії Преображенського полку В. Долгорукова. Йому наказувалося: «...Быть со всеми москвичи, с столники, с стряпчими, с дворяны, с царедворцами, и со всеми городовыми и всяких чинов ратными людьми, и с конными драгунскими, и с пешими салдацкими, и з слобоцкими Черкасскими, и с кумпанейскими полками, **и гетманскими многими региментами на Украине командиром**» [23, с. 681, 690]. А загальне керівництво над В. Долгоруковим та усім козацьким військом мав здійснювати київський воєвода Д. Голіцин. Саме йому в листопаді 1707 р. гетьман Мазепа передав „новоустроєну” Печерську фортецю разом з козацьким гарнізоном [34, с. 318], [29].

У відповідь на образи з боку московських урядовців прилуцький полковник Д. Горленко говорив І. Мазепі: «Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо й ім'я його блажим, що **Україну від іга лядського освободив**, так противним способом і ми і діти наші у вічні роди душу і кості твої будемо проклинати, якщо нас за гетьманства свого по смерті своїй в такій неволі залишиш» [10, с. 351].

«...І на тому присягаю, що я не для приватної своєї користі, не для вищих гонорів, не для більшого збагачення, а не для інших яких небудь забаганок, але для вас усіх, під владою і регіментом моїм перебуваючих, для жінок і дітей ваших, для загального добра **матки моєї отчизни бідної України**, всього Війська Запорозького і народу малоросійського, і для підвищення і розширення прав і вольностей військових, хочу те при допомозі Божій чинити, щоб ви з жінками і дітьми, і **отчизна** з Військом Запорозьким так від московської, як і від шведської сторони, не загинули» [10, с. 354], – з такою патріотично-патетичною промовою звернувся вересневої ночі 1707 р. до писаря Пилипа Орлика гетьман Мазепа, обгрунтовуючи своє таємне бажання

відмовитися від сюзернітету Москви. Окрім того, Мазепа сказав Орлику, що «...З якою силою Станіслав [Лещинський] до кордонів Українських прийде і які будуть військ Шведських в державі Московській перемоги; і якщо не сила наша буде боронити Україну і себе і маємо самі і погибель нести і отчизну губити? І сам Бог буде бачити, що за примусом те вчинили ми і, як вільний незавойований народ, старалися про спосіб цілості нашої...» [18, с. 12].

З огляду на розвиток воєнних подій під час Північної війни 1700 – 1721 рр., 7 жовтня 1707 р. гетьман І. Мазепа отримав листа від царя Петра I з пропозицією «о возвращении будто Белой Церкви и **Украины сегобочной** в посессию Речи Посполитой Польской». На це Мазепа відповідав, що Правобережну Україну «неможливо їм в посесію віддати», хіба що цар видасть спеціальний указ з цього приводу [22, с. 465].

Незважаючи на це, у жовтні 1707 р. І. Мазепа, якщо довіряти записам капелана шведського короля Нордберга, надіслав таємного листа прошведському королю Польщі С. Лещинському з пропозицією допомогти шведам знищити «шість чи сім тисяч московитів, які були **в Україні**» [16, р. 190]. Інформація Нордберга підтверджується тим, що 22 листопада 1707 р. королем Станіславом Лещинським було видано універсал «гетьманові, Війську Задніпровському Запорозькому та **всій Україні**». У ньому король Речі Посполитої закликав українців до повернення під протекцію «дідичного пана» й обіцяв захист перед «чужим ярмом» московського царя: «...Щоб ви, скинувши з себе ярмо чуже і несправедливе панування, до давніх свободи, волі і під рідне спадкове панування Королівства Польського поверталися і згадали собі старих часів **Україну**.., і зберігати ваші вірності прагенмо, але й у досконаліших і більших блаженствах утвердити і як синів єдиної і неподільної отчизни, пригорнувши до спільної матері Речі Посполитої, в правах помістях, угіддях безпеці і всіх свободах навіки утвердити хочемо і старатися будемо» [20, с. 20 – 21].

Про українсько-польський дипломатичний спір щодо території Правобережжя йшлося у мазепиному листі до великого коронного гетьмана А. Синявського, що був написаний 10 березня 1708 р.: «Я вже адресував на руки вельможному милості пану свій універсал для забезпечення безпеки його переходу, *ad restitutionem* (для повернення до Польщі. – *Т. Ч.*) **цілої України**, що належить до Білої Церкви, не можу *categoriae* (категорично) приймати рішення без виразної згоди його царської величності» [37, с. 19]. У квітні того ж року український гетьман уточнював в приписці ще до одного свого листа польському воєначальнику: «Щодо того, щоб **віддати Україну**, то я отримав усну заяву, що без наказу з власноручним підписом царя, вона у жодному випадку не буде повернена...» [37, с. 29]. Натомість, польські сенатори та урядовці С. Шембек та С. Денгоф у листі до царя Петра I скаржилися на українського гетьмана: «Сподівалися ми, що виконуючи указ вашої царської величності в справі **повернення України**, пан гетьман Мазепа тривалий час чинам Речі Посполитої чекання [робив]... Щоб ваша царська величність поновила укази до пана гетьмана Мазепа., щоб не тільки Білоцерківську фортецю з округою, але і інші всі фортеці, міста, містечки, села, маєтності і **міся Українські**, до королівства Польського здавна за положеннями договорів останніх вічних належні» [33]. З приводу повернення/неповернення Правобережної України Речі Посполитій граф Г. Головкін у той же час писав цареві: «...И какой ваш указ есть о **отдании Украины**, отобранной от Палея, и что совершенная отдача всей Украины удержана до возвращения короля его, и что гетман Мазепа уже к гетману коронному казаков послал... Та **взятая Украина** от Палея при выходе Августове не довольствуется» [23,

с. 772 – 773]. Вже 26 липня 1708 р. цар Петро I пише листа коронному гетьману А. Сенявському щодо зволікання з віддачею Правобережжя августвіській Короні Польській: «...Неприятель больше намеряет поход свой **к Украине**; чего ради ему от оной отдалятися, пока совершенной о обращении неприятельском вид явится, невозможно; для которой причины и о возвращении **части Украины**, Речи Посполитой надлежащей, от Палея взятой, також и господ Любомирских маетностей с фортецею Полонскою ныне совершенного удовольствования вашей милости учинить невозможно...» [37, с. 91].

Цікаво, що у березні 1708 р. граф Г. Головкін писав гетьману І. Мазепі «...Будто б то его Кочубеево доношение принято за благо, и дабы он для лучшего объяснения и разговоров со мною был в ближния места к Смоленску; – и буде сей способ удастся и они приедут, то взяты будут за арест, и потщимся с помощью Господнею, чтоб тот злой корень возмущения **из Украины** был исторгнут..., ибо его царское величество сомневается, нет ли какой факции неприятельской **в Украине** чрез сих возмутителей» [37, с. 37]. 30 квітня того ж року І. Мазепа відписував Головіну стосовно «справи Кочубея»: «Тогда показалось бы, что они клеветою своею мнили, что всемилостивейший Государь тотчас поверя оной, повелит меня взять, а они возвигнут **в Украине** бунт и возмущение; по желанию своему поставят иного гетмана...» [37, с. 39]. На початку травня 1708 р. гетьман І. Мазепа у своєму черговому листі до Г. Головкіна вживає назву «Україна» у такому контексті: «И хотя, государь, Кочубей, видя свою крайнюю погибель, со всех зговорил, однако мнитца нам, что таких подозрительных людей под нынешний случай **на Украине** держать не безопасно» [37, с. 46].

У середині липня 1708 р. Мазепа отримав листа від Петра I в якому відзначалося, що „понеже неприятель идет по Днепру вниз, и потому, и по протчим всем видам намерение ево **на Украину**” [37, с. 79]. А тому гетьманові наказувалося: 1) слідкувати чи немає в Україні якихось „підсилок” чи листів від Карла XII; 2) рухатися на чолі війська до Києва й залишивши там гарнізон йти за Дніпро „в зручне місце” (очевидно, до Білої Церкви); 3) підготувати до диверсійних дій проти ворога козацьку кінноту [13, с. 186]. Гетьман виконав царські розпорядження та підготував 4-х тисячний підрозділ на чолі з київським полковником К. Мокієвським й запропонував Петру I для відправки на допомогу прихильникам Августу II до Правобережної України. У першій половині липня 1708 р. гетьман І. Мазепа писав О. Меншикову, що «тут **в Украине** внутренни огонь бунтовничий от гултьев, пяниц и мужиков во всех полках начал разжигаться, которые, услыша о вступлении **в Малороссийский край** неприятельском и о моем к Стародубу моллолюдном отдалении, всюду в городах великими купами з киями и оружием ходят..., если я пойду **в Стародубовщину** одного токмо полку боронить, а тут **всю Украину** в таковых трудностях, опасностях и в начинающемся бунтовничем пожаре на крайнее разорение оставлю» [21, с. 247 – 249]. Як бачимо, тут назви «Малоросійський край» та «Україна» є синонімічними.

10 серпня 1708 р. у листі до великого коронного гетьмана Речі Посполитої А. Сенявського Мазепа повідомляв, що він на чолі війська «став **у середині України**, спостерігаючи за діями неприятеля і очікуючи для себе на подальші накази» [37, с. 26]. У цьому ж листі він писав, що відправив це послання до Польщі звичною «**українською поштою**» [5, с. 248]. Також на початку серпня 1708 р. цар писав до Мазепи, що шведська армія вже перейшла Дніпро та рухається до Пропойська, а тому гетьманові наказувалося «з Києва иттить **в Украину свою**» [11, с. 158].

Московський цар погоджувався на відправлення українських кіннотників у напрямку до Полонного й повідомляв гетьмана, що відправляє до нього на

підкріплення генерал-майора Інфланда і бригадира Полонського з дивізією російських кіннотників. 16 серпня Петро I додатково інформував І. Мазепу, що шведський король відійшов до Могилева й невідомо в якому напрямі буде рухатися, а тому гетьману наказувалося «стоять между Києвом и Черниговом» [13, с. 158]. Але на початку вересня Мазепа отримав розпорядження приготуватися у похід до Білої Церкви з огляду на те, що за останніми відомостями Карл XII «свой путь *на Україну* отменил» [13, с. 159]. 14 вересня Петро I віддав остаточний наказ про похід українського війська до Білоцерківської фортеці для допомоги полякам.

20 серпня 1708 р. московський резидент у Варшави О. Дашков запевняв графа Г. Головкина у тому, що Правобережна Україна обов'язково буде належати Польщі: «...О *возвращении Украины* объявлял им, что нынешнего ради неприятельского намерения, удержана та *часть Украины*, а после кампании неотложно отдастся» [25, с. 801]. 23 серпня 1708 р. у листі поляка Ф. Грабі, представника польського гетьмана А. Синявського при військовому штабі гетьмана І. Мазепи, продовжилася своєрідна дипломатична дискусія про політичний статус Правобережної України: «Якщо ти, ваша милість пане і добродію, маєш намір не відступатися від Августа..., а якби Ваша милість пан і добродій зважився на протилежні думки, і до того надасть чесно усіляку допомогу сили способів своїх із *приєднанням цілої України*, яка залишається у його володіння, до тіла Речі Посполитої, не чекаючи на це наказу, і як тільки ваша милість пан відкриєшся із тим рішенням своїм, відразу ж на доказ справжньої своєї сили, приєднанням обіцяє дозволити вашому милостивому пану забрати *задніпрянську Україну* і способи для відкликання військ своїх... Як підступно поводить себе цар із Річчю Посполитою, він навіть не думає *віддати України*, а був би радий бачити її під Львів і далі...» [37, с. 31 – 32].

20 вересня 1708 р. гетьман через спеціального кур'єра звернувся до свого сюзерена з повідомленням, що „малоросійський народ має певне опасіння про те, що велика *частина військ малоросійських забрана з України...*, і в дальній відстані знаходяться з України..., боронити Україну буде нікому” [11, с. 159 – 160]. На це Петро I відповідав, що як тільки він отримав відомість про те, що шведський король Карл XII Густав перейшов Сож, то відразу ж відправив військові підрозділи на чолі з Б. Шереметєвим обороняти Україну.

На початку жовтня 1708 р. у листі до графа Г. Головіна гетьман просив його донести до царя важливу інформацію про таке: по-перше, при ньому знаходиться незначна кількість війська з яким він не зможе дати належну відсіч шведам; по-друге, серед населення Полтавського, Гадяцького, Лубенського, Миргородського, Прилуцького, Переяславського, а також Чернігівського та Стародубського полків поширюються невдоволення та в окремих містах (Стародуб, Сосниця, Мглин, Гадяч) відбуваються бунти проти місцевої влади; по-третє, козацькі підрозділи, які мусили стримувати шведів розбіглися; по-четверте, «люди полків Стародубського, Чернігівського і сотень засеймських, які багаточисельними купами і таборами від наступу шведського втікаючи, у дальні польові полки йдуть, і про неприятельське нашестя *в Україну* розповідають багатьма несамовитими словами розповідають» [11, с. 165]; по-п'яте, на півдні України діють повстанські загони на чолі з ватажками Перебийносом та Молодцем, що можуть поширити „гультяйство” на всю територію Лівобережжя. Але найважчим завданням гетьмана було втримати під своїм началом й ту невелику кількість козацтва, які заявляли що він „їх з військом в Стародубщину веде на крайню погибель” [11, с. 165].

Також у листі до Головкина Мазепа зауважував, що С. Лещинський разом зі шведами рухається в напрямку Києва, який не буде кому захищати, адже він за

царським наказом мусить обороняти з усім наявним військом Стародубщину. «А тоді вже, сохрани Боже, неможливо нам *тієї сторони* (Правобережної України. – Т. Ч.) і людей бідних тих тамошніх від неприятеля оборонити, яку вручив би на його ж Божий захист, то хоча б *цю сторону* (Лівобережну Україну. – Т. Ч.) старатися потрібно, при допомозі Всевишнього, так від наступу ворожого, як і від внутрішнього сумяття, охоронити» [11, с. 167], – з жалем писав у цей час гетьман. Хоча російській владі вже у середині вересня стало відомо, що шведська армія планує йти до України. Зокрема, 10 вересня 1708 р. у „Журналі чи поденній записці Петра Великого” було занотовано, що московські підрозділи «в 10 день сентября вошли в Соболев, где получили подлинную ведомость, что неприятель уже Сожу реку перешел со всем войском и к *Украине* марш свой восприял...» [26, с. 123].

6 жовтня 1708 р. гетьман І. Мазепа повідомляє графа Г. Головкина про неможливість руху українського війська у бік Стародуба з огляду на початок заворушень: «...Смятения непостоянного народа люде полков Стародубского, Черниговского и сотен засеймских, которые многочисленными купами и таборами, от наступления неприятельского уходячи, в дальние полевые полки идут и о вшествии в *Украину* неприятельском оголошают многими неистовыми словами... И если я с войском отдалюся *от Украины* в полк Стародубский..., *внутрь Украины* с войском, начинают бунты., а тут, в Украине, начнутся бунты. И тут в *Украине* своеволие гультайское ы начинающиеся смятение бунтовничеес умножится... Вельми *народ увесь потривожили* и ужаснули. А до того розголосилося и тое *по Украине*, что многих таковых промышленников, попавших з харчами и с вином войскам неприятельском встречю, в неволю побрано» [37, с. 99 – 100]. У той же час гетьман І. Мазепа видає універсал до усього населення Стародубського полку, де відзначалося: «...Війська малоросійські, залишаючись всі, слава Богу, в цілості і гарному стані, прийшли вже в полк Стародубський для захисту України від неприятеля» [30]. У першій половині жовтня 1708 р. козаки Лубенського полку зверталися особисто до гетьмана І. Мазепи відпустити їх з Стародубщини на Полтавщину: «...А в домах наших без присутності нашої там, як і в Стародубщині – руїни! Ще раз впадаючи до ступнів ніг вельможності вашої просимо, щоб за батьківською ласкою і милосердя вельможності вашої від *своїї України* за Десну не було віддалення» [31].

8 жовтня 1708 р. гетьман І. Мазепа пише листа з Салтикової Дівиці на Чернігівщині до польського мечника С. Денгофа, де вживає таке політико-топонімічне словосполучення як «українські кордони»: «...Я вже був у марші поспішаючи на допомогу Речі Посполитій до Білої Церкви, але наздогнав мене наказ, щоб я приступив до відступу і поспішив об'єднатися з армією його царської величності, проти неприятеля, котрий вже кілька неділь стоїть непорушно в *українських кордонах*, у Стародубському полку» [2]. До речі, про «кордони України» гетьман згадував і в одному з листів до Г. Головкина: «Вашей вельможности известно, что в договорах вечного мира, между царским и королевским величествами и Речью Посполитой Польской учиненных, *граница целой Украины тогочной* не описана, понеже почавши от того места, где выше Киева река Ирпень в Днепр впадает...» [37, с. 88]. У «Списку військової ради» за 9 жовтня того ж року зазначалося, щоб «...послать указ великого государя в Киев, к воеводе, к князю Дмитрию Михайловичу Голицыну, чтоб он., шел немедленно в Малороссийский край и стал в Нежине, или в котором городе прилично, в *середине Украины* с совету гетманского» [37, с. 81].

На момент входження до України шведських військ Карла XII Густава підрозділи українського козацького війська, що загалом нараховували близько 40 – 50 тисяч осіб, були розкидані на величезному театрі бойових дій – від Смоленська й Білої Церкви до Дону. Під безпосереднім керівництвом Мазепи залишалися тільки Лубенський, Миргородський, Прилуцький та 3 охочекомонних полки на чолі з полковниками Ю. Кожуховським, Г. Галаганом, А. Маламою (Андріяшем) та 4 сердюцьких полки під керівництвом Д. Чечеля, Я. Покотила, М. Антоновича та полковника Дениса [36, с. 283]. Всього Мазепа тримав під контролем 3 – 3.5 тисячі найманців і таку ж кількість „городового” козацтва.

У першій половині вересня 1708 р. гетьман І. Мазепа через надісланого до царя генерального осавула Дмитра Максимовича висловив свою незгоду з тим, що „всі наші війська в далекій відстані знаходяться *від України*, і коли *неприятель на Україну зверне*, то проти нього стати й *боронити Україну* буде нікому” [11, с. 160]. У відповідь на скаргу свого васала, Петро I відповідав, що якщо шведи все ж таки підуть до України, то він відразу ж направить до її кордонів армію на чолі з Б. Шереметєвим. Саме в царському указі до „всього Малоросійського народу” від 10 листопада 1708 р. Петро I, можливо, несвідомо охарактеризував бажання свого колишнього васала як прагнення до незалежного володарювання: «...Мазепу *в Украине самовластным князем над ними учинить...*» [24, с. 278]. Перебуваючи в Ромнах, на початку грудня Мазепа написав листа до С. Лещинського в якому від імені «*всієї України*» просив польського короля надіслати необхідну військову допомогу [32]. З цим посланням до Речі Посполитої гетьман відправив свого посланця, роменського міщанина Ф. Хлюса. Той мав передати королеві гетьманський лист з проханням якнайшвидше прийти на допомогу йому та Карлу XII Густаву.

Наведемо лише одне з положень договору 1708 р. між Шведським королівством та Військом Запорозьким, який переконливо засвідчував васальне піддання І. Мазепи королю Карлу XII Густаву: “Й[ого] К[оролівська] В[еличність] зобов’язується *обороняти Україну* і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська...” [38, с. 66; 27, с. 12]. Як стверджують історики, існувала й друга україно-шведська угода, що була укладена у квітні 1709 р. поблизу Великих Будищ. У ній відзначалося, що шведський король не буде укладати угоди з Московською державою до того часу, поки не визволить з під влади царя «*усю Україну*», а також Запорозьку Січ. Окрім того, в цьому договорі окреслювалися умови на яких запорожці погоджувалися служити Карлу XII. Укладення даної угоди підтверджується й тим, що у квітні-травні 1709 р. (точної дати, на жаль, не збереглося) гетьман І. Мазепа видав закличний універсал до усіх станів Полтавського полку Війська Запорозького з закликом переходу на бік шведського короля Карла XII та під його булаву, де зокрема, проголошував: «...Король [шведський] сам погнав [московитів] аж до їх власних земель, прагнучи з ними генеральної битви. Де ж саме московити чекали на шведів, чи вони не змогли пустити їх через таку велику воду в Польщу, в Литву і сюди *в Україну* і чи не могли вони раніше захистити полк в Охтирці від спалення і розграбування...» [15, с. 6]. Однак, військова перемога московсько-калмицьких військ поблизу Полтави у червні 1709 року стала переломною в ході Великої Північної війни й перекреслила у майбутньому не лише протекторат Шведського королівства над козацькою Україною, але й над Річчю Посполитою.

Якщо підсумувати, то назва «Україна», а також похідний від нього прикметник «український», вживалися в епістолярії гетьмана І. Мазепи та його зовнішньо- і внутрішньополітичних респондентів у таких історико-лінгвістичних контекстах:

По-перше, історико-мовному, поряд з іменниками – «повернення України», «відання України», «українська зброя», «українські кордони»; із займенниками – «та Україна», «своя Україна»; з дієсловами – «Україну уступив їм», «на Україні не розпоряджалися», «в Україні вже зможе управляти», «боронити Україну», «обороняти Україну», «йшли з України», «з України надійшла звістка», «згадали старих часів Україну», «віддати Україну», «неприятель на Україну зверне»; з дієприкметниками – «забрана Україна».

По-друге, історико-географічному, термінологічно локалізували територію – «спірні землі України», «сьогобічна Україна», «частина України», «Україна малоросійська», «Україна край тогочасний», «ціла Україна», «середина України».

По-третє, історико-політичному, адже вони політично ідентифікували державне утворення та окремих народ – «народ православний Український», «отчизни наші Українські», «Україну від іга лядського освободив», «матка моя отчизна бідна Україна»; «утримує Україну під моїм управлінням», «в Україні бути гетьманом», «бути на Україні командиром», «Мазепу в Україні самовладним князем учинити».

По-четверте, історико-міжнародному, дані терміни використовувалися для порівняння з іншими державами – «щоб Україна в такій же вольності процвітала як Корона Польська та Велике князівство Литовське», «вольность українська буде така, як Річ Посполита коронна і литовська, і така ж буде Річ Посполита третя українська», «в Польщу, Литву і сюди, в Україну».

Власне, усі ці діяхронно-семантичні сегментовані характеристики поняття «Україна» засвідчують його політонімічну та етнітонімічну спроможність і довголітнє функціонування як самодостатньої назви не тільки у мовному дискурсі Війська Запорозького та епістолярії гетьмана І. Мазепи протягом 1700 – 1709 рр., але й тогочасній офіційній переписці та дипломатичних актах Речі Посполитої, Московського царства та Шведського королівства.

Джерела і література:

1. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ, 1969. 312 с.
2. Архів Головного Акту Давніх у Варшаві. Ф. «Архів Замоїських». № 3036. Арк. 294 – 295.
3. Архів Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської академії наук (далі – Архів СПШ РАН). Ф. 83. Оп. 1. № 23. Арк. 1-2 зв.
4. Архів СПШ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 27. Арк. 1-5 зв.
5. Батури́нский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690 – 1709 гг. / Сост. Т. Таирова-Яковлева. Санкт-Петербург, 2014. 326 с.
6. Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові (далі – БМЧ Краків). Відділ рукописів. Рук. 1676. Арк. 119 – 120.
7. Бібліотека Музею князів Чарторийських у Кракові. Рук. 1955. Арк. 120-123.
8. Борщак І. Договір Карла XII і Мазепи. *Стара Україна*. Львів, 1925. № 1 – 2. С. 4 – 18.
9. Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. Сост. Т. Таирова-Яковлева. Санкт-Петербург, 2007. Вып. I. 288 с.
10. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Упор. С. Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 1200 с.
11. Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантыш-Каменским. Москва, 1859. Ч. 2. 612 с.
12. Лист І. Мазепи до белзького воєводи А. Сенявського (публ. Ю. Мищика). *Сіверянський літопис*. 1998. № 1. С. 96 – 121.
13. Маркевич Н. История Малороссии. Москва, 1842. Т. 4. 468 с.

14. Мищик Ю. 3 листів гетьмана І. Мазепи. *Україна в Центрально-Східній Європі* / Відп. ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. Вип. 3. С. 289 – 308.
15. Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (Публікація та коментарі О. Дубини, переклад з латинської О. Циганок). *Сіверянський літопис*. 2009. № 6. С. 4 – 19.
16. Nordberg J. A. Histoire de Charles XII. La Haye, 1748. Т. II. 390 р.
17. Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII ст. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Київ, 1928. Т. XIX. С. 238 – 241.
18. Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник. 1862. № 10 (октябрь). С. 1 – 28.
19. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. 458 с.
20. Переписка и другие бумаги шведского короля Карла X, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика. *Чтения ОИДР*. Москва, 1847. № 1. С. 1 – 48.
21. Письма и бумаги Петра Великого. Санкт-Петербург, 1893. Т. 3. 1214 с.
22. Письма и бумаги Петра Великого. Санкт-Петербург, 1912. Т. 6. 865 с.
23. Письма и бумаги Петра Великого. Москва, Ленинград, 1946. Т. 7. Вып. 2. 912 с.
24. Письма и бумаги Петра Великого. Москва, Ленинград, 1948. Т. 8. Вып. 1. 896 с.
25. Письма и бумаги императора Петра Великого. Москва, Ленинград, 1951. Т. 8. Вып. 2. 891 с.
26. Подьяпольская Е. Военные советы 1708 – 1709 гг. Полтава. К 250-летию полтавского сражения. Сб. ст. Москва, 2009. С. 120 – 128.
27. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 124. Оп. 3. № 5. Арк. 114.
28. РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 253. Арк. 39.
29. РДАДА. Ф. 124. Оп. 4. Спр. 137. Арк. 1.
30. РДАДА. Ф. 124. Оп. 1, 1708 р. Спр. 3а. Арк. 615.
31. РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1708 р. Спр. 3. Арк. 224.
32. РДАДА. Ф. 124. Оп. 1. 1708 р. Спр. 103. Арк. 2.
33. РДАДА. Ф. «Кабинет Петра Великого», Від. II. Кн. № 8. Арк. 592 – 594.
34. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII – початку XVIII ст.). *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних досліджень*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. С. 302 – 326.
35. Сокирко О. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700 – 1721 рр. та організаційних реформ 30 – 60-х рр. XVIII ст. *Історія українського козацтва. Нариси в 2-х томах*. Київ: Видавничий дім «КМА», 2006. Т. 1. С. 502 – 514.
36. Сокирко О. Участь найманого війська в „мазепинському” виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 – літо 1709 рр.). *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2022. Вип. 2. С. 271 – 285.
37. Україна доби Івана Мазепи 1708 – 1709 роки в документальних джерелах / Упор. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2019. С. 412.
38. Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709). Львів, 2002. Част. I. 366 с.
39. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648 – 1714 рр. Київ: видавництво Олени Теліги, 2009. 364 с.
40. Чухліб Т. Іван Мазепа. Київ: видавництво «Арій», 2013. 268 с.
41. Чухліб Т. Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції. *Український історичний журнал*. 2009. №2. С. 16 – 39.

References:

1. Apanovych, O. (1969). *Zbrojni syly Ukrainy pershoji polovyny XVIII st.* Kyjiv: Naukova dumka. 312 с. [in Ukrainian].
2. Arkhiv Gholovnyj Aktiv Davnikh u Varshavi. F. «Arkhiv Zamojsjkykh». № 3036. [in Polish].
3. Arkhiv Sankt-Peterburzjkogho Instytutu istoriji Rosijsjkoji akademiji nauk (dali – Arkhiv SPII RAN). F. 83. Op. 1. № 23. Ark. 1-2 zv [in Russian].
4. Arkhiv SPII RAN. F. 83. Op. 1. № 27. Ark. 1-5 zv. [in Russian].
5. Baturynskij arkhiv y drughye dokumenty po ystoryy Ukrainskogho ghetmanstva 1690 – 1709 ghgh (2014) / Sost. T. Tayrova-Jakovleva. Sankt-Peterburgh. 326 с. [in Russian].
6. Biblioteka Muzeju knjaziv Chartoryjsjkykh u Krakovi. Viddil rukopysiv. Ruk. 1676. Ark. 119 – 120 [in Polish].
7. Biblioteka Muzeju knjaziv Chartoryjsjkykh u Krakovi. Ruk. 1955. Ark. 120-123. [in Polish].
8. Borshhak, I. (1925). Doghovir Karla XII i Mazepy. *Stara Ukrajina*. Ljviv. № 1–2, s. 4–18 [in Ukrainian].

9. Ghetman Yvan Mazepa (2007). Dokumenty iz arkhivnykh sobranyj Sankt-Peterburgha. Sost. T. Tayrova-Jakovleva. Sankt-Peterburgh. Vyp. I. 288 c. [in Russian].
10. Doba ghetmana Ivana Mazepy v dokumentakh (2007). Upor. S. Pavlenko. Kyjiv: Vydavnychyj dim «Kyjevo-Moghyljansjka akademija». 1200 c. [in Ukrainian].
11. Ystochnyky malorossyjskoj ystoryy, sobr. D.N. Bantysch-Kamenskym (1859). Moskva. Ch. 2. [in Russian].
12. Lyst I. Mazepy do belzjkogho vojevody A. Senjavsjkogho (publ. Ju. Mycyka) (1998). *Siverjanskyj litopys*. № 1. S. 96 – 121 [in Ukrainian].
13. Markevych, N. (1842). *Ystoryja Malorossyy*. Moskva. T. 4. 468 s. [in Russian].
14. Mycyk, Ju. (2003). Z lystiv ghetmana I. Mazepy. *Ukrajina v Centraljno-Skhidnij Jevropi* / Vidp. red. V. Smolij. Kyjiv: Instytut istoriji Ukrainy NANU. Vyp. 3. S. 289 – 308. [in Ukrainian].
15. Nevidomyj universal Mazepy zi shvedskoj biblioteki (Publikacija ta komentari O. Dubyny, pereklad z latynskoj O. Cyghanok) (2009). *Siverjanskyj litopys*. № 6. S. 4 – 19. [in Ukrainian].
16. Nordberg, J. A. (1748). *Histoire de Charles XII*. La Haye. T. II. 390 p. [In Latin].
17. Oghloblyn, O. (1928). Do istoriji ukrajinskoj politychnoj dumky na pochatku XVIII st. *Zapysky istoryko-filologichnogho viddilu VUAN*. Kyjiv. T. XIX. C. 238 – 241. [in Ukrainian].
18. *Osnova: Juzhno-russkyj lyteraturno-uchenyj vestnyk* (1862). 10 (oktjabrj). S. 1-28. [in Russian].
19. Pavlenko, S. (2004). *Otochennja ghetmana Mazepy: soratnyky ta prybichnyky*. Kyjiv: Vydavnychyj dim «Kyjevo-Moghyljansjka akademija». 458 c. [in Ukrainian].
20. Perepyska y drughye bumaghy shvedskogho korolja Karla X, poljskogho Stanyslava Leshhynskogho, tatarskogho khana, tureckogho sultana, ghenraljnogho pysarja F. Orlyka (1847). *Chtenyja OYDR*. Moskva. № 1. S. 1 – 48. [in Russian].
21. Pysjma y bumaghy Petra Velykogho (1893). Sankt-Peterburgh. T. 3. 1214 s. [in Russian].
22. Pysjma y bumaghy Petra Velykogho (1912). Sankt-Peterburgh. T. 6. 865 c. [in Russian].
23. Pysjma y bumaghy Petra Velykogho (1946). Moskva, Lenynghrad. T. 7. Vyp. 2. 912 c. [in Russian].
24. Pysjma y bumaghy Petra Velykogho (1948). Moskva, Lenynghrad. T. 8. Vyp. 1. 896 s. [in Russian].
25. Pysjma y bumaghy ymperatora Petra Velykogho (1951). Moskva. T. 8. Vyp. 2. [in Russian].
26. Podjapoljskaja, E. (2009). *Voennye sovery 1708 – 1709 gghh Poltava*. K 250-letyju poltavskogho srazhenyja. Sb. st. Moskva. C. 120 – 128. [in Russian].
27. Rosijskyj derzhavnyj arkhiv davnikh aktiv u Moskvi (dali – RDADA Moskva). F. 124. Op. 3. № 5. Ark. 114. [in Russian].
28. RDADA. F. 124. Op. 1. Spr. 253. Ark. 39. [in Russian].
29. RDADA. F.124. Op. 4. Spr. 137. Ark. 1. [in Russian].
30. RDADA. F.124. Op. 1, 1708 r. Spr. 3a. Ark. 615. [in Russian].
31. RDADA. F.124. Op. 1. 1708 r. Spr. 3. Ark. 224. [in Russian].
32. RDADA. F. 124. Op. 1. 1708 r. Spr. 103. Ark. 2. [in Russian].
33. RDADA. F. «Kabinet Petra Velykogho», Vid. II. Kn. 8. Ark. 592 – 594. [in Russian].
34. Sokyрко, O. (2003). Ghetmanshyna pid carskym skipetrom (vijskove budivnytvo v Ukraini drughoji polovyny XVII – pochatku XVIII st.). *Ukrajina ta Rosija: problemy politychnykh i sociokuljturnykh doslidzenj*. Kyjiv: Instytut istoriji Ukrainy NANU. S.302 – 326. [in Ukrainian].
35. Sokyрко, O. (2006). Ukrajinsjke kozacke vijsko v period Pivnichnoji vijny 1700 – 1721 rr. ta orghanizacijnykh reform 30 – 60-kh rr. KhVIII st. *Istoriya ukrajinskogho kozactva. Narysy v 2-kh tomakh*. Kyjiv: Vydavnychyj dim «KMA». T. 1. S. 502 – 514. [in Ukrainian].
36. Sokyрко, O. (2022). Uchastj najmanogho vijska v „mazepynskomu” vystupi na tli podij Pivnichnoji vijny (osinj 1708 – lito 1709 rr.). *Ukrajina v Centraljno-Skhidnij Jevropi*. Vyp. 2. S. 271 – 285. [in Ukrainian].
37. Ukrajina doby Ivana Mazepy 1708 – 1709 roky v dokumentaljnnykh dzherelakh (2019) / Upor. S. Pavlenko. Kyjiv: Mystectvo. S. 412. [in Ukrainian].
38. *Universaly Ivana Mazepy (1687 – 1709)* (2002). Ljviv. Chast. I. 366 s. [in Ukrainian].
39. Chukhlib, T. (2009). *Ghetmany i monarkhy. Ukrajinsjka derzhava u mizhnarodnykh vidnosynakh 1648 – 1714 rr.* Kyjiv: vydavnytvo Oleny Telighy. 364 s. [in Ukrainian].
40. Chukhlib, T. (2013). *Ivan Mazepa*. Kyjiv: vydavnytvo «Arij». 268 s. [in Ukrainian].
41. Chukhlib, T. (2009). Mazepynsja Ukrajina mizh Rosijskoju ta Shvedskoju koronamy: dylema vyboru protekciji. *Ukrajinskyj istorychnyj zhurnal*. 2009. 2. S. 16 – 39. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292453>

УДК 94(477.74):325.52"1787/1791"

THE INITIAL STAGE OF THE FORMATION OF THE BLACK SEA ARMY IN THE BUGO-DNISTROV MEASURE

Oleksandr Lozheshnyk

Post-graduate student

Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvorianska Str., Odesa, 65082, Ukraine

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-4515-5511>

E-mail: sandro241298@ukr.net

Citation: Lozheshnyk, O. (2023). The initial stage of the formation of the Black sea army in the Bugo-Dnistrov measure. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 16 – 24.

Submitted: 29. 09. 2023

Annotation

The need for mobile fearless units that could oppose the Ottoman army in the last quarter of the 18th century. contributed to the formation of an irregular formation from former Zaporizhia, which was later called the Black Sea Army. The army created for participation in the Russian-Turkish war of 1787 – 1791 left a noticeable mark in the history of the southern Ukrainian region, both in its military and socio-economic history.

This article, written on the basis of the analysis of unpublished and published documents by I. Dmytrenko, P. Korolenko and other researchers of the State Archives of the Krasnodar Territory, highlights the process of gathering former Zaporizhia by volunteers from across the Danube and various corners of the Ochakiv Steppe. The author drew attention to the problems that arose during the formation of the army and the benefits that were "generous" to Catherine II.

Key words: Black Sea Army, Bugo-Dniester interfluve, Cossacks, volunteer teams

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ ЧОРНОМОРСЬКОГО ВІЙСЬКА В БУГО-ДНІСТРОВСЬКОМУ МЕЖИРІЧЧІ

Олександр Ложешник

Аспірант кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-4515-5511>

E-mail: sandro241298@ukr.net

Цитування: Ложешник О. Початковий етап формування Чорноморського війська в Буго-Дністровському межиріччі. *Чорноморська минувшина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2023. Вип. 18. С. 16 – 24.
Отримано: 29.09.2023

Анотація

Потреба у мобільних безстрашних загонах, що могли б протидіяти Османській армії в останній чверті XVIII ст. сприяли утворенню із колишніх запорожців іррегулярного формування, яке згодом було назване Чорноморським військом. Створене для участі в російсько-турецькій війні 1787 – 1791 рр. військо залишило помітний слід в історії південноукраїнського регіону, як у військовій так і в соціально-економічній його історії.

В даній статті, написаній на основі аналізу неопублікованих й опублікованих І. Дмитренком, П. Короленком та іншими дослідниками документів Державного архіву Краснодарського краю, висвітлено процес зібрання колишніх запорожців волонтерами з-за Дунаю та різних куточків Очаківського степу. Автор звернув увагу на проблемах, що виникали під час формування війська та пільги, на які була «щедра» Катерина II.

Ключові слова: Чорноморське військо, Буго-Дністровське межиріччя, козаки, волонтерські команди.

Чорноморське козацьке військо – сформоване в останній чверті XVIII ст., стало одним із найбоєздатніших та найбільших іррегулярних формувань, створених на території південної України. Відчуваючи гостру потребу у військових контингентах у зв'язку з наближенням чергової війни з Османською Портою, уряд Російської імперії вирішив залучити колишніх запорожців до військових дій на своєму боці, вбачаючи у формуванні війська велику загальнодержавну користь. На їх думку, вона мала полягати в тому, що: по-перше, зібрання значної частини колишніх січовиків у рамках нової військової організації, полегшило б нагляд та контроль над «неконтрольованими» колишніми запорожцями; по-друге, значно збільшило б кількість іррегулярних військ, по-справжньому незамінних в умовах «степової» війни та добре обізнаних із специфікою прикордонної служби; по-третє, підвищило б популярність імперського уряду серед населення південноукраїнського регіону, більшість якого мала пряме відношення до ліквідованого Війська Запорозького Низового та сприяло б поверненню колишніх підданих Російської імперії із територій сусідніх держав – Туреччини, Польщі, Австрійської імперії.

Неминучість війни «заставляла» уряд всіма силами прискорювати формування війська. В той час як вербувальники проводили перемовини з задунайцями, збирали інформацію розвідувального характеру про дислокацію та кількість турецько-татарських військ тощо, з боку уряду Російської імперії надходило фінансування, гарантії нагород та пільг. В першу чергу нагороджували вербувальників, на яких покладались матеріальні витрати, пов'язані з їх обов'язками [3, с. 136]. У списках, що додавалися до рапорту С. Білого та А. Головатого від 7 червня 1787 р. на ім'я правителя Катеринославського намісництва генерал-майора Синельникова офіцерські чини надали в одному випадку 91, а в іншому – 74 козакам [6, с. 36].

Своєрідними «пропусками» для вербувальників були «відкриті листи». Такий лист 10 серпня отримав А. Головатий. В ньому зазначалось: «Проголошую через це усім й кожному, що пана прем'єр-майора Антона Головатого, на підставі його багатьох прикладів ревної служби... і заповзятливості затверджено полковником при війську вірних козаків, що мають свій Кіш на Збуріївській стороні, під командуванням військового отамана Сидора Білого, і оскільки він, Головатий, вирушає тепер до поселень колишніх козаків Запорозьких, то і доручено йому приймаючи всіх таких, що колись у Коші служили козаків, записувати їх у число вищезгаданих вірних...» [6, с. 10-11].

Але першим офіційним розпорядженням про формування Чорноморського війська – пішої та кінної «волонтерських команд» – став наказ князя Г. Потьомкіна від 20 серпня 1787 р., в якому зазначалось, «щоб мати в намісництві Катеринославському військові команди волонтерів, доручив я секунд-майорам Сидорові Білому й Антонові Головатому зібрати охочих, і кінних, і піших, для човнів, із Запорозьких козаків, що служили в колишній Січі й оселилися в цьому намісництві» [5, арк. 1]. До створюваного війська приєднався й колишній запорозький старшина – полковник Протовчанської паланки Захарій Чепіга зі своєю півсотнею «волонтерів», набраних з «вільних людей».

Для ведення війни необхідні були значні воєнні сили. Це видно хоча б з того, що князь Г. Потьомкін спішно приймав рішення про утворення нового іррегулярного формування на Півдні України із запорожців, розкольників, міщан та вихідців з Польщі. У зв'язку з цим 12 жовтня 1787 р. з'явилося ще одне його розпорядження, яким дозволялось набирати у козаки не лише колишніх запорожців, а й «охочих з вільних людей» [4, арк. 1], навіть бурлаків бездомних, аби вони тільки не були

дезертирами чи не скоїли яких злочинів [8, с. 24, 11, с. 346]. Незабаром почалося зарахування в козаки і державних селян [4, арк. 1].

Відповідно збільшилося коло обов'язків і для вербувальників. Відповідно до Указу Катерини II від 25 листопада 1787 р., в них зазначалося: «Об'явителю цього, команди капітана Чепіги волонтерів Андрію Білому, який направляється в різні місця Таврійської області для запрошення колишніх запорожців в кінні та піші волонтери ... чинити вільний та безперешкодний пропуск» [19, с. 106]. Через 2 дні на підставі «відкритого листа» Григорія Потьомкіна капітан Захарій Чепіга видав ордер, в якому наголошував на тому, щоб «направлялись Таврійської області в різні місця для запрошення колишніх запорожців в кінну і пішу службу в волонтери» [9, с. 5] та наказував «отаманові волонтерів Андрію Білому записувати до волонтерів якомога більше колишніх запорожців, і направляти до нього з іменним списком [19, с. 106-107]. Іншими словами, вербувальникам, що роз'їжджали з відкритими листами, велілось «старатися скільки сил запрошувати козаків» [9, с. 11].

Розпочавши збір козаків в Бериславі, Сидір Білий з командою перейшов спочатку в Прогної, а 15 грудня запорозька волонтерська команда перейшла за Буг і розмістила свій Кіш над лиманом, в урочищі Васильково [14, с. 16], що знаходилось поблизу Бузького та Олександрівського лиманів, та було надано О. В. Суворовим для військового Коша запорозьких вірних козаків [9, с. 9; 13, с. 104; 15, с. 18; 19, с. 107].

Саме тут, вперше після зруйнування Січі, скликали загальну раду, де з дозволу князя Г. Потьомкіна обрали кошовим отаманом Сидора Білого, військовим суддею – Антона Головатого, писарем – Івана Підлисецького та призначили полкову старшину. Козаки, що зараховувались до тих куренів, в яких вони числились до зруйнування Запорозької Січі, або в інші за їх бажанням, що залишились з колишніми назвами, спільно обрали 38 курінних отаманів, «як одвіку водилося в Запорозькому Військові» [13, с. 104].

Але з самого початку подібність до Запорозького війська була лише добре продуманою «видимістю»: урядники Російської імперії призначали козаків на посади навіть і без згоди «побратимів». Зокрема, М. Кутузов «через відсутність в команді вірних козаків під керівництвом секунд-майора З. Чепеги осавула, хорунжого та отаманів, призначив в ті звання бувших до цього у війську Запорозькому, а саме: в осавули – Олексія Письменного, в хорунжі – Олексія Височина, Лук'яна Тиховського і в отамани: Гаврила Чуприну, Андрія Чепегу, Степана Канівця, Кузьму Білого та Харька Малого» [19, с. 110].

Облаштовуючи військовий Кіш С. Білий використав приміщення Олександрівського редута, де нашвидкоруч були облаштовані курені [15, с. 23] – казарми, не лише в сенсі будівлі, але і в сенсі розміщеної в ній самостійної частини мобілізованого війська, готового в будь-який момент вирушити в похід. До кожного куреня були приписані села (одне або декілька), які забезпечували його продовольством. Курені отримували для артільного господарства казани, вагани та інші предмети, необхідні для козацької кухні з військової скарбниці [16, с. 122].

8 грудня вірні козаки, що служили у складі 3 дивізії Катеринославської армії під керівництвом генерал-аншефа й кавалера О. Суворова та розміщувались на Кінбурнському боці, «присягнули» на вірність служби Її Імператорської Високості. На жаль, захищати терени рідного краю на той час можна було лише під час служби Російській імперії.

Однак перші набори колишніх запорожців не дивлячись на всі заохочення виявилися явно невтішними, адже набирали лише «команду волонтерів». Тож і

охочих йти у «волонтери» було мало. На кінець листопада 1787 р. піша команда С. Білого та А. Головатого нараховувала 350 козаків та 13 отаманів, окрім того 20 козаків перебували на заробітках, а в команді З. Чепіги нараховувалось лише 30 кінних козаків [17, с. 370], щоправда, до грудня у «команді» зібралось 600 козаків [9, с. 6].

Урядовці намагались всіма силами заохотити якомога більше охочих вступити до козаків. Заохочення до козацької служби прослідковується і в наказі О. Суворова від 21 грудня 1787 р.: «якщо під час бою всі або більшість хочуть до нас приєднатись, то таким випадком користуватись і їх не зустрічати вороже. Обов'язок їх очільника відразу ж всю зброю віддати, яка опісля може бути повернена» [18, с. 374-375]. Як бачимо, при поверненні запорожцям залишали зброю, тобто їх не вважали ворогами. А вже в ордері від 2 січня 1788 р. князь Г. Потьомкін наказував Сидору Білому: «застосовуйте всебічне старання в примноженні козаків, та, приймаючи їх, надавайте зброю. У випадку, коли вся зброя буде роздана, повідомляйте мені, після чого я дам наказ знову її вам відпустити. Спостерігайте по всій можливості, щоб козаки вашої команди люди були гарними, сильними та вміли стріляти; ті що не вміють – навчати, бо я, вибравши час, кожного буду оглядати, як хто із зброї стріляє» [9, с. 4; 19, с. 107].

Та разом з тим, ставлення «впливових кіл» до формування іррегулярного формування було двояким. Намагаючись заручитись підтримкою Катерини II, князь Г. Потьомкін з одного боку розглядає перспективи створення війська з колишніх запорозьких козаків: «Я намагаюсь переманити від них (*турків*) запорожців, які їм служать провідниками і без яких вони не посміють сунутись. Я зібрав до 500 козаків піших, які й до цього були в мене на Дунаї (*у війні 1768-1774 рр.*). Сидір Білий у них отаман. Названі вони – вірне козацьке військо, на противагу тим, які в турків. З них вже більшість одружена, багато і з Польщі до них пристають» [12, с. 258], а з іншого розраховував використати їх тимчасово, лише під час війни з Оттоманською Портою, та аргументовано доводить недоречність існування козацтва у післявоєнній Південній Україні: «Загальні їх прохання та бажання полягають в тому, щоб отримати землі в Керченському Куті або на Тамані, де б, заснувавши своє перебування, можуть вони завести порядні селища та примножити військо на службу Вашої Імперської Високості» [10, с. 169 – 170].

І лише Указом від 14 січня 1788 р. на ім'я Г. Потьомкіна Катерина II веліла надати командам волонтерів, яких «зібралось на службу під Кінбурном до 1000 чоловік» [10, с. 170] статус «війська» (що на той момент було надто претензійним за такої невеликої кількості) ... «за прикладом донських козаків» [2, с. 16]. Та ще довгий час Військо називали по різному: «Кіш вірного Війська Запорозького» [12, с. 260], «Козаки вірного Запорозького Коша», «Військо вірних козаків», «Вірне Запорозьке військо». Указ про присвоєння іррегулярному формуванню назви «Військо вірних козаків» було видано лише 22 лютого [20, с. 27]. Та й ця назва існувала недовго: за активну участь у боях та з огляду на перспективу поселення на Чорноморському узбережжі 20 квітня підписали черговий Указ про надання козацькому війську офіційної назви – «Військо вірних козаків Чорноморських» [11, с. 4], яка згодом трансформувалась у «Чорноморське козацьке військо».

Потік охочих потрапити до новоствореного війська значно збільшився. Козаки прибували на збірні пункти, де їх розподіляли по куренях, призначали військових старшин. Про результати вербування промовисто інформують рапорти та повідомлення вербувальників. Зокрема, старшина І. Курляндський у листі до Сидора Білого від 26 січня 1788 р., проводжаючи завербованих запорожців доповідав, що він

«своїм власним трудом та коштом зібрав тих, хто дійсно може бути здатним до служби, і при цьому в Кіш вашого високоблагородія, який знаходиться під Збуріївським з доданим ... іменним списком проводжаю» [9, с. 10 – 11, 20]. Через місяць 87 піших козаків доставив «пан поручик Кар'єв» [8, с. 123]. 9 квітня до Коша направлялись «Василь Хитрий, Влас Білий, Петро Ранашой, Петро Бойко, Кіндрат Рудий, Омелян Білий, Йосип Губа, Іван Санзенос» з товаришами [8, с. 124]. Подібні повідомлення зустрічалися часто.

З перших днів комплектування війська враховувався «майновий ценз». Так, в ордері князя Потьомкіна від 11 лютого 1788 р. зазначалося: «кінних відправляти до полковника Чепеги на Грамоклею, піших – до військового отамана Сидора Білого на Кінбурнський бік» [10, с. 210]. Згодом, більшість піших козаків служила на весловій флотилії, яку очолював військовий суддя Антін Головатий.

Для збільшення «потоків» задунайців, в рескрипті від 9 березня вказувалося, що ті, хто записується до Війська: «приймуться з тими званнями, в яких вони перебувають» [10, с. 232], відповідно продовжувалося нагородження чинами й званнями вербувальників. Так, група старшин у рапорті кошовому отаманові від 7 квітня 1788 р., прохаючи про надання чинів, прямо посилалась на ордер князя Потьомкіна від 15 березня, відповідно до якого чини могли отримати лише ті особи, які «являлись би з провідниками по декілька та товаришів на службу Війська вірних козаків приводили» [8, с. 9; 9, с. 93]. Подібну причину для нагородження вказував і полковий хорунжий К. Куций у клопотанні до Коша від 19 липня 1789 р., зазначаючи, що він на вербував 300 козаків [9, с. 72].

Послугами вербувальників користувались і в подальшому. Так, 1 вересня 1789 р. з «відкритим листом» та «монаршим прощенням у випадку розкаяння» до турецьких запорожців направили секунд-майора Чернова [11, с. 294].

Не завжди «походи вербувальники» проходили вдало. Іноді у відношенні до «сіроми» навіть застосовувався примус. Так, капітан Велегула пропонував домовитись з Маріупольським нижнім земським судом, щоб той не видавав запорожцям квитки для відходу на заробітки й тим самим змусити їх негайно вступити до війська [9, с. 11]. Але не завжди причиною неможливості «негайного вступу» до іррегулярного формування було прагнення заробити гроші та матеріально забезпечити свою родину. Не бажаючи втрачати дармову робочу силу, поміщики виступали проти записування кріпосних до війська, ігнорували розпорядження уряду, застосовували найжорстокіші форми морального та фізичного насильства, побої, грабунок. Так, у грудні 1788 р. одним із наслідків наказу князя Г. Потьомкіна від 22 листопада про запис до війська всіх бажаючих колишніх запорожців, стали скарги козаків на утиски поміщиками їх родин, що залишилися в різних куточках Катеринославського намісництва. В зв'язку з цим В. Коховський наказував «не робити ні найменших образ і утисків залишеним в будинках дружинам та родинам козаків, що вступили на службу і щоб вони самими земськими начальниками ні в які наряди і тяжби не використовувались, без особливого припису» [8, с. 260].

Але й це не завжди допомагало. 26 квітня 1789 р. старшина Яновський скаржився А. Головатому на те, що затриманий з групою найнятих чорноморців засідателем Новомосковського нижнього земського суду прапорщиком Ліневим, який відібрав у нього шаблю, посадив на воза і наказав під вартою відправити до Кодаку [9, с. 47].

В подальшому комплектація війська продовжувала залежати в деякій мірі від рішень уряду Російської імперії, в яких іноді зустрічаються протиріччя. Так, у наказі Г. Потьомкіна від 4 вересня 1789 р. сказано, що записуватись до війська не можуть

«втікачі та ті, що належали до армії», а через місяць – «приймати всіх вільних людей, бажаючих служити у війську, спостерігаючи, щоб вони не були втікачами і не належали б до армії ...» [7, с. 69; 9, с. 24]. Слід зазначити, що такі накази мали позитивні наслідки: на кінець року Військо збільшилось до 7000 козаків (1205 – в кінноті та 5229 – в піхоті).

Дозвіл приймати в козаки всіх бажаючих вільних людей різко змінив соціальний склад війська, яке на першому етапі формування складалось в основному із запорожців.

Розглянемо детальніше категорії населення, що записувались до нього. Це були:

– збіднілі дрібнопомісні або безпомісні дворяни, які вбачали у козакуванні економічні вигоди. Зазвичай, їхній вступ був фіктивним: новозаписаний козак продовжував спокійно жити вдома, отримавши документи про безстрокову відпустку або відрядивши замість себе найманця;

– купці й дворяни, що займались торгівлею, які вступивши в козаки, виходили із оподаткованого стану, а відправивши замість себе найманця мали змогу продовжувати свої справи;

– солдати й офіцери регулярних військ;

– козаки інших іррегулярних формувань, що намагались втекти від поміщиків, або змінювали місце своєї служби через належність земельної ділянки до військової території. Так, Карнаушенко в 1789 р. просив дозволу для переселення батькові з родиною і майном з Миргородського повіту в казенне поселення Станіславів, яке ввійшло до складу військової території [3, с. 140].

– «з польської служби жолнери»;

– «казенного відомства поселяни», люди «мужицького звання» та «невідомо якого звання». Лише за наказом князя Г. Потьомкіна до козаків записалось 4569 поселян Катеринославського намісництва [6, арк. 34];

– кріпосні, що втікали від своїх панів-поміщиків, дезертири та злочинці, що намагались легалізувати своє існування [3, с. 140].

Для проходження служби козаки іррегулярного формування, яке на той час називалось: «вірна запорозька команда», «когорта кінних і піших волонтерів», «вільна запорозька команда», «команда кінних і піших волонтерів», а в документах князя Г. Потьомкіна з жовтня зустрічався навіть вираз «військо вірних козаків», мали забезпечуватись за власний рахунок: конем, зброєю, амуніцією, мундиром та холодною зброєю і лише вогнепальну зброю їм мали надати за рахунок військової скарбниці [16, с. 122]. Але з огляду на те, що більшість з них матеріально не могла собі це дозволити, князь Г. Потьомкін видав декілька розпоряджень про забезпечення козаків як обмундируванням (тонким сукном різних кольорів: червоним, синім, малиновим, блакитним, пальовим та чорним) так і кіньми [15, с. 22 – 23].

Таким чином козаки озброювались тим, що їм «дарували», або вони самі «здобували» під час сутичок з ворогами. Кінні чорноморці – рушницею, двома пістолями та пікою (ратницею); піші – коротким списом (стисом), довгою рушницею (терновкою, литовкою, арнауткою тощо). Окрім того козакам видавали патронташі, порох і свинець для куль, які вони виливали самі.

Колишні запорожці використовували при зустрічі з ворогом свої шаблі. Завжди з козаком був і його короткий сучкуватий дротик (підсох). Під час перестрілки він встромлював його в землю, клав рушницю на один з сучків й влучно стріляв, а в ручній сутичці закидав рушницю за плече й зустрічав ворога гострим дротиком «підсоха» [16, с. 127].

Прослідкуємо звідки козаки отримували подібні «дарунки». В листопаді 1787 р. 392 рушниці козаки отримали з цейхгауза. У січні 1788 р. від Аврамова надійшло 48 рушниць, а у квітні – 498 рушниць з Кабурга. Були й «постійні меценати». Зокрема, князь Єрестов у січні надіслав 553 рушниці, в лютому 130 рушниць отримав від нього курінний отаман Кравець, у квітні 1000 – осавул Кобильняк. Всього за цей період козаки отримали 2621 рушницю та 1696 пістолетів [15, с. 146]. З них козаки, що служили в Чорноморській весловій флотилії під командою полковників А. Головатого, Якова Мокрого, Давида Білого, Мокія Гулика, Остапа Іванова, Сухини отримали 2120 рушниць та 1197 пістолетів, кінні козаки отримали 501 рушницю та 499 пістолетів [15, с. 147].

Окрім вогнепальної зброї забезпечувались козаки й ножами. Так, 2 квітня 1788 р. Г. Потьомкін повідомляв О. Суворову про відправку козакам 1000 ножів [17, с. 400]. Ще 500 ножів та карабінів з патронташами було направлено з гренадерського батальйону підполковника та кавалера Фішера [17, с. 422], а 500 пік їм видав контр-адмірал Мордвінов [17, с. 370].

«Велику партію» зброї направили і в травні 1788 р., про що повідомляв 4 травня Й. де-Рибас військового отамана С. Білого: «За велінням його Світлості Головнокомандуючого армією відправлено до вас при цьому пік з дровками 1500, для озброєння ними козаків ввіреного вам вірного війська» [8, с. 124]. Тоді ж полковник А. Головатий отримав для козацької флотилії 22 човни з гарматами та військовими снарядами [15, с. 150], а наступного місяця ще 1 великий та 13 малих човни з відомства шкіпера Валінського, які були роздані з усіма запасами по куренях [15, с. 158].

На початку 1789 р. Кіш вірних козаків отримав 11 канонерських човнів, з яких зняли озброєння [11, с. 100 – 101], проте контр-адмірал граф Войнович мав забезпечити Кіш всім потрібним «для ремонту і озброєння човнів» [11, с. 100 – 101]. 4 червня на озброєння чорноморцям артилерії підполковник і кавалер Мордвінов передав потрібну кількість пік з Очакова та наказав відпустити «з Херсонського мундирного магазину капітану Курляндському 708 нових карабінів» [8, с. 240]. Через 3 дні, 7 червня, князь Потьомкін в ордері контр-адміралу Войновичу знову повідомляв: «Пік без дровок звідси відправлено для піхоти чорноморських вірних козаків понад 3000. Окрім того, відібравши від кінних егерів; послати пістолі, скільки є їх в наявності в Крюкові; відпустити наказав і рушниць», а 13 липня ще 3054 піки доставили з Єлисаветграда [8, с. 242].

Та не завжди «подарунки» уряду були придатними для використання: в листопаді 1787 р. до козацької флотилії передали «секунд-майору Білому 5 непридатних човнів: три, на кожному по 150 чоловік, через те, що не могли пройти біля берега, четвертий був хитким, п'ятий тік» [17, с. 370].

Отже, перший етап формування Чорноморського війська багато в чому залежав від самовідданості вербувальників та «меценатів», які допомагали козакам захищати рідну землю від загарбників.

Джерела і література:

1. Архив Государственного совета. Т. 1. Совет в царствование императрицы Екатерины II. 1768-1796 гг. СПб., 1869. 1074 с.
2. Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України (1775-1865). Одеса, 1995. 56 с.
3. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. Київ: Академия наук УССР, 1956. 416 с.
4. Держархів Краснодарського краю. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 3. 135 арк.
5. Держархів Краснодарського краю. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 28/29. 249 арк.
6. Держархів Краснодарського краю. Ф. 250. Оп. 1. Спр. 12. 489 арк.

7. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: в 4 т. СПб., 1896. Т. 1: 1737–1801. 897 с.
8. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: в 4-х т. СПб., 1896. Т. 2: 1787–1795. 475 с.
9. Дмитренко И. И. Сборник исторических материалов по истории Кубанского казачьего войска: в 4-х т. СПб., 1896. Т. 3: 1787–1795. 799 с.
10. Дубровин Н. Ф. Сборник военно-исторических материалов. СПб.: Воен. тип., 1893. Вып. 6: Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического 1774 – 1788, 1788 – 1789, 1789 – 1791. 406 с.
11. Дубровин Н. Ф. Сборник военно-исторических материалов. СПб.: Военная типография, 1894. Вып. 7: Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического : 1788 – 1789 гг. 396 с.
12. Екатерина II и Г. А. Потемкин. Личная переписка 1769 – 1791 / издание подготовил В. С. Лопатин. М.: Наука, 1997. 1027 с.
13. Короленко П. П. Головатый, Кошевой атаман Черноморского казачьего войска: Антон Андреевич Головатый // Кубанский сборник. Екатеринодар, 1905. Т. 11. С. 84 – 281.
14. Короленко П. П. Кошевые атаманы Черноморского казачьего войска XVIII ст.: историко-биографический очерк. СПб.: Вестник казачьих войск, 1901. 48 с.
15. Короленко П. П. Предки кубанских казаков на Днестре // Кубанский сборник. Екатеринодар, 1901. Т. 8. С. 1 – 203.
16. Попко И. Д., Короленко П. П. Черноморские казаки. Москва: Вече, 2009. 441 с.
17. Суворов А. В.: документы: в 3 т. / под. общей ред.: А. В. Сухомлина, В. Д. Стырова. М.: Военное издательство военного министерства Союза ССР, 1951. Т. 2. 688 с.
18. Суворов А. В.: документы: в 3 т. / под ред. Г. П. Мещерякова. М.; Л.: Воениздат. 1952. Т. 3: (1791 – 1798). 676 с.
19. Фелицын Е. Д. Акты 1787 – 1797 гг., извлеченные из дел Кубанского Войскового архива. *ЗООИД*. 1896. Т. 19. С. 105 – 120.
20. Фролов Б. Правовой статус атаманов Черноморского казачьего войска в конце XVIII в. *Дворяне Северного Кавказа в историко-культурном и экономическом развитии региона*. Краснодар, 2002. С. 26 – 30.

References:

1. *Arhiv Gosudarstvennogo soveta*. (1869). Vols. 1. Sankt-Peterburg. [in Russian]
2. Bachynskiy, A. D. & Bachynska, O. A. (1995). *Kozatstvo na pivdni Ukrainy (1775-1865)*. Odessa. [in Ukrainian].
3. Golobuckij, V. A. (1956). *Chernomorskoe kazachestvo*. Kyiv: Akademija nauk USSR. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Krasnodarskoho kraiu [State archive of the Krasnodar region]. F. 249 (Nazva) Op. 1. Spr. 3. (Nazva spravy) 135 ark. [in Russian].
5. Derzhavnyi arkhiv Krasnodarskoho kraiu [State archive of the Krasnodar region]. F. 249 (Nazva) Op.1. Spr. 28/29. (Nazva spravy) 249 ark. [in Russian].
6. Derzhavnyi arkhiv Krasnodarskoho kraiu [State archive of the Krasnodar region]. F. 250 (Nazva) Op.1. Spr. 12. (Nazva spravy) 489 ark. Sankt-Peterburg.
7. Dmitrenko I. I. (1896). *Sbornik istoricheskikh materialov po istorii Kubanskogo kazachego vojska*. Vols. 1: 1737 – 1801. Sankt-Peterburg. [in Russian].
8. Dmitrenko I. I. (1896). *Sbornik istoricheskikh materialov po istorii Kubanskogo kazachego vojska*. Vols. 2: 1787 – 1795. Sankt-Peterburg. [in Russian].
9. Dmitrenko I. I. (1896). *Sbornik istoricheskikh materialov po istorii Kubanskogo kazachego vojska*. Vols. T. 3: 1787 – 1795. Sankt-Peterburg. [in Russian].
10. Dubrovin, N. F. (1893). *Sbornik voenno-istoricheskikh materialov*. Vols. 6: Bumagi knjazja Grigorija Aleksandrovicha Potemkina-Tavrisheskago 1774 – 1788, 1788 – 1789, 1789 – 1791. Sankt-Peterburg. [in Russian].
11. Dubrovin, N. F. (1894). *Sbornik voenno-istoricheskikh materialov*. Vols. 7: Bumagi knjazja Grigorija Aleksandrovicha Potemkina-Tavrisheskago 1788 – 1789 гг. Sankt-Peterburg. [in Russian].
12. Lopatin, V. S. red. (1997). *Ekaterina II i G. A. Potemkin. Lichnaja perepiska 1769 – 1791*. Moskva: Nauka. [in Russian].

13. Korolenko, P. P. (1905). Golovatyj, Koshevoj ataman Chernomorskogo kazachego vojska: Anton Andreevich Golovatyj. *Kubanskij sbornik. Ekaterinodar*, 11. s. 84 – 281. [in Russian].
14. Korolenko, P. P. (1901). *Koshevye atamany Chernomorskogo kazachego vojska XVIII st.* Sankt-Peterburg: Vestnik kazachih vojsk. [in Russian].
15. Korolenko, P. P. (1901). Predki kubanskih kazakov na Dnestre. *Kubanskij sbornik. Ekaterinodar*, 8. s. 1 – 203. [in Russian].
16. Popko, I. D. & Korolenko, P. P. (2009). *Chernomorskie kazaki.* Moskva: Veche. [in Russian].
17. Suhomlin, A. V. & Styrov V. D. red. (1951). *Suvorov A. V.: dokumenty.* Vols. 2. Moskva: Voennoe izdatelstvo voennogo ministerstva Sojuza SSR. [in Russian].
18. Meshherjakov, G. P. red. (1952). *Suvorov A. V.: dokumenty: Vols. 3.* Moskva: Voenizdat. [in Russian].
19. Felicyn, E. D. (1896). Akty 1787 – 1797 gg., izvlechennye iz del Kubanskogo Vojskovogo arhiva. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, 19, s. 105 – 120. [in Ukrainian].
20. Frolov, B. (2002). Pravovoj status atamanov Chernomorskogo kazachego vojska v konce XVIII v. *Dvorjane Severnogo Kavkaza v istoriko-kulturnom i jekonomicheskom razvitii regiona.* Krasnodar, s. 26 – 30. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292454>
УДК 94(477) “17/18”

THE CRIMEAN KHANATE BEFORE AND AFTER THE ANNEXATION IN THE RUSSIAN-OTTOMAN DIPLOMATIC CONFRONTATION

Igor Katerynko

Master
K. D. Ushynsky South Ukrainian
National Pedagogical University
26, Staroportofrankivska St.,
Odesa, 65020, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0009-0004-7981-1689>
E-mail: katerynko.ii@pdpdpu.edu.ua

Oleksandr Sereda

PhD (History), Associate Professor
K. D. Ushynsky South Ukrainian
National Pedagogical University
26, Staroportofrankivska St.,
Odesa, 65020, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>
E-mail: olexer@ukr.net

Citation: Katerynko, I. & Sereda, O. (2023). The Crimean Khanate before and after the annexation in the russian-ottoman diplomatic confrontation. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 25 – 33.

Submitted: 02. 12. 2023

Annotation

The Crimean Khanate on the eve and after the annexation in the Russian-Ottoman diplomatic confrontation is a key factor in the further expansion of the Russian Empire in the Balkans. Understanding the possible loss of influence on the Crimean Khanate, the Russian government is resorting to the complete annexation of Crimea and the liquidation of the Crimean Khanate. All subsequent actions of the Russian government concerned only issues of preparation for the occupation of the Crimean Peninsula.

During the period of interwar relations – from 1774 to 1787, Russian-Ottoman relations continued to remain tense. The Ottoman state did not give up the fight for Crimea after concluding the Kyuchyuk-Kainardzhii Treaty, which it was forced to ratify due to internal difficulties. The Russian Empire intervened in the Crimean affairs, destabilizing the internal state of the Crimean Khanate. In 1779, the Ainaly-Kavak Convention was concluded, which obliged the Russian Empire not to interfere in the internal affairs of the Crimea. But even after that, the Russian Empire continued to take actions aimed at the complete annexation of Crimea. This fact, as well as the occupation of Georgia by the Russian Empire and the favorable foreign policy position of the Ottoman state, became the reason for the breakdown of diplomatic relations between the Ottoman government and the Russian Empire and the development of further Russian-Ottoman confrontation.

Key words: Crimean Khanate, Ottoman state, annexation, diplomacy, Khanate Ukraine

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО НАПЕРЕДОДНІ І ПІСЛЯ АНЕКСІЇ У РОСІЙСЬКО-ОСМАНСЬКОМУ ДИПЛОМАТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ

Igor Katerynko

Магістр
Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К. Д. Ушинського

Анотація

Кримське ханство напередодні та після анексії в російсько-османському дипломатичному протистоянні є ключовим фактором подальшої експансії Російської імперії на Балканах.

вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65020, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0009-0004-7981-1689>
E-mail: katerynko.ii@pdpu.edu.ua

Олександр Серета

Кандидат історичних наук, доцент
Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського
вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65020, Україна.
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-5921-8907>
E-mail: olexer@ukr.net

Цитування: Катеринко І., Серета О.
Кримське ханство напередодні і після анексії
у російсько-османському дипломатичному
протистоянні. *Чорноморська минушина:
записки Відділу історії козацтва на
півдні України*: зб. наук. праць/ за ред.
В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондарен-
ко М. О., 2023. Вип. 18. С. 25 – 33.

Отримано: 02.12.2023

Розуміючи можливу втрату впливу на Кримське ханство, російський уряд вдається до повної анексії Криму та ліквідації Кримського ханства. Усі подальші дії російського уряду стосувалися лише питань підготовки до окупації Кримського півострова.

У період міжвоєнних відносин з 1774 по 1787 рр. російсько-османські відносини продовжували залишатися напруженими у дипломатичній площині в залежності від зовнішньополітичної ситуації у підтримці чи то Османської держави чи то Російської імперії. Османська держава не відмовилася від боротьби за Крим після укладення Кючук-Кайнарджійського договору, який через внутрішні труднощі і зовнішній тиск змушена була ратифікувати. Російська імперія втрутилася у кримські справи, дестабілізувавши внутрішній стан Кримського ханства. У 1779 р. була укладена Айналі-Кавакська конвенція, яка зобов'язувала Російську імперію не втручатися у внутрішні справи Криму. Але й після цього Російська імперія продовжувала вживати дії, спрямовані на повну анексію Криму. Окупація Грузії Російською імперією та вигідна зовнішньополітична позиція Османської держави стали причиною розриву дипломатичних відносин з Османською державою та розвитку подальших російсько-османського протистояння, що призвело до неминучої війни і російської окупації Північно-Західного Причорномор'я і Ханської України.

Ключові слова: *Кримське ханство, Османська держава, анексія, дипломатія, Ханська Україна*

Ратифікація Кючук-Кайнарджійського договору між Османською державою і Російською імперією увінчалась обміном дипломатичних посольств, як це було передбаченою 27 статтею договору. Уповноваженим послом Російської імперії був призначений Н.В. Рєпнін. Османську сторону представляв посол Абдул-Керим. 2 липня 1775 р. біля Хотина посередині Дністра, на спеціально побудованому судні, відбувся “розмін” послів: супроводжуючий Рєпіна генерал-аншеф Воєйков “вручив” посла (Рєпіна), хотинському наміснику Мехмед-паші, який зі своєї сторони “вручив” османського посла Воєйкову [9, с. 5].

Російський уряд очікував від місії Рєпіна заключного закріплення результатів Кючук-Кайнарджійського мирного договору. Османська держава ж ставила собі протилежне завдання: ратифікація договору, як поновлення дипломатичного протистояння. Приїзд Рєпіна до Стамбула розглядався як влучний момент домагатися через нього вирішення питань поступок від російського уряду [3, с. 319].

Російській уряд запізно оволодів інформацію, що вже наприкінці квітня 1775 р. між Османською державою і Австрією був підписаний договір, за яким Османська держава уступала Австрії окуповані нею землі. Таким чином, замість того щоб врегулювати відносини з Російською імперією і обернути свої сили на захист своїх земель (чого так хотіли в Російській імперії), османський уряд вчинив навпаки і врегулював відносини з Австрією. Це було зроблено з надією на допомогу Австрії у вирішенні кримського питання [15, с. 131].

З цього моменту вся увага Османської держави була зосереджена на вирішенні кримського питання у дипломатичних відносинах з російським урядом. Ще в 1773 р. на Керченський півострів висадився претендент на ханський престол – Девлет-Гірай. Після виводу російських військ з Криму він перебрався на Кримський півострів і розпочав боротьбу за ханський престол, розраховуючи на підтримку з боку Османської держави. Османський уряд погодився сприяти цьому за умови ліквідації незалежності і входження Кримського ханства до складу Османської держави, на що Девлет-Гірай погодився [4, с. 3, 30].

На початку 1775 р. Девлет-Гірай оголосив себе ханом і за османською протекцією очолив Кримське ханство. Попередній хан Сахиб-Гірай у квітні цього ж року покинути Крим [11, с. 154], перебравшись на підконтрольну росіянам територію. Османський уряд не поспішав офіційно визнавати Девлет-Гірая, намагаючись таким чином уникнути конфлікту з Російською імперією.

Так само і Сахиб-Гірай не був тією кандидатурою, яка б відповідала інтересам Російської імперії. Більш бажаним кандидатом вважали його брата – Шахин-Гірая, який бажав повної незалежності Кримського ханства від Османської держави і максимального зближення з Російською імперією. Ще восени 1774 р. він звернувся до російського уряду з проханням про допомогу йому грошима та військами для захоплення ханського престолу [12, с. 927], на що російський уряд спершу відповів згодою. Однак, розуміючи мету реалізації Кючук-Кайнарджийського договору, Російська імперія сама порушувала б його умов, а отже, не повинна втручатися у кримські справи апріорі. Згідно з цим рішенням в грудні 1775 р. було надіслано Щербініну, який представляв Російську імперію в Криму, рескрипт “про невиконання плану Шагін-Гірая”. Тобто плану, яким би спочатку було б призначено “незалежного” хана Шагін-Гірая, що було б першим кроком до повної анексії росіянами Криму.

Російська імперія навпаки намагається втрутившись у кримські справи, через дипломатичні кола підбурити Османську до призначення своєї креатури – Девлет-Гірая на ханський престол і таким чином виставити османів єдиним порушником укладеного договору. Очікуваний розвиток подій призвів визнання Девлет-Гірая ханом і поставила питання про встановлення спадкової влади в Кримському ханстві. В свій час це питання ставилось і в Російській імперії. В принципі російський уряд схвально ставився до спадковості влади кримських ханів, вважаючи що це сприятиме стабільним відносинам з Кримським ханством. Рєпнін в листі Панніну писав: “мені здається що це було б корисно для нас, оскільки правителі в Криму відчували б себе більш незалежними від Османської держави”. Однак на даний момент, коли мова йшла про Девлет-Гірая, який мав намір стати союзником Османської держави, російський уряд вирішив утриматися від підтримки османської пропозиції [3, с. 320].

Рєпнін, з однієї сторони, намагався пом'якшити напруженість відносин між обома країнами, а з іншої – рішуче перешкоджав спробам османського уряду добитися перегляду Кючук-Кайнарджийського договору. Таку ж дипломатичну політику продовжував наступний російський посол Стахієв, який змінив Рєпніна.

Османська держава вдалася до відходу від виконання Кючук-Кайнарджийського договору, призупинивши виплату контрибуцій і поновивши призначення кадіїв в Криму. Загрожуючи дипломатичним розривом, вона вимагала від Російської імперії скасування незалежності кримського ханства, повернення Кінбурна і передання Таманського (Керченського) півострова [3, с. 321 – 323]. У відповідь на дії Османської держави російський уряд 23 грудня 1776 р. увів війська до Перекопу і вирішив підтримати Шагін-Гірая [4, с. 75].

Розуміючи неминучість військових дій в Криму, Османська держава надіслала воєначальнику Таманського (Керченського) півострова гроші та зброю. Девлет-Гірай в свою чергу готувався до висадки десанту в Керч та Єнікале. Одночасно з воєнною підготовкою велась ідеологічна пропаганда в Криму. Вочевидь, у випадку нового збройного зіткнення Російської імперії і Османської держави перевага була на боці Російської імперії: після Кючук-Кайнарджийського договору її позиції ще більше зміцнилися. Володіючи Керчю, Кінбурном, російський уряд міг у будь-який час направити звідти свої війська до Кримського півострову. Було неважко підтягнути війська до лінії Перекопу з України. У Османській державі був невеличкий гарнізон в Тамані і більший в Очакові, але для підвозу збройних сил морем їй був потрібен значний час [8, с. 323].

Однак і у плани російського уряду не входило поновлення воєнних дій. Занадто довго їй довелося добиватись підписання миру та його ратифікації. Російський уряд обрав інший шлях – мирне врегулювання конфлікту. Рух військ в сторону кордону (до Перекопу), та їх концентрація носили характер тільки воєнної демонстрації.

У зв'язку з уведенням військ до Перекопу російський уряд представив Османській державі декларацію. Тут викладалися всі порушення Кючук-Кайнарджийського договору зі сторони Османської держави. Аналогічні декларації були надіслані до Криму. Від імені російського уряду заявлялось, що війська будуть виведенні як тільки османський уряд відправить своїх депутатів для врегулювання конфлікту [5, с. 127].

Одночасно з рухом російських військ від Перекопу вглиб Кримського півострова інші загони рухались зі сходу, супроводжуючи російського ставленика на ханський престол, Шагін-Гірая. 28 березня кримський Діван (парламент), під тиском наступу російських військ, виніс рішення про відсторонення Девлет-Гірая від влади і про визнання ханом Шагін-Гірая [6, с. 61]. Штаб російських військ розмістився в Бахчисараї, де знаходився і уряд Шагін-Гірая. Османські війська розмістились в Кафі, не наважуючись виступити проти Російських військ. У той час, коли більше не виникало загрози, що хан знову поставить Крим в залежність від Османської держави, і, навпаки були підстави очікувати зближення Кримського ханства з Російською імперією, російський уряд висунув питання про встановлення спадкової влади кримського хана, але цього вже не хотів османський уряд.

2 жовтня 1777 р., проти Шагін-Гірая спалахнуло повстання, що спровокувало Османську державу до підпорядкування відкупних земель, що раніше належали Кримському ханству і де розмішувались Буджакська і Єдисанська орди, під централізоване османське управління. В містечках Балта, Каушан, Дубосари та ін. встановлювалось судово-адміністративне управління османських кадіїв замість кримських адміністраторів – каїмаканів [10, с.13]. Дестабілізації дипломатичних відносин доповнили повідомлення з Дунайських князівств, де 9 жовтня 1777 р. було вбито войводу Молдови і дещо пізніше войводу Валахії [7, с. 241].

У грудні 1777 р. користуючись протистоянням в Криму, Османська держава назначила на кримський престол нового хана – Селім-Гірая, який висадився в Кафі. Але Шагін-Гірай штурмом взяв це місто, після чого Селім-Гірай був змушений покинути Крим [7, с. 242]. Російський уряд поспішно привів у бойову готовність війська, які знаходилися на півдні. При цьому, пропагуючи завуальовану політику уникання збройного конфлікту, росіяни в дійсності військовими залякуваннями намагаються відтіснити Османську державу від Кримського ханства [5, с. 128].

Розуміння можливої втрати впливу на Кримське ханство, російській уряд вдається до повної анексії Криму і ліквідації Кримського ханства. Всі подальші дії російського уряду стосувались лиш питань підготовки окупації Кримського півострова. Одним з таких кроків у цьому напрямку стало переселення з Криму християнського населення. Оскільки християни складали основну трудову частину населення Криму, їхнє переселення означало економічне ослаблення Кримського Ханства і ставило Крим в залежність від Російської імперії [3, с. 328].

Ця подія справила сильне враження у Стамбулі. Османська держава почала схилитися до компромісу і вступила у переговори з Російською імперією про підписання конвенції, яка б поклала кінець кримським негараздам. З російської сторони переговори повів посол в Стамбулі Стахієв, з османської – Абдул-Різак [7, с. 242].

Врегулюванню російсько-османського конфлікту сприяло міжнародне становище 1778-1779 р. Загострення протиріч між Англією і Францією у зв'язку з війною американських колоній за незалежність, з однієї сторони, і війна між Австрією і Пруссією через баварський спадок, з іншої. Такими були основні причини, в силу яких провідні європейські країни не змогли втрутитися в російсько-османські відносини і перешкоджати включенню Криму до складу Російської імперії.

Російський уряд використовував сприятливе міжнародне становище, добиваючись від Австрії і Пруссії сприяння у вирішенні османського питання. Останні були вимушені послабити протидію реалізації Кючук-Кайнарджийського договору. Російський уряд поспішав добитися від Османської держави підтвердження Кючук-Кайнарджийського договору раніше ліквідації баварського конфлікту [4, с. 75] (це питання вирішувалось на Тешенському конгресі починаючи з 10 березня 1779 р.).

Раніше, чим конгрес виніс свої постанови, російському урядові вдалось довести до кінця дипломатичну боротьбу з Портою. 10 березня 1779 р. в султанському палаці Айналі-Кавак було підписано угоду між Російською імперією і Османською державою.

Айналі-Кавакська конвенція оголошувалась частиною Кючук-Кайнарджийського договору і підтверджувала всі його положення. Російська імперія повинна була вивести свої війська з Кримського півострова, і як і Османська держава, не втручатися у внутрішні справи ханства. Османська держава визнавала Шагін-Гірая кримським ханом і підтверджувала незалежність Кримського ханства, як і право вільного проходу через Боспор та Дарданелли для російських торговельних кораблів. Російські війська, залишивши шеститисячний гарнізон у Керчі та Єнікале, в середині червня залишили Крим та Кубань [7, с. 242].

Але укладення Айналі-Кавакської конвенції не означало припинення боротьби за Крим, а розглядалось як необхідний крок до російської анексії Кримського ханства. Восени 1781 року спалахнуло чергове повстання кримських татар на чолі з Батир Гіраєм (брат Шагін Гірая) за підтримки кримського муфтія і прихильників Османської держави, яке було придушено, але після серії страт повстанців почався новий бунт, що змусив Шагін Гірая сховатися в російському гарнізоні фортеці Керч. За підтримки Османської держави у Феодосії новим кримським ханом був проголошений Махмуд Гірай. У відповідь, корпус російської армії генерал-поручика де Бальмена, сформований в Нікополі, захопив Карасубазар, розбивши військо нового хана, очолене його братом Алим Гіраєм. Махмут Гірая був взятий у полон.

Російський уряд відновив владу кримського хана Шагін Гірая, який повернувшись у Бахчисарай, знову почав страти, викликавши чергове повстання. Ситуацією моментально скористалась Катерина II, погрожуючи, категорично вимагала від нього добровільної відмови від ханства і передачі Криму Російській імперії, з чим Шагін Гіраєві довелося погодитись. У лютому 1783 р. Шагін Гірай відрікся від престолу і маніфестом Катерини II від 8 квітня 1783 р. Крим був анексований і включений до складу Російської імперії [1, с. 87].

У імперському маніфесті, відбілюючи свої окупаційні дії, виголошувалося виправдання у тому, що “незважаючи на перемоги в минулій російсько-османській війні, які надавали Російській імперії повне право приєднати Кримське ханство, ми цього не зробили заради врегулювання відносин з Османською державою. Проголосивши взаємне незалежність Кримського ханства, щоб владати всі конфлікти які відбувалися при попередньому стані Кримського ханства. Але зараз, коли Крим став причиною порушень мирного договору, ми вирішили приєднати Кримський і Таманський півострови та Кубань. Розраховуючи на врегулювання взаємовідносин” [1, с. 87].

Через два місяці після опублікування маніфесту Катериною II був підписаний перший торговий договір між Російською імперією і Османською державою, який явився розвитком відповідних пунктів Кючук-Кайнарджийського договору. Новий договір дозволяв вільну торгівлю російським купцям, а також свободу їх пересування по всій території Османської держави; надавав Російській імперії, на основі взаємності, ті ж права та привілеї, якими користувалися піддані Англії і Франції; товари, що ввозяться в Османську державу і вивозяться з неї, повинні були обкладатися митом лише один раз у розмірі трьох відсотків від вартості; договір забезпечував свободу проходу суден, які направлялися в Російську імперію і назад через протоки; дозволяв Російській імперії засновувати консульства в будь-якому місті Османської держави і забезпечувати їх охорону; передбачав порядок вирішення суперечок, що виникли між підданими Російської імперії і Османської держави та інших держав у межах Османської держави [7, с. 236].

Таким чином Османська імперія конвенцією і торговельним договором розписалася про свою недалекоглядність та замість утвердження політики своїх союзників обрала економічні вигоди торгівлі з найбільшим супротивником в регіоні.

Дещо раніше, у травні 1781 р. було підписано російсько-австрійський договір який встановлював оборонний союз строком на вісім років. Сторони зобов'язалися допомагати одна одній військами у разі нападу будь-якої держави на їхні території, за винятком італійських та азійських володінь обох імперій. Австрія ставала гарантом усіх договорів, укладених між Російською імперією та Османською державою. У цілому, договір носив стандартний характер і не відрізнявся б від подібних, коли б не секретна стаття, прямо спрямована проти Османської держави. Ця стаття виділялася окремо і складала всю істинну силу союзу. Австрія пішла на зближення з Російською імперією через погіршення відносин з Францією та Англією [13, с. 24].

Укладення цього союзу було першим кроком на шляху розробки так званого “грецького проекту” Катерини II і Йосипа II, який передбачав ліквідацію Османської держави та створення на її землях Балканської держави “Дакії” і залежної від Російської імперії Грецької імперії (Візантії). Російським урядом було запропоновано два варіанти розділу Османської держави. Згідно першому Австрія повинна була отримати Сербію, Боснію і Далмацію, тобто землі, що примикають до басейну Дунаю і Адріатичного узбережжя. Російська імперія претендувала на Очаків з навколишніми

землями між Дністром та Бугом, на Кримський півострів та декілька островів у Архіпелазі. Із земель Молдови, Валахії та Бессарабії передбачалося утворити незалежне царство “Дакію”. Франція за невтручання мала отримати Єгипет. Другий варіант зводився до повної ліквідації Османської держави та створення на її руїнах грецької держави на чолі з онуком Катерини II Костянтином [2, с. 43]. Однак “грецький проект” залишився на папері. Проте ті вузькі завдання які ставив перед собою російський уряд, були виконані.

Австрія, налякана грандіозними задумами Російської імперії, не стала заперечувати проти їх часткової реалізації – згаданого вище приєднання Криму до Російської імперії. Тому включення Криму до складу Російської імперії відбулося без гострого конфлікту з європейськими країнами. Крім того ця угода сприяла ще одному територіальному надбанню Російської імперії. А саме, у серпні 1783 р. згідно договору між царем Карталинським і Кахетинським Іраклієм II Грузія перейшла під протекторат Російської імперії. Іраклій відрікся від васальної залежності від Ірану та Османської держави, і взяв зобов'язання, за себе та своїх наступників, визнавати тільки владу імператорів Російської імперії.

29 вересня 1783 р. Катерина II підписала наказ сенату стосовно приєднання Грузії. У наказі говорилося, що “всеросійська імператриця по єдиновірству, з грузинськими народами, служила захистом їх проти пригноблень, яких вони зазнавали від своїх сусідів (Російська імперія “звісно” не відносилася до “таких”). В даний час імператриця бажає звільнити ці народи від “іга” і тому Російська імперія приймає Грузію під своє заступництво” [14, с. 6].

Приєднання Криму та Грузії до складу Російської імперії викликало занепокоєння у османських владних колах, які були незадоволенні Кючук-Кайнарджийським мирним договором. Духівництво розпалювало фанатизм населення з приводу відходу Криму з його мусульманським населенням під владу “невірного” царя і закликала до війни. Переживання ще більше посилювались у зв'язку з тим, що у 1783 р. Російська імперія, на місці татарського села Ахтіяр, почала швидко будувати військовий порт Севастополь в якості головної бази свого військового флоту на Чорному морі.

Не сприяло врегулюванню відносин і повстання в Грузії під проводом Шах-Мансура проти приєднання останньої до Російської імперії, яке не відразу вдалося придушити. Перша збройна сутичка, з невеликим загонем російських військ, завершилася перемогою повстанців. Але невдовзі повстання було придушено, що принесло окупацію і упокорення Кавказу [7, с. 235] Російською імперією.

Посилення Російської імперії призвело до занепокоєння Англії, Франції та Швеції. Після смерті германського імператора Фрідріха Великого, противника воєнних сутичок з Російською імперією, його наступник також примкнув до антиросійської коаліції. На боці Російської імперії залишалась тільки Австрія.

Заручившись настільки потужною підтримкою, османський уряд вимагав перегляду підписаних договорів, особливо у розділі Криму і Грузії. З листа Катерини II Потьомкіну видно, що російський уряд розумів: навряд чи вийде вирішити суперечки з Османською державою мирним шляхом, але все ще сподівався відтягнути неминучість подальшого конфлікту [14, с. 8]. Не сприяв врегулюванню відносин і помпезний приїзд Катерини II до Криму, через Перекоп, Карасубазар, Бахчисарай, Ласпі та Севастополь, що супроводжувався широкими військовими демонстраціями армії та флоту [1, с. 89]. Замість очікуваного ефекту – демонстрації військової могутності Російської імперії, Катерина II показала Європі свою невідповідність до серйозної війни з Османською державою. У Лондоні, Парижі, Берліні та Стокгольмі усвідомили, що у випадку розгортання нової російсько-

османської війни Османській державі вже не загрожує повний і швидкий розгром [13, с. 52 – 54].

Сам по собі факт помпезного виїзду в Крим російської імператриці та її союзника (її супроводжував Австрійський імператор Йосип II напередодні укладення військово-союзного договору) з шумними святкуваннями у безпосередній близькості до кордонів з Османською державою не міг не розгнівати османський уряд, що вже само по собі вело до ескалації війни. Крім того це вже був не 1783 р., коли під час анексії Криму до Російської імперії не було серйозного протистояння європейських країн, зайнятих своїми зовнішньополітичними проблемами, і тепер з усіх кінців Європи до Стамбула стікались, по дипломатичним каналам, заклики до війни. Особливу активність для розпалювання війни проявляли дипломати Англії, Пруссії та Швеції, які обіцяли від імені своїх урядів всебічну підтримку, аж до збройної, у процесі повернення Криму Османською державою. Причому своєрідне лідерство у впливі на Османську державу перейшло в руки Лондона. Всього за декілька місяців напередодні війни, з кінця 1786 до літа 1787 р., Петербург розгубив всі свої козири у великій європейській політиці.

Ще в 1785 р. впливовий британський дипломат Д. Гарріс переконував свого міністра іноземних справ – Камартена, що самою серйозною загрозою для інтересів Англії у Європі може стати створення ліги між трьома імперіями: Російською імперією, Австрією і Францією. Підписанням торгового договору з Версальським двором Петербург тільки зміцнив найгірші побоювання Лондона, підштовхнувши його на більш рішучі політичні дії протистояння з Османською державою [13, с. 52 – 54].

У липні 1787 р., через російського посла в Османській державі Я. І. Булгакова, був вручений ультиматум російському уряду. У категоричній формі османський уряд вимагав від Російської імперії негайного виводу військ з Грузії, відмовитися від покровительства над царем Карталінським, видати молдовського господаря Маврокоадо, а також змістити віце-консула у Яссах І. Селунського. Були і територіальні претензії. Так, в ультиматумі містилась вимога надати Османській державі 39 соляних озер у Кінбурнському уїзді, що належали Російській імперії. Наполягала Османська держава і на тому, щоб російський уряд визнав перебування в Криму османських консулів і допустив їх у межі імперії. Також було заявлено про намір оглядати всі торговельні судна, які плавали в Чорному та Середземному морях, і заборонив вивіз з Російської імперії морем масла, сорочинського пшона та інших товарів [14, с. 4].

Ознайомившись з ультиматумом, Булгаков заявив, що викладені в ньому вимоги не можуть бути виконані, однак він негайно відправить кур'єра до Петербурга. Султан бажав отримати відповідь не пізніше 20 серпня [14, с. 5].

Не отримавши від Булгакова відповіді, яка б їх задовольнила, прихильники негайного оголошення війни добилися в Дівані (парламенті) прийняття їхньої вимоги. Посол Булгаков і дев'ять співробітників посольства були посаджені в Семивежний замок – що означало розірвання дипломатичних відносин і оголошення війни [7, с. 325].

Отже, в період міжвоєнних відносин – з 1774 по 1787 р. російсько-османські відносини продовжувались залишатися напруженими. Османська держава після укладення Кючук-Кайнарджийського договору, який вона вимушена була ратифікувати через внутрішні труднощі, не відмовилася від боротьби за Крим. Російська імперія втрутилася в кримські справи дестабілюючи внутрішній стан Кримського ханства. У 1779 р. було укладено Айналі-Кавакську конвенцію, яка зобов'язала Російську імперію не втручатися у внутрішні справи Криму. Але й після цього з боку Російської імперії продовжувались проводитись дії з метою повної анексії Криму. Цей факт, а також

окупація Російською імперією Грузії і сприятливе зовнішньополітичне положення Османської держави, стало причиною розриву дипломатичних відносин османським урядом з Російською імперією і розгортанню подальшого російсько-османського протистояння.

Джерела і література:

1. Андреев А. История Крыма. Москва.: «Белый волк», 2002.
2. Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVII – нач. XIX века. Москва, 1978.
3. Дружинина Е. И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. Москва, 1955.
4. Дубровин. Н. Присоединение Крыма к России. СПб., 1887. Т. 1.
5. История внешней политики России. XVIII век. Москва, 2000.
6. Історія Криму та кримськотатарського народу. Навчальний посібник./ Бекірова Г., Іванець А., Тищенко Ю., Громенко С., Аблаєв Б. Київ, «Кримська родина»; «Мастер кник», 2020.
7. Новичев А.Д. История Турции. Москва, 1969.
8. Очерки истории СССР. XVIII век. Москва, 1962.
9. Российское посольство в Константинополь 1776 года. СПб., 1777.
10. Серeda О. Османський адміністративно-територіальний устрій Буджака й Очаківської землі. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії озацтва на півдні України: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М., 2022. Вип. 17. С. 16 – 25.*
11. Смирнов В. Д. Крымское ханство в XVIII столетии. Одесса., 1889.
12. Соловьев С. М. История России. Т. 28., кн. 6. 2012.
13. Третьяк А. И. Северное Причерноморье в политико-правовом пространстве Европы конца XVIII века. Одесса: "Optimum", 2004.
14. Шахмагонов Н.Ф. От Очакова до Измаила. Москва, 1991.
15. Zinkeisen J. W. Osmanlı İmparatorluğu tarihi (1802 – 1812). Cilt 6. İstanbul, 2011.

References:

1. Andreev, A. (2002). *Istoriya Kryma*. Moskva.: «Belyj volk». [in Russian].
2. Vostochnyj vopros vo vneshnej politike Rossii. Konec XVII – nach. XIX veka. Moskva, 1978. [in Russian].
3. Druzhinina, E.I. (1955). *Kyuchuk-Kajnardzhijskij mir 1774 goda*. Moskva. [in Russian].
4. Dubrovin, N. (1887). *Prisoedinenie Kryma k Rossii*. SPb. T. 1. [in Russian].
5. *Istoriya vneshnej politiki Rossii. XVIII vek*. Moskva, 2000. [in Russian].
6. *Istoriya Krymu ta krymskotatarskogo narodu. Navchalnij posibnik./ Bekirova G., Ivanec A., Tishenko Yu., Gromenko S., Ablayev B. Kiyiv, «Krymska rodina»; «Master knik», 2020.* [in Ukrainian].
7. Novichev, A.D. (1969). *Istoriya Turcii*. Moskva. [in Russian].
8. *Ocherki istorii SSSR. XVIII vek*. Moskva, 1962. [in Russian].
9. *Rossijskoe posolstvo v Konstantinopol 1776 goda*. SPb., 1777. [in Russian].
10. Sereda, O. (2022). *Osmanskij administrativno-teritorialnij ustrij Budzhaka j Ochakivskoyi zemli. Chornomorska minuvshina: zapiski Viddilu itoriyi kozactva na pivdni Ukraini: zb. nauk. prac / za red. V. A. Smoliya. Odesa. Vip. 17.* [in Ukrainian].
11. Smirnov, V. D. (1889). *Krymskoe hanstvo v XVIII stoletii*. Odessa. [in Russian].
12. Solovev, S. M. (2012). *Istoriya Rossii*. T. 28., kn. 6. [in Russian].
13. Tretyak, A. I. (2004). *Severnoe Prichernomorie v politiko-pravovom prostranstve Evropy konca XVIII veka*. Odessa. [in Russian].
14. Shakhmagonov, N.F. (1991). *Ot Ochakova do Izmaila*. Moskva. [in Russian].
15. Zinkeisen, J. W. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu tarihi (1802 – 1812)*. Cilt 6. İstanbul. [in English].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292455>

УДК 94(477) “1734/1775”

THE EASTERN AND SOUTHERN BORDERS OF UKRAINE FROM THE PERSPECTIVE OF THE ZAPOROZIAN COSSACKS OF THE NEW ZAPORIZHIAN HOST (SICH)

Viktor Brekhunenko

DSc (History), Professor
M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian
Archeography and Source Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
4, Tryochsvyatyetska, Str.,
Kyiv, 01001, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-7646-7211>
E-mail: wbrekhunenko@ukr.net

Citation: Brekhunenko, V. (2023). The Eastern and southern borders of Ukraine from the perspective of the Zaporizhian Cossacks of the New Zaporizhian Host (Sich). *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 34 – 41.

Submitted: 12.11.2023

Annotation

This article aims to explore the perceptions of Zaporizhian Cossacks about the southern and the eastern Ukrainians borders in the times of the last Zaporizhian Sich. The studies have shown that Zaporizhian chief leaders of that time inherited Zaporizhian Cossacks' beliefs and opinions that were recorded in reference sources as far back as in the last decade of the XVIIth century. Their opinions were also significantly re-shaped with the «symbolic geography», of the Hetmanate top leaders. Genetically, the set of Zaporizhian Cossacks' beliefs and opinions has its roots in «mental maps» of the traditional Ukrainian early modern elite i.e. princes and nobility (shlyakhta). It has been proven that Zaporizhian leaders identified the southern and the eastern borders of the Domain of the Lower Zaporizhian Host (Viysko Zaporizke Nyzove) with the respective limits of the Ukrainian territorial space. It has been found out that the Cossacks consistently considered the coast of the Black sea between the Dnipro estuary and the city of Bilgorod as the optimal limit in the south, and the river Don and the northern coast of the Azov sea as the optimal limit in the east. Expansion to Kuban observed from the years 1730 at least resulted in inclusion of the south-eastern coast of the Azov sea up to and including Yeysk Spit into the 'own' territorial space. The approaches of Zaporizhian leaders as to justification of their territorial claims legitimacy have been observed. It has been shown that Zaporizhian Cossacks used the very same historical and legal proof-points that had been used by the Hetmanate top leaders. The pattern of lobbying the territorial interests by the Cossacks in relationships with the St. Petersburg and the Don Cossack Host has been checked. Peculiarities of assimilation of the territories by Zaporizhian Cossacks in the south and in the east have been examined.

Key words: *The Lower Zaporizhian Host, the southern and the eastern boards, Ukrainian territorial space, «symbolic geography», «mental maps»*

СХІДНА ТА ПІВДЕННА МЕЖІ УКРАЇНИ З ПЕРСПЕКТИВИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА ДОБИ НОВОЇ СІЧІ¹

Віктор Брехуненко

Доктор історичних наук, професор
Інститут української археографії та
джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська 4,
Київ, 01001, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-7646-7211>
E-mail: wbrekhunenko@ukr.net

Цитування: Брехуненко В. Східна та південна межі України з перспективи запорозького козацтва доби Нової Січі. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2023. Вип. 18. С. 34 – 41.

Отримано: 12.11.2023

Анотація

Мета статті полягає в дослідженні уявлень запорозького козацтва про південний та східний українські кордони в часи останньої Запорозької Січі. Простежено, що тогочасна запорозька старшина успадкувала переконання запорожців, зафіксовані в джерелах вже в останньому десятилітті XVII ст. Її погляди також виразно перекувалися з «символічною географією» еліти Гетьманщини. Генетично ж комплекс уявлень запорожців своїми коріннями заходить у «ментальні мапи» традиційної української ранньомодерної еліти – князів і шляхти. Доведено, що запорозька верхівка ототожнювала східний та південний кордони Вольностей Війська Запорозького Низового з відповідними межами українського простору. З'ясовано, що оптимальної межею на півдні козаки стабільно вважали узбережжя Чорного моря між гирлом Дніпра і Білгородом, а на сході – річку Дон та північне узбережжя Азовського моря.

Просування на Кубань, яке простежується щонайменше з 1730-х рр., призвело до включення до «свого» простору й південно-східного узбережжя Азовського моря до Єйської коси включно. Простежено підходи запорозької старшини до обґрунтування легітимності своїх територіальних претензій. Показано, що запорожці використовували ті ж історичні та правові аргументи, якими послуговувалася еліта Гетьманщини. Відфільтровано алгоритм виборювання козаками своїх просторових інтересів у стосунках з Петербургом та Військом Донським. Розглянуто особливості опанування запорозьким козацтвом простору на півдні та сході.

Ключові слова: Військо Запорозьке Низове, південний та східний кордони, український простір, «символічна географія», «ментальні мапи».

Перші зразки запорозьких сигналів про прийнятну південну межу Запорожжя з'являються на початку XVIII ст. під супровід роботи московсько-турецької розмежувальної комісії 1705 р. Кошовий Кость Гордієнко заявляв про принципову неможливість проводити кордон по Дніпру, бо запорожці здавна володіли урочищами «не тільки що по цей бік ріки Бугу, але й по той бік Бугу, де було й містечко, зване Старим, у яке Хмельницький пускав на зимівлю татар» [9, с. 32]. Пізніше кошовий уточнював, що «проведення кордону суперечить «священній корові» «старовині», бо «від віку не чувано, і ніхто того не може сказати, щоб якого часу міг на Дніпрі бути кордон» [9, с. 35]. Такий підхід свідчить про появу в головах запорозької верхівки уявлень про невіддільність Війська Запорозького Низового від тієї козацької території, яка йому автоматично дісталася після інституалізації запорозької спільноти. У подальшому це стане відправним пунктом для просторового дискурсу запорожців.

Паралельно козаки розвивали тему справедливого південного кордону. Він мав проходити по узбережжю Чорного моря, бо, за твердженням кошового, «ще коли

¹ Стаття підготовлена в рамках наукового проєкту 2020.02/0059 «Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI – XVIII ст.) Національного фонду досліджень України

Очакова й не було чути, тоді Військо Запорозьке по місце Очаківське Дніпром володіло, ні з ким не розмежовуючи, і про те б твоїй милості відати, що наш Військовий Кордон по сам Очаків простором є» [9, с. 35]. На початку липня було долучено й інші історичні аргументи. Кошовий прив'язував легенду про давність володінь запорозького козацтва в Північному Причорномор'ї до постаті великого литовського князя Вітовта [9, с. 48]. Листи К. Гордієнка не залишають сумнівів у тому, що січова старшина успадкувала не лише традиційне бачення оптимальної південної межі українського простору, а й аргументацію, яку українські еліти використовували в ранньомодерні часи.

Бачення запорожцями конкретної лінії південної та східної межі Вольностей особливо виразно проявилось у часи останньої Січі (1734 – 1775 рр.). Межі Вольностей уявлялися традиційно – узбережжя Чорного та Азовського морів і річка Дон. Вичерпно про це мовилося у наказі Коша депутатам, обраним на Законодавчу комісію 1767 р.: «...вниз до самих ногайських степів, а через Дніпро та лиман Дніпровий і Бугів, як з віків бувало, по очаківські улуси [...] від самарських же земель через степ до самої ріки Дону, де ще за гетьмана козацького Прецлава Лянцкоронського козаки запорозькі свої зимівники мали» [6, с. 165].

Запорожці неодноразово наголошували, що історичні кордони Вольностей на південному сході проходять по Азовському морю та Дону, а також доклали зусиль для фіксації їх на документальному та фізичному рівнях. Активізація ідеологічних і практичних кроків була зумовлена, з одного боку, посиленням колонізаційної активності запорозьких козаків на цих напрямках, а з іншого – загостренням конкуренції з Військом Донським. Почалися вперті змагання з донцями за територію від р. Кальміусу до Дону включно з тутешньою ділянкою північного узбережжя Азовського моря. 10 жовтня 1743 р. з'явився спеціальний сенатський указ, згідно з яким Військо Донське та Кіш мусили надати документальні докази своїх прав на спірну територію. Комісія на чолі з полковником Яковом Більсом розпочала роботу в 1745 р. [16, с. 55 – 57]. Невдовзі з'ясувалося, що жодна зі сторін не може підкріпити свої претензії документально, чого і слід було очікувати. Запорожські представники обмежилися спробами переконати комісію, що мають документи на землі аж до гирла р. Темерника [18, арк. 2].

Врешті, сенатський указ від 30 квітня 1746 р. взяв сторону донців, оскільки на той час їх уже міцно вдалося прив'язати до московської пуповини. Кордон було проведено по р. Кальміус, а не по р. Міус, як компромісно погоджувався Кіш. А 19 вересня запорозько-донська межувальна комісія позначила рубіж на місцевості [15, с. 102 – 103]. Але навіть набагато пізніше, після ліквідації Війська Запорозького Низового, у Петербурзі добре пам'ятали про брак у Війська Донського легітимних підстав зазіхати на міжріччя Міусу й Кальміусу. Зокрема, губернатор Азовської губернії Василь Чертков у рапорті генерал-губернаторові Григорію Потьомкіну від 10 грудня 1776 р. писав, що в «тодішній час Донське Військо за рікою Міусом, подаючись до Кальміусу ні на землі, ні на рибні ловлі при берегах Азовського моря права не мало) рибними ловлями користувалося, то їм того промислу не забороняти і тих заводів не розоряти» [17, арк. 86 зв.].

Запорожців, звісно, не задовольняла затверджена в 1746 р. межа, однак ідеологічно вони досягли значного успіху, відлуння якого для просторової організації українського світу на сході насправді важко переоцінити. Адже Петербург офіційно визнав за Військом Запорозьким Низовим територію аж до р. Кальміус з узбережжям Азовського моря між р. Бердою і р. Кальміусом [14, с. 544].

Утім Кіш невтомно прагнув добитися офіційного скасування згаданого указу та проведення справедливого кордону. У 1752 р. кошовий отаман Павло Іванович звернувся до Єлизавети Петрівни з клопотанням повернути Війську Запорозькому Низовому втрачену частину узбережжя Азовського моря. Запорожці підсилили свою позицію шляхом конструювання вже згадуваного псевдоуніверсалу Б. Хмельницького [10, с. 33]. У 1755 – 1756 рр. козаки пробували використати на свою користь перехід Запорожжя під булаву Кирила Розумовського. Вони звернулися до гетьмана за заступництвом у Петербурзі, наголошуючи на тому, що значна частина їхніх земель «приморські коси і річки з іншими угіддями» відійшли до Війська Донського [2, с. 575, 589; 3, с. 483, 485;]. Такий хід був тактично грамотним, оскільки кидав на азовсько-донську проблему відсвіт набагато обґрунтованіших вимог щодо решти втрачених територій.

У 1767 р. Кіш намагався скористатися з роботи утвореної Катериною II комісії з межування земель Війська Донського. Цього разу запорожці також кололи очі псевдоуніверсалом Б. Хмельницького, згадавши документ у наказі своїм депутатам, відрядженим на Законодавчу комісію [6, с. 165]. Тепер вони вимагали не визнавати за донськими козаками спірні землі від Кальміусу до Дону на тій підставі, що Військо Донське під час попереднього розмежування не подали письмових доказів.

Чергові спроби запорожці зробили в 1770-ті рр. У 1771 р. кошовий Петро Калнишевський, клопочучи 23 грудня перед Катериною II про повернення Кошу всіх захоплених земель, згадував і лівобережне Запорожжя від Орелі до Азовського моря [12, с. 301]. У 1774 р. П. Калнишевський у черговому посланні від 24 вересня знову опікувався поверненням приазовських земель, які відійшли «Війську Донському з приморськими косами» [12, с. 309 – 310].

Притаманні запорожцям уявлення про південну та східну межі Запорожжя доповнювалися наполегливими спробами фізично опанувати терени до Дону, а на півдні – включно з узбережжям Чорного та Азовського морів. Наслідки зусиль, докладених на обох напрямках, становили основу запорозького спадку для сучасної Південної та Східної України.

На сході запорожці в часи останньої Січі розвинули активність у бік Дону та Азовського моря. Старшина намагалася не допустити шкідливого проникнення в зону інтересів Запорожжя донських козаків та наполегливо спускала на гальмах заборони, які від 1740-х рр. почали линути з Петербурга. Як тільки виникло тертя з Військом Донським за східний кордон та за азовські коси, Кіш негайно створив Кальміуську паланку (1742 р.). У наступному році паланковий центр було символічно перенесено у міжріччя Кальміусу та Міусу на р. Мокрий Єланчик [15, с. 98]. У 1745–1746 рр. Військо Донське організувало потужні каральні експедиції з метою таки витіснити запорожців з Міусу та сусідніх територій. Але, крім погрому запорозьких об'єктів, ці донські напади підсвітили надзвичайно важливий наслідок зусиль Коша. У міжріччі Кальміусу та Міусу донці виявили не лише запорожців, а й до 2000 українських переселенців з-поза меж Вольностей [15, с. 100]. Цей факт виходить далеко за рамки тривіальної ілюстрації проникнення сюди промисловиків. Насправді він привідкриває завісу над динамікою та панорамою загосподарення краю, змушуючи переглянути стереотипні уявлення про мізерність освоєння його у запорозькі часи.

У підсумку запорожцям вдалося набути вирішальної переваги над донськими козаками. Військо Донське спромоглося сяк-так конкурувати лише з приводу

морських рибних угідь. Колонізаційні ж зусилля донців були мізерними. Поодаль від узбережжя налічувалося лише чотири донських хутірця. Та ще на кордоні стояли дві форпостні команди – Міуська (на Коров'ячому перелазі) та Кагальницька [15, с. 116 – 117]. Натомість запорозькі зимівники на р. Міусі фіксує у 1773–1774 рр. академік Гільденштедт [8, с. 220 – 222]. Про багато куренів на річках Грузький Єланчик та Кримка писав командир донської команди, спорядженої на р. Міусі Василь Седов. Лише згідно з відомістю, укладеною в Новоросійській губернії наприкінці 1774 р., у Кальміуській паланці налічувалося до 300 зимівників [5, с. 10 – 11].

На ґрунті успішної колонізації спірних теренів кальміуський полковник Петро Велегура взяв у 1772 р. під контроль кордон по Міусу та накинув свою владу навіть на острівки донського населення та на приходьків-донців. Згаданий вище Василь Седов наголошував, що кальміуський полковник «самовільно між Війська Донського мешканцями суд робить і покарання» [15, с. 118]. Символічно своєрідний підсумок запорозько-донських змагань за перевагу в краї підбив уже після ліквідації Запорожжя губернатор Азовської губернії генерал-майор Василь Чертков. У своєму рапорті Григорію Потьомкіну від 10 грудня 1776 р. В. Чертков, переймаючись проблемою розміщення Астраханського драгунського полку, визнав відсутність донських поселень у Приазов'ї [18, арк. 85].

Ближнім Приазов'ям запорожці не обмежилися. Вони проникали за уявну лінію свого простору на кубанський бік Азовського моря. Полковники Кальміуської паланки всіляко підтримували риболовецькі промисли на Кубані. У 1751 р. полковник Чуб навіть видавав офіційні дозволи на риболовлю на Єйській та Чубурській косах [15, с. 96. 107]. Військовий отаман Війська Донського Данило Єфремов скаржився у 1746 р., що «всупереч її імператорської величності указам переїхали вони, запорожці, для рибних ловель на кубанський бік моря і не тільки в Барчирі, але і в турецьких межах побудували курені (які спеціально надісланими [донськими козаками] хоч й були спалені, але згодом ними (запорожцями. – Авт.) побудовані)» [19, арк. 1].

Не зупиняли запорожців і численні заборони, які з 1745 р. линули з Петербурга, Києва чи Малоросійської колегії. Так само не мали на запорожців особливого впливу заборонні сенатські укази 1753, 1758 рр., листи та ордери київського генерал-губернатора 1758, 1767 рр., ордер П. Румянцева 1767 р. [19, арк. 21]. Дійшло до того, що в 1767 р. писар Кальміуської паланки Іван Кулик стягував платню із донців та інших прибулих сюди для промислів [15, с. 112].

Освоюючи рибні угіддя південно-східного узбережжя Азовського моря, запорозькі козаки відкривали нову сторінку своєї історії, пов'язану з Кубанню. Їхня наполеглива присутність тут задовго до переселення, здійсненого в 1790-х рр. під егідою Петербурга, вистеляла дорогу до розширення просторових меж українського світу в природний тоді спосіб – шляхом займанщини незагосподарених територій та досягнення переваги над іншими претендентами. У цьому разі конкурентами були донські козаки. З ліквідацією Запорожжя органічність процесу була перервана. Проте запорожці зуміли навіть у нових умовах забезпечити свій пріоритет на Кубані. А той факт, що донці в кінці XVIII ст. опинилися за бортом, свідчить про те, за ким була перевага в запорозькі часи. Так що поява в XVIII ст. на Кубані Чорноморського Війська з колишніх запорожців лише підсумувала тривалий процес розширення ними українського простору коштом освоєння кубанського берега Азовського моря.

На південно-західному напрямкові запорожці прагнули й далі закріпитися там, куди проникали з своїми промислами від кінця XV ст. – у гирлі Дніпра, на Чорноморському узбережжі та на Дністрі. Після 1709 р. запорозьке населення вже

ніколи не зникало з Криму та зі смуги між пониззями Дністра й Дніпра, полегшуючи проникнення сюди нових допливів із Запорожжя, а під запорозькою парасолькою – з інших українських земель. На тлі ослаблення в середині – другій половині XVIII ст. конкурентів по той бік Степового фронтиру, а також посилення потуги самого Запорожжя це тепер набуло далекосяжного звучання.

У 1734 р. під царську зверхність повернулися фактично лише січовики й ті козаки, які групувалися навколо Січі. Упродовж 1730–1760-х рр. у Причорномор'я не припинявся потік утікачів із Правобережжя, Гетьманщини, Слобожанщини. Ставши опертям для подальших допливів до Криму й особливо до Північного Причорномор'я тих, хто «шукав козацтва», осередки запорожців по мусульманський бік фронтиру надійно вкорінювали там український слід. Вичерпно про цю гібридну експансію висловився у січні 1747 р. кримський хан у своїй скарзі султанові [1, с. 399].

На Дністрі та в Молдові станом на 1755 р. перебувало не менш як 400 козаків. Частину з них наповнювали перебіжчики з Вольностей. А в 1760 р. у пониззі Бугу налічувалося 500 душ, які, ставши куренями, займалися здобичництвом у Правобережній Україні, Причорномор'ї, Новій Сербії. Бугогардівський полковник потурав цьому, маючи і свою долю [11, с. 33 – 40]. Осавул Василь Решетов, побувавши в 1761 р. в Очаківському степу та в Придністров'ї, зазначав, що «більшою частиною селяться там втікачі з Новоросійської губернії та з Польської України [...] народ зі згаданих сторін сильно туди сходиться, і селища надто збільшилися й безперестанку прибавляються» [4, с. 23].

На території Кримського ханату з'явилися зимівники тих запорожців, які не поривали з Кошем. У гирлі Дніпра існувала навіть Прогноїнська паланка. У 1747 р. запорожці збудували на кримському боці міст через р. Білозерку й мали намір збирати тут мито з купців. З перемінним успіхом суперечки з Кримом за це вигідне місце точилися до 1765 р. [20, с. 96 – 97].

Надвірний радник Дмитро Лодигін у своєму листі до керівника Новосербії Івана Хорвата від 19 серпня 1761 р. опосередковано передав стійкі переконання про стабільне проникнення запорожців як у Північне Причорномор'я, так і на територію Кримського півострова: «...якщо вони, запорожці, ті землі (відведені під Новосербію та Новослобідський полк. – Авт.) своїми називають, бо, де вони за татарами вешталися або де рибу ловили, то увесь Крим та Буджак має їм належати» [19, с. 85].

Продовжував існувати і кримський анклав запорожців, який утворився ще в 1709–1734 рр. Розселившись тоді в Бахчисараї, його околицях, Гезльові та на південному березі Криму, козаки з часом купували землі й заводи господарства [11, с. 28 – 29]. При цьому більшість запорожців вкорінювалася без переміни ідентичності. Приміром, у 1751 р. донесення Війська Донського фіксує такий факт: «Колишній старий козак Запорозького Війська Іван Трофимов, який живе в Бахчисараї і який там і дружину гречанку має» [18, арк. 42 зв]. Рахунок таких козаків, слід гадати, пішов на сотні, якщо хан навіть поставив над ними старшим втікача із Запорожжя Андрія Щербину. На таку ж думку наштотує і турецький план переселити запорожців з Криму до Буджаку, створивши там Січ як вагомий подразник і для Запорожжя, і для Петербурга. Політичний підтекст існування запорозької структури в Криму, ясна річ, не давав спокою Московії. Її послі в Стамбулі в 1746–1747 та в 1752 рр. безрезультатно наполягали на виселенні усіх козаків з Криму до Запорожжя [11, с. 27 – 32].

У підсумку глибоке фізичне проникнення запорожців на південь та схід було не лише суголосним з їхніми уявленнями про оптимальні тамтешні межі Вольностей – Дон та узбережжя Чорного й Азовського морів, – а й відображало закономірності

формування українського простору в ранньомодерні часи. На сході їхні результативні зусилля вилилися в поширення реального контролю на міжріччя Міусу й Кальміусу та в просування далі до Дону. Крім того, запорожці шляхом налагодження рибних промислів на південно-східному узбережжі Азовського моря розкупили для вкорінення українського сліду Кубань, перетнувши дорогу ймовірним конкурентам – донським козакам. На причорноморському напрямку досягнення були скромнішими. Але й тут запорожцям вдалося виразно позначити свою присутність аж до пониззя Дністра і навіть на території Кримського півострова. Це стало логічним продовженням лінії на володіння Північним Причорномор'ям, що тягнула від інтелектуальних і фізичних зусиль XVI – початку XVIII ст., докладених як традиційною елітою, так і козаками.

Джерела та література:

1. Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. *Записки Одесского императорского общества истории и древностей*. Одесса, 1886. Т. XIV.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734 – 1775 / упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева, Л. А. Сухих. Київ, 2003. Т. 3.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734 – 1775 / упор. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева. Київ, 2006. Т. 4.
4. Бачинська О. Українське населення придунайських земель XVIII – початок XX ст. Одеса, 2002.
5. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. Запоріжжя, 1995.
6. Джерела з історії Південної України. Т. 6: Степова Україна в Законодавчій комісії 1767 року / упор. Н. Сурева. Запоріжжя, 2008.
7. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1850. Т. II.
8. Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1879. Т. XI.
9. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / упор. В. Мільчев. Запоріжжя, 2004.
10. Мицик Ю. Історія свідчить. Кілька документів з козацької старовини і кілька зауважень з цього приводу. *Кур'єр Кривбасу*. 1995. Грудень. № 43 – 44. С. 30 – 36.
11. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття. Запоріжжя, 2009.
12. Петро Калнишевський та його доба. З документів та матеріалів. Київ, 2009.
13. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 10: 1737 – 1739.
14. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 11: 1740 – 1743.
15. Полторак В. Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734 – 1775): політико-правовий і соціально-економічний аспекти. Дис. ... канд. іст. наук. Одеса, 2007.
16. Полторак В. Розмежування Вольностей Війська Запорозького та Війська Донського в 40-ві рр. XVIII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2005. Вип. XIX. С. 55 – 57.
17. РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 8.
18. РГАДА. Ф. 111. 1746. № 1.
19. РГАДА. Ф. 248. Оп. 113. № 598. Л. 21.
20. Тищенко М. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII в. Біла Церква, 2010.

References:

1. Andrievskii, A. A. (1886). Dela, kasayushchiesia zaporozhtsev s 1715 – 1774 gg. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*. Odessa. T. XIV. [in Russian].

2. Arhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi. Korpus dokumentiv 1734 – 1775 / upor. L. Z. Histsova, L. Y. Demchenko, T. L. Kuzyk, L. M. Muravtseva, L. A. Sukhyh Kyiv, 2003. T. 3. [in Russian].
3. Arhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi. Korpus dokumentiv 1734 – 1775 / upor. L. Z. Histsova, L. Y. Demchenko, T. L. Kuzyk, L. M. Muravtseva. Kyiv, 2006. T. 4. [in Russian].
4. Bachynska, O. (2002). *Ukrainske naseleння pry dunaiskykh zemel XVIII – pochatok XX st. Odesa*. [in Ukrainian].
5. Boiko, A. V. (1995). *Zaporozkyi zymivnyk ostannioi chverti XVIII stolittia*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
6. Dzherela z istorii Pivdennoi Ukrainy. T. 6: Stepova Ukraina v Zakonodavchii komisii 1767 roku / upor. N. Sureva. Zaporizhzhia, 2008. [in Ukrainian].
7. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei. Odessa, 1850. T. II. [in Russian].
8. Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei. Odessa, 1879. T. XI. [in Russian].
9. Kordony Viiska Zaporozkoho ta diyalnist rosiisko-turetrskoi mezhovoi komisii 1705 r. / upor. V. Milchev. Zaporizhzhia, 2004. [in Ukrainian].
10. Mytsyk, Y. (1995). Istoriiia svidchyt. Kilka dokumentiv z kozatskoi starovyny I kilka zauvazhen z tsioho ptyvodu. *Kurer Kryvbasi*. Hruden. № 43 – 44. S. 30 – 36. [in Ukrainian].
11. Milchev, V. (2009). *Narysy z istorii zaporozkoho kozatstva XVIII stolittia*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
12. Petro Kalnyshevskiy ta yoho doba. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv. Kyiv, 2009. [in Ukrainian].
13. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoi imperii. Sankt-Peterburg, 1830. T. 10: 1737 – 1739. [in Russian].
14. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoi imperii. Sankt-Peterburg, 1830. T. 11: 1740 – 1743. [in Russian].
15. Poltorak, V. (2007). *Vzaiemyny zaporozkoho ta donskoho kozatstva periodu Novoi Sichi (1734 – 1775): polityko-pravovyi i sotsialno-ekonomichni aspekty*. Dys. ... kand. ist. nauk. Odesa. [in Ukrainian].
16. Poltorak, V. (2005). Rozmezhuvannia Volnostei Viiska Zaporozkoho ta Viiska Donskoho v 40-vi rr. XVIII st. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu*. Zaporizhzhia. Vyp. XIX. S. 55–57. [in Ukrainian].
17. Rosiiskii gosurastvennyi arhiv drevnih aktov (dali – RGADA). F. 16. Op. 1. D. 797. Ch. 8.
18. RGADA. F. 111. 1746. № 1. [in Russian].
19. RGADA. F. 248. Op. 113. № 598. L. 21. [in Russian].
20. Tyshchenko, M. (2010). *Narysy z istorii zovnishnoi torhivli Ukrainy v XVIII v*. Bila Tserkva, 2010. [in English].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292456>

УДК 94(477) “1775-1800”

DEMOGRAPHY OF SOUTHERN UKRAINE IN THE LAST QUARTER OF THE 18th CENTURY: SCIENTIFIC MODELS AND THE RESULTS OF THEIR IMPLEMENTATION

Petro Boiko

PhD (History)

M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies

National Academy of Sciences of Ukraine

4, Tryochsvyatytska, Str.,

Kyiv, 01001, Ukraine

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-7962-3504>

E-mail: bojkozp@gmail.com

Citation: Boiko, P. (2023). Demography of Southern Ukraine in the last quarter of the 18th century: scientific models and the results of their implementation. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 42 – 52.

Submitted: 12.11.2023

Annotation

This article explores the demographic processes in the territories of the former Domain of the Lower Zaporizhian Host of the last quarter of the XVIIIth century. It has been shown that the relevance of this research goes well beyond the scope of demography and is closely related to the modern tendencies of using 'Novorossiya' concept. The developed research model is based on information from registers of births, marriages and deaths, as well as on findings, map books and audit evidence and envisages the use of demographic and sociological methods of research of the impact of Zaporizhian Cossacks and various migrant streams on population social structure and of horizontal contacts between its different segments. The reasons arise to explore the fertility dynamics in families representing different social segments: urban commoners, subjects of landlords, the military and their subjects. It has been shown that the fact of excess mortality among the military was enhanced by the effect of restrictions imposed by age peculiarities and ex-soldiers' matrimonial strategies on natural increase in this social category. Opportunities for expansion in the number of non-Ukrainian population through settlement of the military in the surroundings decreased. Information from registers of births, marriages and deaths about godparents and married couples has enabled the use of M. Granovetter's option of 'the Strength of the Weak Ties' permitting to identify informal small reference groups at the level of populated localities, their role and number in a community, their isolated or open status, formation criteria, number of their members and period of existence. The suggested model offers the possibility to trace the process of ex-Zaporizhian Cossacks transition to other social categories, degree of settlement in a region of influx from various Ukrainian lands as well as from typical Muscovite regions.

Key words: demography, registers of births, marriages and deaths, descriptive and statistical sources, birth rate, death rate, population composition evolution.

ДЕМОГРАФІЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.: НАУКОВІ МОДЕЛІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ

Петро Бойко

Кандидат історичних наук
Інститут української археографії та
джерелознавства
імені М. С. Грушевського
НАН України
вул. Трьохсвятительська 4,
Київ, 01001, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-7962-3504>
E-mail: bojkozp@gmail.com

Цитування: Бойко П. Демографія Південної України останньої чверті XVIII ст.: наукові моделі та результати їх застосування. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О, 2023. Вип. 18. С. 42 – 52.

Отримано: 12.11.2023

Анотація

У статті аналізуються демографічні процеси на території колишніх Вольностей Війська Запорозького Низового останньої чверті XVIII ст. Показано, що актуальність такого дослідження далеко виходить за рамки демографії й тісно пов'язана з сучасними тенденціями використання концепції «Новоросії». Опрацьована модель дослідження опирається на інформацію метричних книг, а також відомості, атласи, матеріали ревізій й передбачає використання демографічних та соціологічних методів дослідження впливу запорожців і різних потоків переселенців на соціальну структуру населення та горизонтальних контактів між різними його прошарками. З'являються підстави з'ясувати динаміку народжуваності в сім'ях з різних соціальних верств: міщан, поміщицькі піддані, військові та їхні підданих. Показано, що факту надлишкової смертності серед військових підсилює вплив тих обмежень, які накладали на природний приріст у цій соціальній групі вікові особливості та шлюбні стратегії відставних

солдатів. Мілів потенціал для збільшення частки неукраїнського населення шляхом осадження в краї військових.

Наявна в метричних книгах інформація про хрещених батьків та одружених створює можливості для застосування опції «сили слабких зв'язків» М. Грановеттера, дозволяючи виявити на рівні населених пунктів неформальні малі референтні групи, їхнє місце та кількість у громаді, замкнутість чи відкритість, критерії утворення, кількісний склад та період існування. Запропонована модель дозволяє простежити процес перетікання колишніх запорожців в інші соціальні групи, ступінь осідання в регіоні допливів з різних українських земель, а також властиво московських регіонів.

Ключові слова: демографія, метричні книги, описово-статистичні джерела, народжуваність, смертність, еволюція складу населення.

Потенційна джерельна база дослідження імперських трансформацій на території колишніх Вольностей Війська Запорозького Низового дозволяє підступитися до питання про тенденції реального кількісного співвідношення населення різного походження, а також з'ясувати демографічні процеси в різних соціальних групах, а відповідно й еволюцію первісного співвідношення між населенням різного походження. З'ясування цих та суміжних проблем дуже важливе для відповіді на питання про подальше цивілізаційне ество цієї території – Південна Україна чи «Новоросія». Специфіка кодування інформації вимагає дослідницьких підходів, покликаних передусім подолати обмеження тих чи інших описово-статистичних джерел.

Відправним пунктом є той факт, що основна мета фіскальних органів, які проводили описування й продукували описово-статистичні джерела, полягала в оптимізації системи оподаткування. Оскільки ж податки залежали від «прописки» суб'єкта в тій чи іншій соціальній групі, головна увага концентрувалася саме на них. Поява в описах рубрик, пов'язаних з етнічністю, не була самоціллю, а зумовлювалася

тим, що наданий Петербургом певній групі населення специфічний соціальний статус насамперед сигналізував про походження її членів і понятійно відбивав його: наприклад, «малоросіяни» (йшлося про вихідців з колишньої Гетьманщини), «поляки» (у переважній більшості українці з Правобережжя), «колишні запорожці» тощо. Проте й у таких випадках потрібні додаткові дослідницькі процедури. Скажімо, під поняттям «поляк» в описово-статистичні документи, як свідчать зазначені в деяких із них імена та прізвища конкретних осіб, могли потрапити й етнічні поляки, а не лише українці з Правобережжя. Впадає в око, що ревізії 1782 та 1795 рр. не фіксували населення за етнічним походженням у тих випадках, коли це не впливало на розмір оподаткування [3, с. 41; 12, с. 46].

Серед описово-статистичних джерел під кутом визначення кількісних параметрів населення краю на особливому рахунку є відомості кількості населення Азовської та Новоросійської губерній 1778 – 1779 рр. Документи були укладені за наказом генерал-губернатора Г. Потьомкіна, зацікавленого в тому, щоб мати вірогідні уявлення про стан залюднення краю. Новоросійська губернська канцелярія зробила спробу з'ясувати кількісний склад усіх соціальних груп населення губернії залежно від етнічного походження. Відомість 1778 р. містить інформацію про чисельність українців, греків, волохів, московитів, «поляків», болгар, сербів, угорців, македонців, турків, німців та калмиків. При цьому московити представлені двома групами: «правовірні» та старообрядці. Вказано пропорції населення за статтю. Етнічний склад подано за провінціями відповідно до територіально-адміністративного поділу 1776 р. (Єлисаветградська, Слов'янська, Херсонська) і повітами (Кременчуцький та Новосанжарівський).

Інформаційні можливості відомості спростовують твердження В. Кабузана про перевагу в Новоросійській губернії населення московського походження в 1760 – 1770-х рр. [2, с. 57 – 61]. За відомістю, воно становило в Новоросійській губернії 12 529 осіб, тоді як українське – 140 387 осіб, тобто з перевищенням майже в 11 разів [17, арк. 121 зв.]. При цьому не можна оминати увагою той факт, що купецтву московського походження (1267 осіб) перевагу над українським (408 душ) забезпечили старообрядці, адже старообрядців-купців нараховувалося в Єлисаветградській провінції та Кременчуцькому повіті 873 особи. Це ж стосується і підстав переваги московитів серед міщан, цехових, а також державних селян (старообрядці становили 10 509 осіб).

Відомість з Азовської губернії від 27 квітня 1779 р. має інший формуляр. Окрім показників кількісного, етнічного та соціального складу населення в рамках повітів, документ подає дані за населеними пунктами із зазначенням власників. Появу такої відмінності між відомостями слід пов'язати зі впливом Азовського губернатора Василя Черткова, який часто подавав Г. Потьомкіну особливі пропозиції («мненія») стосовно внесення змін у стратегії перетворень. Ретельно виконуючи свої обов'язки, В. Чертков часто практикував інспекції ввірених йому територій [1, с. 16 – 17]. та віддавав накази про укладання статистичних оглядів.

Згадана відомість відображає соціальний та етнічний стан у 463-х населених пунктах, а також на територіях, на яких формально ще не значилися засновані поселення. Кількість мешканців подано як за чоловічою, так і за жіночою статтю. У графі «каких націй» містяться рубрики: московити, українці («малоросіяни»), «поляки» (вихідці з Правобережної України), серби, греки, угорці, німці, грузини, волохи, болгары, вірмени, турки, євреї-вихрести, арапи, татари, башкирці, англійці, албанці, пруси, молдавани, роми, швейцарці, македонці, словенці, австрійці, німці, а

також колишні запорожці. Як і у випадку з відомістю по Новоросійській губернії, подеколи слід додатково з'ясовувати реальне наповнення кожної з них, оскільки загальник може позначати не етнічну ознаку, а територію виходу того чи іншого контингенту, її належність до інших політичних суб'єктів тощо.

Для з'ясування ступеня залюднення території в запорозькі часи, а також особливостей еволюції чисельності та етнічного складу населення важливо, що у відомості все воно поділене на дві категорії: ті, що мешкали до створення Азовської губернії, і ті, що прибули опісля. Загалом, за відомістю, до появи Азовської губернії на її теренах проживало 154 655 осіб (з них чоловічої статі – 83 032, жіночої – 71 623), а з початку існування губернії і до складання відомості 1779 р. ця кількість збільшилася на 68 657 осіб (з них чоловічої статі – 38 287, жіночої – 30 370). Українське населення станом на 1779 р. мало триразову перевагу 138 671 чол. проти 45 812 московитів, становлячи 62 % від загальної кількості [16, арк. 119 зв. – 120]. У подальшому ця перевага лише зростала, що потягнуло за собою визнання навіть у російській історіографії того, що на території колишнього Війська Запорозького Низового «завжди переважали українці» [12, с. 131]. За матеріалами V ревізії 1794 – 1796 рр., яка охоплювала все населення краю, у Катеринославській губернії українців налічувалося 80%, у Херсонській – 85 % [13, с. 211]. За X ревізією 1858 р. по Катеринославській та Херсонській губерніях українське населення становило 79,01 %, а в Новомосковському та Верхньодніпровському повітах його чисельність перевищувала 90 % [19, с. 9 – 12].

Але зазначені у відомості 1779 р. показники у будь-якому разі не можна сприймати за абсолютні. Радше вони відбивали головні тенденції і пропорції. Промовисто про це свідчать хоча б дані з графи «колишні запорожці». Зазначена у відомості чисельність цієї групи наближена до тієї, яка фігурує в іменних списках запорозьких козаків і старшини, укладених на території губернії в кінці 1775 – на початку 1776 рр. А отже, відомість так само, як і списки, відображає не сукупність усіх колишніх запорожців, а лише ту їхню частину, яка не брала участі в заворушеннях на Запорожжі, а за свою службу під час війни з Туреччиною 1768 – 1774 рр. отримувала грошову платню та провіант [20, с. 12].

Наведений приклад наочно ілюструє, що підрахунки на рівні подібних відомостей, а також атласів можуть використовуватися лише для з'ясування загальних тенденцій. Особливості інформаційного потенціалу масових описово-статистичних джерел унеможливають використання одного з різновидів для визначення кількісного, соціального та етнічного складу населення. Кожен різновид має свої особливі прогалини, які спотворюють загальну картину і призводять до появи хибних історіографічних кліше. Механічне додавання показників неприпустиме, оскільки об'єктами обрахування ставали щоразу інші групи населення. Вихід полягає в поєднанні інформації з різних видів джерел: відомості, описи до атласів, метричні, сповідні та окладні книги, матеріали ревізій, комплекс супровідної документації. Неодмінною умовою є врахування особливостей укладання кожного з них та охоплення ними тих чи інших категорій населення. Тільки за таких умов з'явиться перспектива дослідження взаємовідносин між різними групами, переливання людності з одного до іншого соціальних прошарків, співвідношення механічного та природного приросту на рівні окремо взятих населених пунктів, зрештою, роль допливів різного етнічного походження в еволюції населення міст.

В усіх цих випадках одне з принципових питань полягає у розв'язанні проблеми відсутності колишніх запорожців в описово-статистичних джерелах,

починаючи з 1780-х рр. Адже обмеження уваги до лише тих прошарків, які увійшли до відомостей, атласів, матеріалів ревізій, не виправдано занижує оцінку впливу запорожців на подальше залюднення краю. Коштом традиційного запорозького населення непомірно зростає роль нових землевласників та заведених ними переселенців. У кінцевому підсумку, все це працює на мінімізацію запорозької спадщини, вистеляючи дорогу до сприйняття з «розумінням» ідеологеми «Новоросії».

Ще в 1779 р. відомість щодо кількості населення Азовської губернії, як зазначалося вище, оперує категорією «колишні запорожці». При цьому у двох повітах вони взагалі домінували. Підсичуючись перевагою допливів з Гетьманщини та Правобережної України у структурі зовнішніх переселенців, це заклало підвалини подальшого перебування краю в українському полі попри всі імперські зусилля перетворити його на «Новоросію».

Зокрема, у Павлоградській міській окрузі значиться загалом 75 поселян: 57 колишніх запорожців, 5 українців з Правобережжя, 5 – з колишньої Гетьманщини і лише 8 московитів [16, с. 111 зв.]. У відомості за 19 січня 1779 р., де немає інформації про походження мешканців, але є про розподіл за соціальними верствами, зазначено, що в Павлоградській міській окрузі проживає 57 осіб: з них купців – 7, міщан – 16, цехових – 30, дворових – 4 [16, арк. 63 зв.]. Порівняння двох відомостей дає уявлення щодо механізму випадіння запорожців з описово-статистичних джерел.

У Павлоградському повіті, який на той час був одним із найменш заселених, відомість від 27 квітня 1779 р. згадує лише дві державні слободи: Кальміуську та Білосарайську. Обидві населяли українці. У першому випадку з 93-х мешканців 16 були українцями з Правобережжя, а 77 – колишніми запорожцями. У Білосарайській слободі проживало 42 особи; з них – 9 українців з Правобережжя і 33 – колишніх запорожців. Крім того, на території повіту зафіксована така категорія населення, як «безхатні» – 382 особи. Серед них українців з Правобережжя було 44 чол., московитів – 1, вихрестів – 2, колишніх запорожців – 335. Загалом населення Павлоградського повіту станом на 1779 р. становило 592 особи, з них колишніх запорожців – 502. Показово, що 382 чол. з них проживали тут ще до утворення Азовської губернії, тобто в часи Запорожжя. За 1775–1779 рр. до Павлоградського повіту вдалося поселити лише 210 осіб, але 120 з них – колишні запорожці, 74 – українці з Правобережжя [16, арк. 117 – 118].

Схожою була ситуація в Олександрівському повіті. У 17-ти населених пунктах та округах на 1779 р. проживало 1455 осіб, з них 1074 – колишні запорожці, 306 – українці з колишньої Гетьманщини, 67 – московити [16, арк. 118 – 119]. До того ж, останні проживали лише в 2-х населених пунктах з 17-ти. В Олександрівському форштадті налічувалося 38 московитів зі 181 чол. Решту наповнювали українці з колишньої Гетьманщини (115 чол.) та колишні запорожці (28 чол.). В одному з приватних населених пунктів, який належав генерал-поручику, белгородському губернаторові П. Свистунову, значилося 25 московитів зі 110 чол. (колишніх запорожців – 85) [16, арк. 118 зв.].

Суттєво доповнює картину той факт, що населення чималої кількості приватних населених пунктів, які, за відомостями, мали статус «новозаселених», на 1779 р. повністю формували «колишні запорожці». Наприклад, в Олександрівському повіті це поселення, які належали генерал-майорові та оберкомендантові М. Ланову, полковникові Полтавського пікінерного полку та кавалерові А. Леванідову, інженер-поручникові Ф. Афанас'єву, бунчуковому товаришеві Є. Кобилану, козацькому старшині Ф. Рудю [16, арк. 118 зв.].

Але вже на початку 1780-х рр. з описово-статистичних джерел «колишні запорожці» зникають. Насправді ж лише змінюється підхід до фіксації цієї групи

населення, що добре видно, якщо вийти за рамки відомостей, атласів, ревізій і залучити просопографічну інформацію з метричних книг та сповідних записів. На рівні персоналій простежується перетікання колишніх запорожців в інші прошарки населення, у рамках яких вони тепер потрапляли до імперської статистики. Тяглість перебування в краї традиційного населення зберігалася, що забезпечувало трансляцію запорозької спадщини в нових умовах.

Наступними важливими кроками на шляху з'ясування масштабів запорозької спадщини є аналіз демографічних тенденцій у краї в перші десятиліття після ліквідації Вольностей та особливостей горизонтальних зв'язків між різними прошарками населення. Демографічні показники мають відтінити, за рахунок яких груп відбувався природний приріст населення та його співвідношення з механічним приростом, в ідеалі – як корелюються тенденції в середовищі колишніх запорожців та різних прошарків переселенців. Дослідження ж горизонтальних зв'язків між групами населення поза привілейованим дворянським станом покликане прояснити взаємосприйняття між традиційним населенням і приходьками, вловити уявлення останніх про співвідношення краю з українськими та московськими просторами.

Непересічне значення тут, звичайно, за метричними книгами, інформаційний потенціал яких дає змогу не лише простежити демографічні зміни на рівні конкретних населених пунктів, а й досліджувати соціальні контакти різних груп населення. Метричні книги були визначені самою владою як основне джерело інформації про фізичних осіб. Вона тримала під постійним контролем їх ведення, а до ревізії 1782 р. укладалися спеціальні екстракти з них [14, с. 293]. Такі документи містили підсумовані дані про кількість народжених, одружених та померлих. Збереглися чисельні накази щодо упорядкування та зберігання метричних книг, правил фіксації даних, забезпечення вірогідності відомостей стосовно цивільного населення краю [5, арк. 48, 59, 109].

Наявна в метричних книгах інформація про хрещених батьків та одружених створює можливості для застосування опції «сили слабких зв'язків» М. Грановеттера [22, арк. 1360 – 1380], дозволяючи виявити на рівні населених пунктів неформальні малі референтні групи, їхнє місце та кількість у громаді, замкнутість чи відкритість, критерії утворення, кількісний склад та період існування.

Масштабність завдань потребує окремого прискіпливого дослідження на рівні максимально можливої кількості населених пунктів. Тільки тоді з'являться підстави для вірогідних висновків, що остаточно підведе ризику під оцінку впливу запорозької спадщини на цьому напрямкові. Наразі можна лише просигналізувати про потенційні можливості.

Показовим прикладом є метричні книги Святопокровської церкви Олександрівська за 1774 – 1788 рр., серед населення якого, за описово-статистичними джерелами, колишні запорожці разом з українцями домінували не лише в 1779 р., а й на початку XIX ст. Про це свідчить складена в міській ратуші 16 грудня 1808 р. відомість про чисельність міщан та купців на основі ревізії 1795 р. з доповненням інформації про осіб, які були пізніше включені до міського населення. У 1796 р. в Олександрівську мешкало 12 купців (6 московитів і 6 українців) та 97 міщан (46 московитів, 51 українець). На 1808 р., за відомістю, чисельність населення збільшилася та мала такий вигляд: 13 купців (6 московитів, 6 українців, 1 вихрест); 296 міщан (198 українців, 56 московитів, 15 євреїв, 4 волохів, 5 «цесарської нації дезертирів», одна дитина священників та одна особа, яка себе не ідентифікувала).

Крім того, на міщанському праві перебувало 5 однодворців (московити), 7 козаків з колишньої Гетьманщини та 6 військових поселенців [6, арк. 319 – 321].

Зведені відомості метричної книги Святопокровської церкви з позначенням кількості народжених, одружених та померлих за період з 1774 по 1788 рр. дають змогу, використовуючи статистичні методи, відтінити природний та механічний приріст населення [5, арк. 1 – 3].

Таблиця 1

Зведені дані метричної книги 1774 – 1788 рр.

Рік	Народилося			Вінчалися	Померли		
№	Чол.ст.№	Жін.ст.№	Разом	№	Чол.ст.№	Жін.ст.№	Разом
1774	2	3	5	9	466	4	470
1775	8	5	13	27	179	4	183
1776	-	-	28	№	41	3	44
1777	13	8	21	37	51	6	57
1778	Відомості відсутні						
1779	Відомості відсутні						
1780	44	45	89	45	23	-	№
1781	24	28	52	46	39	7	46
1782	46	41	87	47	48	9	57
1783	69	61	130	23	58	17	75
1784	33	33	66	24	47	14	61
1785	42	27	69	29	19	8	27
1786	46	30	76	20	17	6	23
1787	49	45	104	21	71	31	102
1788	23	25	48	25	390	59	449

З 1789 р. в Олександрівській фортеці починає також функціонувати військова церква Святого Олександра Невського і, відповідно, всі відомості про громадський стан військових та навколишнього населення фіксується в метричній книзі цієї церкви [5, арк. 79].

Для демонстрації можливостей реконструкції горизонтальних соціальних зв'язків у місті була обрана метрична книга за 1787 р., коли до приходу Святопокровської церкви належало населення з Олександрівського посаду, Олександрівської фортеці та навколишні поселення. А отже, у книгу заносилися відомості як про військове, так і про цивільне населення. Крім того, на вибір вплинув той факт, що в ній вказувалося на соціальне походження осіб, тоді як у попередніх книгах така інформація відсутня. Непоодинокими були тоді випадки «прив'язування» населення до балок або річок, що відбиває невизначеність правового статусу цієї землі, де проживала особа.

За метричною книгою Святопокровської церкви, у 1787 р. було зафіксовано 104 новонароджені дитини. Найбільша кількість дітей народилася в родинах міщан (37,5 %), поміщицьких підданих (36,5 %), родинах військових (10,6 %) та їх підданих (8,7 %). На всіх купців, «поддених», священників, цехових та чиновників припадає лише 6,7 %. При цьому документація Павлоградського, Маріупольського та Ростовського духовних правлінь про накладання епітимій як на військових, так і на відставних солдатів [7, арк. 3217 – 3227], свідчить про те, що у військових підданих жіночої статі, які належали вищим офіцерським чинам (командир прикордонного батальйону прем'єр майор Г. Руніч, комендант полковник М. Караватка), з'явилася велика кількість байстрюків.

Водночас серед військових та відставних солдатів спостерігається значна смертність, пов'язана з пияцтвом. Так, у 1797 р. у метриці похідної Олександроневської церкви зазначено 5 смертей внаслідок надмірного вживання алкоголю, тоді як за рік загалом зафіксовано 38 випадків смерті. Найбільша кількість смертей припадала на зимову пору року. Це було пов'язано з тим, що військові та відставні солдати на той час нерідко навідувалися до шинків, розташованих у німецькі колонії на о. Хортиця або в колонії Шенвізе [5, арк. 60, 79, 138]. Повертаючись до фортеці, військові мерзли в степу або тонули в Дніпрі [5, арк. 60. 70, 78 зв.].

Під кутом проблеми еволюції складу населення з'ясування (нехай і на локальному матеріалі) факту надлишкової смертності серед військових виводить на ширші пізнавальні обрії, ніж може здатися на перший погляд. Воно підсилює вплив тих обмежень, які накладали на природний приріст у цій соціальній групі вікові особливості та шлюбні стратегії відставних солдатів. Відповідно мілів потенціал для збільшення частки неукраїнського населення шляхом осадження в краї військових. Наскільки суттєво далася взнаки смертність серед військових, стане зрозумілим лише після фронтального демографічного дослідження.

Таблиця 2

Загальні особливості вибору батьками хрещених батьків для своїх дітей
(N = 104) $\chi^2 = 0,00$

Соціальний статус батьків	Соціальний статус хрещених батьків										Разом
	Військові	Купці	Міщани	Поселяни	Поміщицькі піддані	Священники	Цехові	Управитель	Піддані військових	Поддений	
Військові	6	0	4	0	0	0	1	0	0	0	11
Чиновники	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Купці	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Міщани	2	4	21	0	1	1	8	2	0	0	39
Поміщицькі піддані	1	2	3	1	28	0	3	0	0	0	38
Священники	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Цехові	0	0	0	0	0	0	3	0	0	0	3
Піддані військових	5	0	0	0	1	0	0	1	2	0	9
Поддений	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Разом	15	7	29	1	30	1	15	3	2	1	104

Відображена в таблиці № 2 статистика вибору хрещених батьків проливає світло на особливості горизонтальних контактів між різними групами населення. У теоретичному плані відповідна інформація метричних книг та залучення інших документальних джерел дає змогу виділити неформальні малі референтні групи в окремому населеному пункті, а також зрозуміти їхню взаємодію та роль у громаді. Застосування ж концепції «сила слабких зв'язків» М. Грановетера, за якою слабкі зв'язки (з колегами, сусідами, знайомими) мають більше значення, ніж сильні

(сімейні), відкриває перспективу з'ясування характеру соціальних комунікацій у громаді, специфіки відкритості чи закритості останніх, ступеня впливовості окремих особистостей. Це здатне поглибити уявлення про ті соціальні та демографічні трансформації, які відбувалися в окремо взятих населених пунктах, а в перспективі – і в краї загалом.

Як видно з таблиці № 2, домінував вибір хрещених батьків зі своєї соціальної групи. Проте впадає в око, що в середовищі міщан та поміщицьких підданих високий відсоток вибору з інших прошарків – відповідно 46 % та 36 %. Незаперечними лідерами серед «не своїх» є цехові, яких в Олександрівському посаді у 1788 р налічувалося лише 30 душ: 2 ковалі, 5 чоботарів, 6 кравців, 8 ткачів, 8 м'ясників та 1 фельдшер [15, с. 301]. Така закономірність вказує на авторитетність цехових у соціумі, хоча остаточні висновки можна буде зробити після спостережень на ширшому хронологічному проміжку. Оскільки серед цехових фіксуються й колишні запорожці, це, зі свого боку, виводить на з'ясування неформального статусу колишніх козаків, важливу ознаку для оцінки ролі запорозького населення в становленні нової системи соціальних комунікацій.

Про рівень впливу в Олександрівській міській громаді колишніх запорожців сигналізує той факт, що особи з їхнього середовища після запровадження в 1785 р. в Олександрівську міського самоуправління неодноразово обиралися на виборні посади. Зокрема, бургомістром два терміни відпрацював (в 1794 – 1797 й 1800 – 1803 рр.) колишній запорожець Марко Усатенко. Він же обіймав у 1788 – 1791 рр. посаду ратмана. Словесними судьями були колишні запорожці Іван Гасан та Федір Калашник, а цивільним старостою – Василь Саменко [15, с. 252]. Колишні запорожці також часто ставали ктиторами. За церковними відомостями Павлоградського духовного правління, у Святопокровській церкві ктиторами в різні роки фігурують колишні запорожці: Іван Усатий (1790 р.) [8, арк. 20 – 22], Федір Левченко (1792 р.) [9, арк. 35 – 37], Петро Самсика (1796 р.) [10, арк. 86 – 88], Василь Білокін (1797 р.) [11, арк. 3344 – 3346].

Подібною була ситуація в Єлисаветграді. Враховуючи беззаперечну перевагу українського населення, бургомістрами та ратманами цілком природно ставали саме українці. У 1757 р. першого бургомістра Івана Іванченка замінює Григорій Звенигородський, у 1762 р. посаду бургомістра обіймає Іван Ніжинець, якого через 4 роки замінює Терентій Чорний [21, с. 268].

У підсумку з'ясовані тенденції еволюції складу населення на території колишнього Запорожжя заперечують концепцію «Новоросії». Запорозьке населення увійшло до нових соціальних груп, створених за накинутими згори зразками. Вихідці з інших українських регіонів, передовсім з Правобережної України та колишньої Гетьманщини, не просто мали карколомну перевагу серед зовнішньої міграції. Разом із запорожцями вони забезпечували саму можливість подальшого загосподарення краю. Питання стояло руба: або всіма силами утримати запорожців і масово завезти українців, або свіжоспечені поміщики залишаться без робочих рук, а про амбітні плани розвитку краю можна буде забути. Переселенців з Криму, Балкан та Західної Європи вдалося залучити обмаль. Становили вони лише 0,4% від загальної чисельності населення, а тому погоди не робили. Їхня поява стала радше спробою розбавити українське населення, аніж надати якогось відчутного прискорення розвитку краю.

Усе це привело до збереження на новому кількісному рівні вирішальної переваги українського етнічного елементу. Пізніше на початку XIX ст. масове заведення до

краю селян з Чернігівщини та Полтавщини знімуть усі питання щодо збереження краю як органічної складової українського простору. Демографічні процеси демонструють стійку тенденцію на забезпечення переваги українського населення як через механічний, так і через природний приріст.

Джерела та література:

1. Бойко А. В. Запорозький зимівник. Запоріжжя, 1995.
2. Бойко П. Населення Новоросійської губернії 1778 року. *Наукові записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів*. Київ, 2009. Т. 18. С. 57 – 61.
3. Бойко П. Джерела з історії формування населення Олександрівського повіту останньої чверті XVIII – початку XIX століття: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ 2016.
4. Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. Киев, 1956.
5. Державний архів Запорізької області. Ф. 123. Оп. 1. Спр. 1.
6. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 23779.
7. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24287.
8. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24213 – 24221.
9. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24233.
10. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24261.
11. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. Ф. II. Спр. 24266.
12. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX в. (1719 – 1858 гг.). Москва, 1976.
13. Кабузан В. М. Народы России в XVIII в. Численность и этнический состав. Москва, 1990.
14. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя, 2004.
15. Новицький Я. Твори у 5-ти томах. Запоріжжя, 2007. Т. 1. Novytskyi Ya. Tvory u 5-ty tomakh. Zaporizhzhia, 2007. Т. 1.
16. РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 588. Ч. 5. RHADA. F. 16. Op. 1. D. 588. Ch. 5.
17. РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 797. Ч. 6. RHADA. F. 16. Op. 1. Spr. 797. Ch. 6.
18. РГАДА. Ф. 16. Оп. 1. Д. 797. Ч. 14. RHADA. F. 16. Op. 1. D. 797. Ch. 14.
19. Российский государственный исторический архив. Ф. 571. Оп. 6. Д. 1080. Л. 9 – 12. Rossyiskiy gosudarstvennij ystorycheskyi arkhiv. F. 571. Op. 6. D. 1080. L. 9 – 12.
20. Територія, мережа поселень, персональний склад запорозького козацтва середини 1770 – початку 1780-х рр. упор. П. Бойко, В. Брехуненко, А. Заяць, О. Амеліна. Львів; Київ, 2021.
21. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина й Лизаветчина). *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. 1929. Кн. 24. С. 207 – 302.
22. Granovetter M. S. The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*. 1973. № 6 (78). S. 1360 – 1380.

References:

1. Boiko, A. V. (1995). *Zaporozkyi zymivnyk*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
2. Boiko, P. (2009). Naselennia Novorosiiskoi hubernii 1778 roku. *Naukovi zapysky: zb. prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv. T. 18. S. 57–61. [in Ukrainian].
3. Boiko, P. (2016). *Dzherela z istorii formuvannia naseleння Oleksandrivskoho povitu ostannoї chverti XVIII – pochatku XIX stolittia*: Dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Holobutskyi, V. A. (1956). *Chernomorskoe kazachestvo*. Kyiv. [in Russian].
5. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti. F. 123. Op. 1. Spr. 1. [in Russian].
6. Instytut rukopysiv NBU im. V. I. Vernadskoho. F. II. Spr. 23779. [in Russian].
7. Instytut rukopysiv NBU im. V. I. Vernadskoho. F. II. Spr. 24287. [in Russian].
8. Instytut rukopysiv NBU im. V. I. Vernadskoho. F. II. Spr. 24213 – 24221. [in Russian].
9. Instytut rukopysiv NBU im. V. I. Vernadskoho. F. II. Spr. 24233. [in Russian].

10. Instytut rukopysiv NBU im. V. I. Vernadskoho. F. II. Spr. 24261. [in Russian].
11. Instytut rukopysiv NBU im. V. I. Vernadskoho. F. II. Spr. 24266. [in Russian].
12. Kabuzan, V. M. (1976). *Zaselenye Novorossyy (Ekaterynoslavskoi y Khersonskoi hubernyy) v XVIII – pervoi polovnye XIX v. (1719–1858 hh.)*. Moskva. [in Russian].
13. Kabuzan, V. M. (1990). *Narodi Rossyy v XVIII v. Chyslennost y etnycheskyi sostav*. Moskva.
14. Lyman, I. I. (2004). *Rosiiska pravoslavna tserkva na pivdni Ukrainy ostannoï chverti XVIII – seredyny XIX stolittia*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
15. Novytskyi, Ya. (2007). *Tvory u 5-ty tomakh. Zaporizhzhia*. T. 1. [in Ukrainian; in Russian].
16. RHADA. F. 16. Op. 1. D. 588. Ch. 5. [in Russian].
17. RHADA. F. 16. Op. 1. Spr. 797. Ch. 6. [in Russian].
18. RHADA. F. 16. Op. 1. D. 797. Ch. 14. [in Russian].
19. Rosyyskyi hosudarstvennij ystorycheskyi arkhiv. F. 571. Op. 6. D. 1080. L. 9 – 12. [in Russian].
20. Terytoriia, merezha poselen, personalnyi sklad zaporozkoho kozatstva seredyny 1770 – pochatku 1780-kh rr. upor. P. Boiko, V. Brekhunenko, A. Zaiats, O. Amelina. Lviv; Kyiv, 2021. [in Ukrainian].
21. Shamrai, S. (1929). Do istorii zaliudnennia Stepovoi Ukrainy v XVIII st. (Krylivshchyna y Lyzavetchyna). *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN*. Kn. 24. S. 207 – 302. [in Ukrainian].
22. Granovetter, M. S. (1973). The Strength of Weak Ties. *The American Journal of Sociology*. 1973. № 6 (78). S. 1360 – 1380. [in English].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292457>

УДК 94(477.74):355.462(410.1+44)“1854”

ACTIONS OF THE ENGLISH-FRENCH FLEET IN THE GULF OF ODESA IN APRIL 1854: FACTS AND MYTHS OF IMPERIAL PROPAGANDA

Taras Honcharuk

DSc (History), Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvorianska Str.,
Odesa, 65082, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>
E-mail: tarasy2004@ukr.net

Citation: Honcharuk, T. (2023). Actions of the English-French fleet in the gulf of Odesa in April 1854: facts and myths of imperial propaganda. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 53 – 61.

Submitted: 10.12.2023

Annotation

In the article the author examines the military actions of the English-French fleet in the Gulf of Odesa during the Eastern War (1853 – 1856) in April 1854. The main statements and assessments regarding the specified events in Russian, Soviet and modern Ukrainian literature and electronic media are identified. It is noted that starting from the Russian press in 1854, the aforementioned actions of the English-French fleet were evaluated as insidious, cruel and unsuccessful. The Allies were accused of staging a provocation in the gulf with the aim of shelling and capturing the peaceful city. Analyzing the facts and testimonies of contemporaries, the author of the article proves that the English-French fleet did not intend to capture Odesa and bombard the city. It is claimed that the Allies' aims were to avenge the Russians' shelling of a parliamentary boat and to destroy British, French and Russian merchant ships in the Gulf of Odesa (the extradition of which had previously been demanded by the Allies). These goals were generally achieved. Therefore, according to the author of the article, the actions of the indicated fleet on April 10 (22), 1854 in the Gulf of Odesa should be considered not a defeat, but a success (albeit a minor one). It is concluded that the use of the terms «defense of Odesa» and «bombardment of Odesa», which are quite common today, is inappropriate in relation to the events of April 1854 in the Gulf of Odesa. It is noted that too much attention has been paid to these events in the historical and local lore literature, although they did not have a significant impact on the course of events of the Eastern War (1853 – 1856). In the article the author also provides recommendations regarding transferring and changing inscriptions on monuments related to the events of April 1854 in Odesa (a trophy cannon and a monument to Archbishop Innocent), which should be done within the framework of decolonization.

Key words: Eastern War of 1853 – 1856, history of Odesa, history of Russian propaganda.

ДІЇ АНГЛО-ФРАНЦУЗЬКОГО ФЛОТУ В ОДЕСЬКІЙ ЗАТОЦІ В КВІТНІ 1854 р.: ФАКТИ ТА МІФИ ІМПЕРСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ

Тарас Гончарук

Доктор історичних наук, професор
Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, м. Одеса,
65082, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-0119-0227>
E-mail: tarasiy2004@ukr.net

Цитування: Гончарук Т. Дії англо-французького флоту в Одеській затоці в квітні 1854 р.: факти та міфи імперської пропаганди. *Чорноморська минувишина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОРМ Бондаренко М. О, 2023. Вип. 18. С. 53 – 61.

Отримано: 10.12.2023

Анотація

В статті розглядаються військові дії англо-французького флоту в Одеській затоці під час Східної війни (1853 – 1856 рр.) у квітні 1854 р. Визначено головні твердження та оцінки щодо вказаних подій в російській, радянській і сучасній українській літературі та електронних ЗМІ. Відзначається, що починаючи від російської преси 1854 р., вищезгадані дії англо-французького флоту оцінювалися, як підступні, жорстокі й такі, що не мали успіху. Союзників звинувачували в тому, що вони влаштували провокацію в затоці, щоб потім обстріляти та захопити мирне місто. Аналізуючи факти та свідчення сучасників, в статті доводиться, що англо-французький флот не мав на меті захоплювати Одесу та обстрілювати місто. Стверджується, що цілями союзників були: помститися за обстріл росіянами парламентського човна та знищити англійські, французькі та російські торговельні судна в Одеській затоці (видачу яких до того вимагали союзники). Цілі ці були загалом досягнуті. Тому, на думку автора статті, дії вказаного флоту 10 (22) квітня 1854 р. в Одеській затоці слід вважати не поразкою, а успіхом (хоча і незначним). Робиться висновок про недоцільність вживання досить поширених на сьогодні термінів «оборона Одеси» та «бомбардування Одеси» щодо подій квітня 1854 р. в Одеській затоці. Зазначається, що дотепер вказаним подіям в історико-краєзнавчій літературі приділялося забагато уваги, хоча на хід подій Східної війни (1853 – 1856 рр.) вони істотного впливу не мали. В статті також зроблено рекомендації щодо перенесення та зміни надписів на монументах пов'язаних з подіями квітня 1854 р. в Одесі (трофейної гармати та пам'ятника архієпископу Інокентію), які треба вчинити в рамках деколонізації.

Ключові слова: Східна війна 1853 – 1856 рр., історія Одеси, історія російської пропаганди.

В світлі сучасних подій ворожого вторгнення в Україну, певної актуальності набуває необхідність розвінчання російських історичних міфів спрямованих на возвеличення власної імперії, зокрема, в сфері військової історії. Вони стосувалися в тому числі й подій ганебної для російської імперії Східної війни 1853 – 1857 рр. В російській історіографії цю війну тривалий час вперто називали Кримською, що, на жаль, вплинуло й на термінологію світової та сучасної української літератури. Імперські та радянські автори традиційно наголошували тут на героїзмі «російських солдатів» під час вказаної війни й випячували її епізоди та що були для російської сторони вдалими. Вітчизняні дослідники та популяризатори історії в свою чергу неодноразово вказували на значну участь у вказаній війні українців. Тут можна вказати й на книжку одеського автора Олега Олійникова (1938 – 2018 рр.) «Українці у Кримській війні» 2004 р. видання [12] (хоча, як видно з назви і тут використано нав'язаний російською пропагандою термін «Кримська війна»). У пропонованій публікації ми торкнемося імперських міфів лише щодо одного з епізодів Східної війни, а саме, так званої «оборони Одеси» або «бомбардування Одеси» англо-

французьким флотом у квітні 1854 р. й спробуємо розібрати наскільки ці міфи є обґрунтованими.

Вказані події набули широкого висвітлення в російськомовній та україномовній літературі XIX – XX ст. переважно із краєзнавчої тематики. Згідно традиційної російської версії щодо вказаного епізоду, події розпочалися з того, що 28 березня (8 квітня) 1854 р. союзники надіслали до Одеської затоки англійський пароплав «Furious», який випустив шлюпку під білим (парламентерським) прапором для того, щоб забрати з міста консулів союзників. Консулів в місті не було. Притому пароплав розвідував ситуацію у затоці, зокрема, робив проміри глибини. Це спровокувало росіян на постріл по пароплаву, який одразу залишив затоку. Керівник окремого російського корпусу, війська якого були розташовані в Одесі та теренах навколо неї, генерал-ад'ютант Дмитро Остен-Сакен (1793 – 1881 рр.) наступного дня повідомив командуванню флоту союзників, що постріл було зроблено не по шлюпці з парламентарями, а по пароплаву, який був під англійським прапором й підійшов надто близько до берега й що постріл був холостим. Проте кораблі союзників від 1 (13) квітня 1854 р. діяли в Одеській затоці й захоплювали мирні російські каботажні судна. Судна ці в Одесі називали «Грицьки», бо більшість шкіперів їхніх складали українці. Притому наводилося чимало прикладів того, як хоробрі «Грицьки» підпливали до ворожих суден, а деякі навіть вступали з ними у перестрілку [5, с. 132 – 133]. 9 (21) квітня 1854 р. віце-адміралами союзного флоту Джеймс Дандас (1785 – 1862 рр.) та Фердинанд Гамелен (1796 – 1864 рр.) висунули вимогу видати їм усі російські, англійські та французькі судна розташовані в Одеській затоці. Д. Остен-Сакен залишив цю вимогу без відповіді.

10 (22) квітня 1854 р. англо-французький флот зробив спробу захопити Одесу. Притому місто було піддано жорстокому бомбардуванню. Ядра влучали в будівлі центру міста та передмість. «Частину міста, що прилягала до порту, зруйнували маже повністю». – твердить українська «Вікіпедія» [20]. З нечисленних батарей, розташованих у порті основний удар приняла на себе батарея №6 з п'яти гармат під керівництвом прапорщика Олександра Щеголева (1832 – 1914 рр.). Вона зранку до опівдня вела вогонь, пошкодивши кілька ворожих суден. Однак, оскільки кораблі союзників розстрілювали її майже впритул й зайнявся пороховий льох, солдати були змушені залишити батарею, що була висаджена в повітря. Хоча батарею було втрачено, дії О. Щеголева досі оцінюються ледве не, як перемога. Окрім того, російським військам ніби вдалося дати відсіч спробі десанту а районі одеського передмістя Пересип (в офіційному списку «подвигів приватних осіб» Одеси під час вказаних подій першим було названо чиновника Петра Іванова, який «побачивши, що з ворожих пароплавів висаджувалися на баркаси люди для висадки [десанту]» особисто повідомив про це Остен-Сакену) [9, с. 173]. Загалом, як відзначає сучасний одеський «краєзнавчий» сайт: «Відважним артилеристам вдалося підбити три ворожі кораблі. Шість годин щеголівська батарея стримувала вогонь 350-ти гармат супротивника. Десант було зірвано й наступного дня англо-французький флот залишив рейд Одеси» [9]. Сучасник подій професор Рішельєвського ліцею Костянтин Зеленецький (1812 – 1858 рр.) пояснив це з «наукової» точки зору: «Усі здивувалися як багато неприятель стріляв і як мало завдав шкоди місту. Заступництво Боже було очевидним» [6, с. 79]. Більш того, один з кращих англійських парових фрегатів «Тигр» («Tiger») сів на мілину був захоплений.

Загалом, Божому провидінню у вказаних подіях російськи автори приділяли багато уваги. Адже обстріл припав на Страсну суботу. Так «Одесский вестник» (далі –

ОВ) по слідах подій оцінював їх так: «адмірала англійський та французький скористалися цим приводом, як підставою для нахабного виклику, який було залишено генералом бароном Остен Сакеном без відповіді. Вони не посоромилися вказати на своє людинолюбство та смуток з приводу того, що мають наважитися на бомбардування міста. Для завершення нахабного глузування, ніби показуючи справжнє обличчя війни, що розв'язали проти нас західні держави в союзі з в несамовитими ворогами віри христової, вони обрали день Великої суботи для грізного нападу на християнське місто» [3]. Як бачимо, російська шовіністична риторика за час, що минув не надто змінилася. Щодо подій Східної війни в Одесі традиційно згадують й роль архієпископа Херсонського та Таврійського Інокентія-Борисова (1800 – 1857 рр.) який проводив 10 квітня 1854 р. центром Одеси хресну ходу (притому жоден її учасник від обстрілу союзного флоту не постраждав) й пізніше регулярно проводив такого роду заходи в місті. За історико-релігійною версією, саме після вказаної ходи у Одеській затоці раптом піднялися хвилі й ворожі кораблі мусили її залишити, хоча і знищили в гавані усі російські, англійські та французькі торговельні судна (які вони до того вимагали видати).

Російське командування та преса одразу оголосили події квітня 1854 р. в Одеській затоці своєю перемогою. Редактор ОВ Олександр Тройницький (1807 – 1871 рр.) закінчував огляд вищевказаних подій словами: «Оборона Одеси, що вважалася дотепер беззахисною, покаже ворогам нашим, як сильна та могутня Росія й військом своїм, і духом народним!» [15]. Глорифікація вказаних подій почалася майже одразу. Вже 11 квітня 1854 р. наказом Д. Остен-Сакена зруйнована батарея № 6 перейменована на Щеголівську [13]. Самого ж Д.Остен-Сакена за «відсіч нападу на Одесу» було нагороджено орденом Андрія Первозваного. Прапорщик О.Щеголев «за вказаний подвиг» отримав від царя чин штабс-капітана («перестрибнувши» через два військові звання). Наслідник російського престолу прислав О. Щеголеву георгіївський хрест зі своїх грудей й в листі від 22 квітня 1854 р. до нього, аж надто фамільярно писав: «Дякую голубчик Щеголев; нагородив тебе государ нагородить тебе і Бог». Відтоді в Одесі надовго в місті виник певний культ О. Щеголева. На п'ятдесятиріччя вказаних подій вийшов друком багато ілюстрований «Щеголівський альбом» під редакцію місцевого цензора Сергія Плаксина (1854 – ?). Сьогодні вказаний культ також продовжується вже й в мережах Інтернету. Вищезгаданий «краєзнавчий» сайт зазначає: «Його [Щоголева] подвиг змінив не лише історію Одеси, але і всієї Вітчизни» [19]. Як змінив? І якої вітчизни? Сайт не повідомляє.

Пам'ять про події квітня 1854 р. була увічнена у меморіальних об'єктах та топоніміці. Деякі ядра ще сучасниками подій були вмонтовані на пам'ять в будинки, по яких вони влучили (залишилось на сьогодні цих ядр небагато – здається, лише у головній споруді Воронцовського палацу), а одне – в постамент пам'ятника «дюка» А. Е. Рішельє (з надписом «Стр[аствна]. Суб[ота]. 1854 г.»). До п'ятдесятиріччя вказаних подій було заплановано встановити пам'ятник О. Щеголеву на одній з вулиць Одеси (було вже розроблено проект скульптором Борисом Едуардсом), однак на нього у міста не вистачило коштів. Натомість на Приморському бульварі у 1904 р. встановили одну з гармат фрегату «Тигр». За більшовицьких часів таблички з її постаменту були зірвані й з часом (вочевидь, за сталінських часів), з'явилася табличка з досить шовіністичним надписом (мовою оригіналу): «Слава русскому оружию и доблестным сынам Отечества, защитившим Одессу». Ім'я О. Щеголева увічнили й у назві вулиці («На Пересипу є вулиця, що носить ім'я першого національного героя Кримської війни» – повідомляє вищезгаданий «краєзнавчий» сайт [19]). До 150-річчя

Східної війни представники громадських організацій Одеси просили сумнозвісного голову адміністрації Президента Л. Кучми В. Медведчука встановити ще низки пам'ятних знаків в Одесі пов'язаних зі подіями квітня 1854 р. [4, с. 4 – 5]. Але не судилося. Слід вказати й на увічнення пам'яті архієпископа Інокентія (1997 р. канонізованого УПЦ МП), якому 2013 р. в Одесі було відкрито пам'ятник на Соборній площі із надписом (мовою оригіналу): «Святителю Иннокентию Одесскому гражданину и патриоту святой Руси от благодарных одесситов».

Вказані меморіальні символи мали на меті явну глорифікацію дій російської армії. Водночас, іншим, менш привабливим для російської пропаганди фактам вказаної війни на теренах Одещини уваги не приділялося. Наприклад, у грудні того ж 1854 р. загін з двох батальйонів Дніпровського піхотного полку вирушив з Одеси до Севастополя. Вже під Одесою в районі села Малий Буялик (тепер Іванове Одеського району Одеської області) 185 «нижчих чинів» та двоє поручиків померли від переохолодження. Жодного пам'ятного знаку на могилі вказаних вояків не встановлено й місце самої могили достеменно не відомо [10, с. 111].

Тепер коротко проаналізуємо наведені вище наративи російської пропаганди. По-перше, щодо подій 28 березня (8 квітня) 1854 р. англійська сторона розцінила обстріл пароплава «Furious», як злочин проти парламентарського прапора, заперечуючи будь-які провокації зі свого боку, зокрема, намагання зробити проміри глибини Одеської затоки. Слід вказати, що й Д. Остен-Сакен в своїй відповіді союзникам 2 (13) квітня 1854 р. не згадував про факт промірів англійцями глибин. Вочевидь, ця версія з'явилася пізніше, щоб виправдати російський обстріл «Furious». Також в своєму ультиматумі адмірали союзників вказували, що постріл був не один й не холостий (як це твердив Д.Остен-Сакен), а «батареї цього міста [Одеси] зробили кілька пострілів ядрами як по фрегаті, так і по шлюпці». По-друге, захоплення союзними кораблями в Одеській затоці «Грицьків» (каботажних суден), вочевидь, було викликано вищезгаданою зухвалою поведінкою їхніх шкіперів. Принаймні, вже 14 квітня 1854 р. віце-адмірал Д. Дандас повідомив, що усіх захоплених «торговельних матросів» (49 осіб) він повертає до Одеси з австрійським судном, оскільки союзники більше не мають потреби їх затримувати.

По-третє, стосовно нібито намагань союзників «захопити Одесу» та «бомбардування міста». Представники англійської та французької сторін заперечували те, що завданням їхніх флотів була висадка десанту. Вони знищили усі судна в гавані (окрім суден нейтральних країн) й вважали свою операцію успішно завершеною, надіславши про це переможні реляції власним урядам. З цим в цілому погоджувався й сучасник подій, одеський мемуарист Осип Чижевич (який загалом відрізнявся чесністю та відвертістю суджень), який зазначав: «неприятельський флот, виконавши своє головне завдання – зруйнувавши гавані й усі судна, що в них стояли – пішов, залишивши для блокади три пароплави» [18, с. 48]. Щоправда, в російській історіографії висловлювалась думка, що метою військової операції союзного флоту під Одесою було виманити зі Севастополя російський флот. Однак останній не наважився дати відкритий бій англо-французьким морським силам [17, с. 153].

Краєзнавець Володимир Чарнецький (1914 – 2000 рр.), спираючись переважно на західні джерела, замислився над питанням: чи взагалі можна вважати події квітня 1854 р. «бомбардуванням Одеси»? «Насправді, – писав він, – мало місце не бомбардування міста, а цілеспрямована стрільба по Практичній гавані Одеського порту з метою знищення гідротехнічних споруд та розташованих в ній суден, а також ймовірних армійських складів на Пересипу. Карантинна гавань практично не

обстрілювалася – в ній перебували судна нейтральних країн. В своїй книзі Спейт пише: «Місто оборонялося й батареї навколо нього відповідали на вогонь союзників... але спротив був скоріше символічним, ніж реальним й умови практично відповідали бомбардуванню незахищеного міста. Бомбардування ...здебільшого було спрямоване на ...Військовий пірс, урядові склади й судна в гавані» [16, с. 99]. В.Чарнецький, посилаючись на свідчення англійських та французьких сучасників подій, наводив різні варіанти причин того, чому власне місто Одесу бомбардовано піддано не було: міркування гуманності; побоювання негативної реакції громадськості Європи на бомбардування мирного міста; відсутність в тому військової необхідності (за свідченням одного з англійських джерел 1854 р., дії англо-французького флоту були лише «помстою за дії росіян, що обстріляли «Furious», коли перед тим він прийшов до Одеси під білим прапором для вивезення консула та інших британських резидентів» [16, с.100]) та ін. У разі ж якщо б місто було по справжньому бомбардовано, захиститися, як зазначалося вище, воно б не змогло. Що стосується поодиноких ударів по району Пересип, то вони вочевидь були зумовлені не лише можливим розташуванням там військових складів але й військами, насправді там розташованими, які обстрілювали англо-французький флот. «Окрім знищення в гавані суден, значні пошкодження виявилися також на Пересипу, в маленьких будинках, за якими стояли війська для відсічі десанту». – писав О. Чижевич [18, с. 45]. Вказаний район насправді зручний для десанту з моря, однак десантуватися, як зазначалося вище, ніхто не збирався. Згідно рапорту самого Д. Остен-Сакена, 10 квітня 1854 р. кораблі союзників «Підходили близько до берега й один з них відокремився, вирушивши навіть до передмістя «Пересип» з гребними човнами, що конгривовими ракетами підпалювали наші судна на практичної гавані й будівлі у вказаному передмісті. Війська на човнах розташовані, намагалися зробити висадку але ... (тут Д. Остен-Сакен перелічує російські сили сконцентровані на Пересипу – 11 гармат та шість рот солдатів – *Т. Г.*) ... примушені до втечі на судна й переслідувані ядрами зазнали значних втрат» [17]. Здається дивним, щоб англійці силами лише одного великого корабля та канонерських гребних човнів збиралися висаджувати десант у великому наповненому військами місті. В районі Пересипу, ведучи перестрілку з російськими військами, вказані човни знищували судна в гавані. Вочевидь це і було їхнім завданням.

Чому ж тоді чимало ядр таки влучило в місто? Один з полонених англійських моряків з «Тигру» Вільям Бурхард Баркер у праці 1855 р. «Одеса та її мешканці. Записки англійського військовополоненого» з цього приводу зазначав: «Люди (росіяни. – *Т. Г.*) скаржилися й звинувачували нас у варварстві. Вони навіть оголосили чудотворним втручання Провидіння, через те, що у цей день був дуже сильний вітер й наш обстріл не завдав Одесі сильної шкоди. Проте насправді це (завдання шкоди місту. – *Т. Г.*) трапилося лише через те, що кораблі сильно качало й ми не завжди були впевнені, де є ціль, а вели вогонь в необхідному напрямку, передбачаючи, де снаряди мають впасти» [1, с. 23]. Як зазначалося вище, російська пропаганда твердила, що вказане хвилювання було наслідком божого провидіння, яке захистило місто. Насправді ж все було навпаки – якби не хвилі, що розпочалися під час обстрілу на морі, англо-французький флот взагалі не влучав би по місту. То того ж, самі сучасники-одесити відзначали, що руйнування в місті були вельми незначними. Так у травні 1854 р. на шпальтах ОВ фейлетоніст Костянтин Картамішев згадував: «З Молдаванки я вирушив на [Приморський] бульвар оглянути пошкодження, вчинені там бомбардуванням. Вони були незначними» (одне ядро влучило в палац

М. Нарішкіної, повибивало усі шибки в палаці М. Воронцова, відбито маленький шматок гранітного п'єдесталу монумента «Дюка» Рішельє тощо) [11]. Постраждали передусім будинки, розташовані навпроти портових споруд й суден, що піддавалися обстрілу: будинки на Пересипу, Воронцовський палац (розташований навпроти вказаної батареї № 6) та ін. О. Чижевич твердив: «До міста залітали, вочевидь, лише випадкові ядра, внаслідок сильної качки. Через те що наше каміння м'яке, ядра входили в нього, як в подушку й лише пробивали стіни, не спричиняючи тріщин» [18, с. 48]. Як бачимо, оцінки одесита О. Чижевича та англійського моряка В. Бакера щодо випадковості влучань по місту, внаслідок хвиль на морі, цілком співпадали.

По-четверте, стосовно захоплення фрегату «Тигр», яке іноді штучно поєднують з подіями 10 (22) квітня 1854 р. в Одеській затоці (зокрема, у вищезгаданій статті в українській «Вікіпедії» під назвою «Бомбардування Одеси»[20]). Слід відзначити, що відбулося воно лише через 20 днів – 30 квітня (12 травня) 1854 р. Фрегат сів на міліну й що показово, був захоплений козаками Дунайського козацького війська. Участь цих козаків у подіях квітня 1854 р. детально розглянула сучасна дослідниця Олена Бачинська[2, с. 167 – 168]. До речі, чимало й вояків регулярних формувань російської армії, що перебували тоді на охороні Одеси мали «місцем приписки» окуповані імперією українські землі. Так, згідно віньєтки зі «Щеголівського альбому», бійці батареї О. Щеголева належали до Житомирського егерського полку та Хотинського артилерійського гарнізону.

Отже, говорячи про події квітня 1854 р., на нашу думку, не можна говорити про «бомбардування Одеси» англо-французьким флотом, а лише про бомбардування ним суден в Одеській затоці. Так само, не варто вживати щодо них словосполучення «оборона Одеси», бо ніхто місто захоплювати не збирався. Загалом, вказана операція була успішною для англо-французького флоту, однак була надто незначною, на хід війни істотно не вплинула та носила здебільшого характер військової демонстрації. Тому й у загальних працях з історії вказаної війни їй значної уваги не приділялося. Щоправда, розрекламована «перемога» під Одесою, вочевидь, зіграла з російським керівництвом злий жарт. Вона явно збільшила самовпевненість царя Миколи I. Історик Євген Тарле (1874 – 1955 рр.) звертав увагу, що наказуючи Паскевичу не залишати дунайських князівств і якщо буде потрібно вищезгаданий цар згадав про те, що була «дана відсіч» союзникам в Одесі [14, с. 460]. Ейфорія пройшла, як відомо, досить швидко. До речі, Д. Остен-Сакен, керуючи навесні 1855 р. російськими військами у Севастополі відзначився, за оцінками Є.Тарле, хіба що вражаючою бездіяльністю.

На останок, хочеться торкнутися вищезгаданих меморіальних пам'яток пов'язаних з подіями квітня 1854 р. присутніх в міському просторі. Пам'ятник Інокентію, надпис на якому прославляє «святую Русь», досі стоїть в центрі Одеси. Не кажучи вже про надпис, сама постать вказаного Інокентія аж ніяк не заслуговує на пам'ятники в Незалежній Україні. Адже згідно свідчень історика Миколи Мурзакевича цей канонізований церковний діяч «відрізнився особливою спритністю... в Почаївському монастирі при вигнанні з нього уніатів» та й загалом був надмірно пихатим та жадібним до державних грошей («Про характер преосвященного Інокентія скажу, що окрім честолюбства, мав він ще пристрасть до грошей, яких після смерті виявилось в нього до 200,000 крб., не рахуючи тих, що були розкрадені прислугою. Ось й інші його риси: все, що брав він або втрачав, або привласнював»). Що стосується таблички на постаменті гармати з фрегату «Тигр» із ушлявленням російської зброї та «доблесних» військ, то вона від початку відкритої

фази російської війни проти України 2014 р. викликала особливе обурення патріотичної громадськості міста й навіть на певний час була замінена імпровізованою табличкою «Слава воїнам АТО». Проте вже після повномасштабного вторгнення росії її було замінено місцевою владою на знов-таки табличку російською мовою: «Слава доблестным сынам Отечества защитникам Одессы». Табличка ця є неприпустимою, на нашу думку, не лише через мову її написання, але й через вираз «захисники Одеси», адже, як зазначалося вище, ніхто 1854 р. Одесу захоплювати не збирався й захищати місто не було від кого. Від громадськості міста були пропозиції встановити на вказаній гарматі табличку українською мовою зі зазначенням, що фрегат «Тигр» у квітні 1854 р. було захоплено козаками Дунайського козацького війська. Така пропозиція здається нам цілком слушною.

Джерела та література:

1. Бачинська О. А. Дунайські козаки в Одесі. *Одеса козацька*. Наукові нариси. Вид. друге. доопр. Одеса, Фенікс. С. 167 – 168.
2. Баркер В. Б. Одесса и ее обитатели. Записки английского военнопленного. Одеса. Оптимум 2011. 116 с.
3. Внутренние известия. *Одесский вестник*. 1854. 4 мая.
4. Главі Адміністрації Президента України «Про заходи до 150-річчя Кримської війни». *Историческая память. Историко-краеведческий ежегодник*. Одеса: Астропринт. 2005. С. 4 – 5.
5. Грыцко и англичане. *Щеголевский альбом: сборник исторических фактов, воспоминаний, записок, иллюстраций и т.п. за время бомбардировки Одессы в 1854 г.* Одеса: Славянск. тип., 1905. С. 132 – 133.
6. Зеленецкий К. П. Записки о бомбардировании Одессы 10 апреля 1854 года. Одесса: тип. Францова и Нитче, 1855. 116 с.
7. Известия с Черного моря. *Одесский вестник*. 1854. 29 апреля.
8. Известия с Черного моря. *Одесский вестник*. 1854. 4 мая.
9. Из исторического прошлого. Документы и материалы Государственного архива Одесской области. *Историческая память. Историко-краеведческий ежегодник*. Одеса: Астропринт. 2005. С. 159 – 229.
10. Калугин Г. А. Одесса в истории Крымской войны. *Историческая память. Историко-краеведческий ежегодник*. Одеса: Астропринт. 2005. С. 101 – 111.
11. Картамышев К. Письмо из Одессы к А. К. (Окончание). *Одесский вестник*. 1854. 11 мая.
12. Приказы. *Одесский вестник*. 1854. 17 апреля.
13. Олійників О. С. Україні у Кримській війні. Одеса: Маяк, 2004. 176 с.
14. Тарле Е. Собрание сочинений. Т. 8. Москва: Изд. АН СССР. 1959. 569 с.
15. Тр. А. Страстная и светлая недели в Одессе. *Одесский вестник*. 1854. 17 апреля.
16. Чарнецкий В. А. Одесса и «Война на море» 1854 -1855 гг. *Историческая память. Историко-краеведческий ежегодник*. Одеса: Астропринт. 2005. С. 97 – 101.
17. Черемисинов В. М. Одесса в истории русских войн. К 50-летию Крымской войны. Одесса: тип. Штаба Одесск. округа, 1904. 220 с.
18. Чижевич О. О. Город Одесса и одесское общество (1837 – 1877 гг.) Из прошлого Одессы. Сборник статей. Сост Л. М. де-Рибас. Одесса: Тип. Л.Кирхнер. С. 1 – 95.
19. Щеголев Александр Петрович (1832 – 1914) – командир батареи. URL: <https://odessa-memory.info/ru/index.php?id=209> (дата звернення: 1.12. 2023 р.)
20. Бомбардування Одеси (1854). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%С%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%9E%D0%B4%D0%B5%D1%81%D0%B8_\(1854\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%С%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%9E%D0%B4%D0%B5%D1%81%D0%B8_(1854)) (дата звернення: 1.12. 2023 р.).

References:

1. Bachynska, O.A. (2008). Dunaiski kozaky v Odesi. *Odesa kozatska. Naukovi narysy*. Vyd. druhe. doopr. Odesa, Feniks. s. 167 – 168. [in Ukrainian].
2. Barker, Vilyam Burkhard (2011). *Odessa i ee obitateli. Zapiski anglijskogo voennoplennogo*. Odesa. Optimum. 116 s. [in Russian].
3. Vnutrennie izvestiya, (1854). *Odesskij vestnik*, 4 maya. [in Russian].
4. Hlavi Administratsii Prezydenta Ukrainy «Pro zakhody do 150-richchia Krymskoi viiny», (2005). *Istoricheskaya pamyat. Istoriko-kraevedcheskij ezhegodnik*. Odesa: Astroprint. s. 4 – 5. [in Ukrainian].
5. Grycko i anglichane, (1905). *Shegolevskij albom: sbornik istoricheskikh faktov, vospominanij, zapisok, illyustracij i t.p. za vremya bombardirovki Odessy v 1854 g.* Odesa: Slavyansk. tip. s. 132 – 133. [in Russian].
6. Zeleneckij, K. P. (1855). *Zapiski o bombardirovanii Odessy 10 aprelya 1854 goda*. Odesa: tip. Francova i Nitche. 116 s. [in Russian].
7. Izvestiya s Chernogo morya, (1854). *Odesskij vestnik*, 29 aprelya. [in Russian].
8. Izvestiya s Chernogo morya, (1854). *Odesskij vestnik*, 4 maya. [in Russian].
9. Iz istoricheskogo proshlogo. Dokumenty i materialy Gosudarstvennogo arhiva Odesskoj oblasti, (2005). *Istoricheskaya pamyat. Istoriko-kraevedcheskij ezhegodnik*. Odesa: Astroprint. s. 159 – 229. [in Russian].
10. Kalugin, G.A. (2005). Odessa v istorii Krymskoj vojny. *Istoricheskaya pamyat. Istoriko-kraevedcheskij ezhegodnik*. Odesa: Astroprint. 2005. s. 101 – 111. [in Russian].
11. Kartamyshev, K. (1854). Pismo iz Odessy k A. K. (Okonchanie). *Odesskij vestnik*, 11 maya. [in Russian].
12. Prikazy, (1854). *Odesskij vestnik*, 17 aprelya. [in Russian].
13. Oliinykiv, O. S. (2004). *Ukraini u Krymskii viini*. Odesa: Maiak. 176 s. [in Ukrainian].
14. Tarle, E. (1959). *Sobranie sochinenij. T. 8*. Moskva: Izd. AN SSSR. 569 s. [in Russian].
15. Tr., A. (1854). Strastnaya i svetlaya nedeli v Odesse. *Odesskij vestnik*, 17 aprelya. [in Russian].
16. Charneckij, V. A. (2005). Odessa i «Vojna na more» 1854 – 1855 gg. *Istoricheskaya pamyat. Istoriko-kraevedcheskij ezhegodnik*. Odesa: Astroprint. s. 97 – 101. [in Russian].
17. Cheremisinov, V. M. (1904). *Odessa v istorii russkikh vojn. K 50-letiyu Krymskoj vojny*. Odesa: tip. Shtaba Odessk. okruga. 220 s. [in Russian].
18. Chizhevich, O. O. (1894). Gorod Odessa i odeskoe obshestvo (1837 – 1877 gg.) *Iz proshlogo Odessy. Sbornik statej*. Sost L. M. de-Ribas. Odesa: Tip. L.Kirhner. s. 1 – 95. [in Russian].
19. Shcheholev Aleksandr Petrovych (1832 – 1914) – komandyr batarey. URL: <https://odessa-memory.info/ru/index.php?id=209> [Accessed 01 Desember 2023] [in Russian].
20. Bomborduvannia Odesy (1854). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%BC%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%9E%D0%B4%D0%B5%D1%81%D0%B8_\(1854\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%BC%D0%B1%D0%B0%D1%80%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%9E%D0%B4%D0%B5%D1%81%D0%B8_(1854)) [Accessed 01 Desember 2023] [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292459>

УДК 94(477.74) "1853-1877"

CRIMEAN TATARS AMONG THE OTTOMAN COSSACKS (1853 – 1877)

Volodymyr Poltorak

Ph.D (History), Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvorianska Str., Odessa, 65082, Ukraine
ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>

E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Citation: Poltorak, V. (2023). Crimean Tatars among the Ottoman Cossacks (1853 – 1877). *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odessa, vol. 18, pp. 62 – 68.

Submitted: 21.11. 2023

Annotation

The Eastern War (1853 – 1856) was an important watershed in the history of the Ukrainian and Crimean Tatar peoples, creating new realities for their cooperation in the fight against Russian imperialism. One of the most striking examples of such cooperation was the participation of the Crimean Tatars at the 1st Regiment of the Ottoman Cossacks actions.

The Ottoman Cossacks were a military unit led by Mykhailo Chaikovskiyi (Mehmed Sadyk Pasha), who united representatives of many enslaved peoples in the struggle for liberation in alliance with European powers and as part of the liberal-reformed Ottoman army.

The Ottoman Cossacks had an intellectual influence on nation-building in the European part of the Ottoman Empire. The unit's leadership believed that liberation was possible with the participation of the Ottoman Empire. For the first time, the enslaved peoples received patronage from the top leadership of the Ottoman Empire, which was reflected primarily in the creation of the Cossack Brigade and the formulation of the idea of Cossack autonomy in South East Europe.

Key words: Eastern War, Crimean Tatars, Ottoman Cossacks, Mykhailo Chaikovskiyi.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ В СКЛАДІ ОСМАНСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА (1853 – 1877)

Володимир Полторак

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082,
Україна

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>

E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Цитування: Полторак В. Кримські татари в складі Османського козацького війська (1853 – 1877). *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смо-

Анотація

Східна війна (1853 – 1856) стала важливим вододілом в історії українського та кримсько-татарського народів, утворивши нові реалії для їхнього співробітництва в боротьбі з російським великодержавним імперіалізмом. Одним з яскравих прикладів такої співпраці став бойовий шлях кримських татар в складі 1-го полку османських козаків.

Османські козаки – військовий підрозділ на чолі з Михайлом Чайковським (Мехмед Садик-паша), який об'єднав представників багатьох поневоленних народів в боротьбі за визволення в союзі з європейськими державами та в складі ліберально-реформованої османської армії.

Османське козацтво мало інтелектуальний вплив на націотворення в європейській частині Османської імперії.

лія. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2023.
Вип. 18. С. 62 – 68.

Отримано: 21.11.2023

В уяві керівництва підрозділу звільнення було можливим за участі Османської імперії. Вперше поневолені народи отримали покровительство у вищому керівництві Османської імперії, що знайшло своє відображення насамперед у створенні Козацької бригади і у формулюванні ідеї козацької автономії у південно-східній Європі.

Ключові слова: Східна війна, кримські татари, османські козаки, Михайло Чайковський.

Східна війна (1853 – 1856) стала важливим вододілом в історії українського та кримсько-татарського народів, утворивши нові реалії для їхнього співробітництва в боротьбі з російським великодержавним імперіалізмом. Одним з яскравих прикладів такої співпраці став бойовий шлях кримських татар в складі 1-го полку османських козаків. Османські козаки – військовий підрозділ на чолі з Михайлом Чайковським (Мехмед Садик-паша), який об'єднав представників багатьох поневолених народів в боротьбі за визволення в союзі з європейськими державами та в складі ліберально-реформованої османської армії.

Османські козаки були очолені групою емігрантів, які розглядали можливість боротьби проти російського імперіалізму та визволення окремих слов'янських народів через союз із ліберально-реформованою Османською імперією. Це були понад 200 офіцерів і 2000 кавалеристів, серед яких відомі османсько-турецькі (Муззафер-паша), польські (Ричард Бервінський, Францішек Кіркор, Пьотр Суходольський), російсько-старобрядські (Осип Гончар), єврейські (Міхал Горнштейн), болгарські (Микола Шишманов), українські (Михайло Чайковський), кримсько-татарські, румунські (Димитрій Кречулеско) письменники та політики. Ця група мала інтелектуальний вплив, який досі залишається в тіні значення їх лідера – Михайла Чайковського (Мехмеда Садик-бея, згодом – паші) [19, с. 5].

В Османській імперії було два крила політичних емігрантів з теренів Російської та Австрійської імперій – революційні демократи та консерватори. Принциповість і чистота ідеологічної лінії в поведінці революційних демократів обмежували масштаби їхніх дій у Османській державі [20]. Водночас більш гнучким у цьому сенсі був консервативний табір Адама Чарторійського, так званий Hotel Lambert, який намагався поєднати у своїй діяльності на Балканах, здавалося б, несумісні завдання [23, с. 36]:

1) зміцнити позиції Османської імперії – ворога Російської імперії;

2) сприяти піднесенню так званих малих народів і їхньому самоусвідомленню на базі антиімперського руху.

Велика дипломатична спритність, гнучкість і політичний хист дали головному агенту Адама Чарторійського на Балканах Михайлові Чайковському можливість жити та діяти в Османській імперії протягом тридцяти років. На османську службу він вступив, коли російський уряд зажадав його вигнання з Туреччини (1850). Досягнувши чину генерала та старшини козацького полку, М. Чайковський як османський паша неодноразово використовував тісні зв'язки з правлячими колами для допомоги різноетнічному населенню в Добруджі [19]. Іван Стойчев протягом кількох десятиліть досліджував матеріали про османські козацькі полки [27], в тому числі участь в їх організації кримсько-татарської кінноти.

Діяльність М. Чайковського в напрямку створення козацьких підрозділів в османській армії відображена у великій кількості опублікованих документів [17], мемуарів [4; 5; 28; 29;], епістолярій [3; 10] та літературознавчих досліджень [7]. Зокрема, керівництво козацькими загонами в османській армії висвітлюється (крім згаданих вище болгарських історичних праць) у роботах польських [14; 15], турецьких [2; 9; 12; 13] та

українських істориків [19; 25; 26], а також авторів, які пишуть про «козацьку» ідентичність [24; 32]. Інтелектуальні взаємовпливи між османським козацьким панславізмом і сіонізмом – ще одна цікава тема для дослідження [6].

Досить несподівано виявилися глибокі зв'язки османського козацтва з боротьбою за незалежність кавказьких народів, що знайшло відображення в ідеологічних контактах, а також у збройній та матеріальній допомозі [1]. Одним із важливих завдань козацькофільської пропаганди Михайло Чайковський та його соратники вважали активізацію сепаратистських рухів серед козацького населення Російської імперії [8].

Крім того, спецслужби Російської імперії розкрили реальні та уявні зв'язки Садик-бея (М. Чайковського) з українофільським рухом у Наддніпрянській (Східній) Україні [19]. Зокрема, у 1850 – 1860-х рр. звіти російських прикордонних і жандармських старшин неодноразово свідчили про побоювання агітаційної та іншої діяльності з боку османських козаків. Особливо це проявилось під час Східної війни 1853 – 1856 рр., коли кілька ескадронів османських козаків було набрано з військовополонених російської армії, зокрема українців, поляків і татар [17]. Інтелектуальний вплив османського козацтва був відчутним не лише в османському суспільстві [16], що виявлялося, зокрема, в активній видавничій, освітній, культурній та політичній діяльності.

Важливо, що тема примирення між татарами, українцями та поляками була наскрізною для літературної творчості Михайла Чайковського вже у 1837 р. – у «Вернигорі» він наголошує на необхідності союзу з татарами, а в «Козацьких повістях» романтично змальовує трагічну долю трьох друзів – татарина, українця-козака та поляка («Могिला»), знов підкреслюючи необхідність їхнього порозуміння. Тому участь татар в козацьких підрозділах Мехмеда Садика була втіленням його вже сталої концепції.

Михайло Чайковський висунув ідею про «відновлення» османського козацтва, а не про створення його. Це сталося 20 жовтня 1853 р., коли султан Абдул-Меджид надав Мехмеду Садик-бею (Михайлу Чайковському після навернення на іслам було надане таке ім'я) указ про утворення «полку козаків оттоманських». Польська історіографія відзначає польську належність більшості складу цих підрозділів [11, с. 19 – 20], проте з огляду на відкриття нових джерел (або й просто послідовного прочитання старих) стають очевидним багатонаціональність створених на Балканах козацьких полків.

Ще до від'їзду зі Стамбула, тобто напочатку 1854 р., Мехмед Садик-бей відправив одного штабс-офіцера і двох нижчих офіцерів до пониззя Дунаю та Добруджі збирати добровольців до козацького полку. Ці офіцери виявилися непрактичними у своєму зав'язті, не спромігшись зробити нічого, окрім «легковажної доповіді головнокомандувачу про те, що вони вже зібрали до трьохсот добровольців». Це були сотні добруджанських козаків, вже покликаних на військову службу, до яких приєдналася іррегулярна татарська кіннота і які перебували під командуванням Гун-Мірзи – головнокомандувач Омер-паша на підставі цих донесень якнайшвидше викликав Мехмеда Садик-бея з козаками до штаб-квартири в Шумлі [5, с. 110]. Козацький полк Садик-бея ввійшов до Румелійської армії на чолі з Омер-пашою і використовувався для протидії іншим козакам – з армії фельдмаршала Паскевича, яка взяла в облогу фортецю Силістра. Коли російська армія перейшла Дунай і вступила в Добруджу; іррегулярні добруджанські козаки і татарська кіннота, розсіяні і розкидані, знайшли притулок у Шумлі – тоді Омер паша передав цих козаків під командування Мехмед Садик-бея. З розпорошених козаків було організовано дві сотні: Журиловську та Сарикьойську [5, с. 111]. Тут козаки відзначились декількома успішними операціями, а згодом першими ввійшли до Бухареста [2, с. 243].

Згодом татарські кіннотники з Добруджі поповнились переселенцями з Криму – відомо з документів про чифлік Садика Сазли-Босна (в передмісті Стамбула) про прибуття туди з Гезлеву (Євпаторії) групи татар з родинами, які були розміщені та наділені землею. Їхні

нащадки і досі живуть міцною національною громадою, усіляко підкреслюючи свою приналежність до кримсько-татарського народу. Тут збереглися спогади про Крим, дбайливо передаються традиції. Документи архіву Османської імперії докладно змальовують участь Садик-паші в розбудові громади та надають докладні відомості про участь татарських «мухаджирів» султану в лавах османських козаків.

В кампанії 1855 р. татарські та козацькі підрозділи знов відзначились у Добруджі. На третій день Різдва за старим стилем росіяни, в кількості чотирьох батальйонів і десяти ескадронів з артилерією і ракетниками, під командуванням генерала Ушакова і полковника Сазанова, атакували Тульчу. За рапортом Садик-паші: «Непідготовлене військо, під проводом німецького і постійно п'яного Хаджі Алі-паші, було б повністю розбите, якби не хоробрість і організованість козаків». Так, один ескадрон з 63 кінних козаків протягом трьох годин не давав ворожій піхоті перейти по мосту з острова Чатала на берег Тульчі, і не відходив звідти доти, доки солдати не вистрілили всі свої заряди. На той час Хаджі Алі-паша разом зі своїм командуванням втік з міста. Козаки втратили доблесного сотника Гарчинського, який був важко поранений у місті, а потім полонений московитами; вісьмох убитих з регулярних військ і десять важко поранених, залишених у місті, пізніше теж полонили росіяни.

У квітні 1855 р. М. Чайковський був відряджений для перевірки питання щодо можливості прийняття християн-слов'ян на військову службу. Рапорт М. Чайковського надав великому візирю контрверсійні аргументи щодо можливостей залучення таких волонтерів до армії. Він писав, що кавалерійські частини можуть бути набрані з Тирнова, Ніша, Єні Пазара та Сараєва, а піхотні – з Мостара, Ішкодра, Яніни та Салонік. М. Чайковський писав у мемуарах, що султан бажав, аби цей проєкт був обговорений з представниками європейських великих держав [28, с. 573]. Проте, згідно з його ж спогадами, їм не сподобалась ця ідея. Лорд Стратфорд де Редкліф навіть аргументував відхилення такого проєкту, оскільки тоді через декілька років християнські піддані Османської імперії будуть мати цілу армію, добре навчену та здатну до боротьби. «Це не є нашим завданням», – начебто мовив лорд Стратфорд Чайковському. Австрія перебувала в тому самому стані остраху перед появою «військового духу» серед османських слов'ян. Отже, Порта зустрілась з опозицією з усіх боків та врешті-решт західні держави не дозволили їй провести цю реформу [2, с. 341].

З розформованої вже після війни англо-польської дивізії В.Замойського до новосформованого полку козаків-драгунів потрапило заледве сто поляків, решту, до п'ятисот, поповнили татари, козаки з Добруджі, болгари, серби, французи. Таким чином, протягом Кримської війни у обох козацьких полках служили татарські кавалеристи з Добруджі та Криму.

Рекрутування до Османської армії відбувалось через збір серед мусульманського чоловічого населення віком від 20 до 25 за допомогою жеребу (*kur'a*). Призовники могли надіслати замість себе заміну. Військова служба в османській армії тривала шість років в активній формі та потім сім років у резерві (*redif*). Немусульмани не служили в армії, замість того платили подушний податок (*cizye*, після 1855 р. названий *iane i askeriye*). Натомість, турецькі історики відзначають, що так звані «патріотичні почуття» почали зростати серед османського немусульманського населення на початку Східної (Кримської) війни. 3 000 болгар із заможних родин виголосили бажання приєднатись до волонтерів османської армії, проте, згідно з повідомленням німецької газети *Berliner Zeitung* від 1 вересня 1853 р., вони не були прийняті. Деякі патріотично налаштовані османські вірмени та греки із Шарухана та Ізміра звернулись до Порти, бажаючи служити в армії; звернення було чемно відхилене. Османська імперія із загальним населенням близько 35 млн., що в грубому підрахунку на той момент дорівнювало половині населення Російської імперії, мала значно менші ресурси для поповнення рядів її армії,

адже це залежало від належності до ісламу, натомість Росія могла поповнювати армію із значно більшої приблизно в чотири рази кількості населення [2, с. 50].

Очолений М. Чайковським козацький корпус був унікальним для османської армії підрозділом, до якого влились представники слов'янського та кримськотатарського населення імперії. На думку турецького історика Д. Бандема, Порта не називала ці полки слов'янськими чи польськими, воліючи замість цього використовувати назву «козацькі» [2, с. 51]. Варто додати, що сам принцип, на якому базувалося Османське козацтво, – принцип рівності між християнами і мусульманами – позитивно вплинув на народні маси, яким століттями твердили про їх рабську долю.

Серед висновків монографії про військовий корпус М. Чайковського Іван Стойчев пише, що козаки з усіма їх недоліками були більш корисними, ніж шкідливими для національного руху на Балканах. Як тільки ситуація в Османській імперії перестала бути сприятливою для такого підрозділу на початку 1870-х рр., Чайковський пішов у відставку і повернувся до України. А подальша доля османських козаків мало відрізняється від інших кавалерійських частин османської армії.

Отже, козацький проєкт Михайла Чайковського заслуговує нашої уваги, адже він відіграв впливову роль у націєтворенні в межах Османської та Російської імперій. Османське козацтво укріпило українсько-татарське бойове братство, позитивно вплинуло на процеси національного відродження у обох народах. Козацтво посилило європейський культурний вплив на народи Османської імперії, а літературні твори М. Чайковського підготували українсько-татарське історичне примирення й обґрунтували в умовах «Весни народів» прагнення націй до державності.

Джерела і література:

1. Adamczewski P. On the correspondence of Mikhail Czajkowski and Adam Czartoryski with Imam Shamil and his naibs. *Istoriya, Arkheologiya i etnografiya Kavkaza*. T.14. № 3. 2018. P. 40 – 69.
2. Badem C. *The Ottoman Crimean War (1853 – 1856)*. Leiden-Boston, 2010. 432 p.
3. Chudzikowska J. Nieznane listy Michała Czajkowskiego-Sadyka Paszy i Ludwiki Śniadeckiej w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach. *Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach*. 1980. № 11. P. 211 – 232.
4. Czajkowski M. *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*. Warszawa, 1962.
5. Czajkowski M. *Kozaczyzna w Turcyi*. Paryz, 1857, 391 s.
6. Fabianowski A. Legion żydowski – mistyczny testament Adama Mickiewicza. *Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza*. Rok VIII (L). 2015. P. 275 – 288.
7. Filipowska S. *Obraz dziewiętnastowiecznego Stambułu w polskiej i tureckiej literaturze wspomnieniowej*. Krakow, 2017. 358 s.
8. Furier A. Polska aktywność polityczna i wojskowa na Kaukazie w XIX wieku. *Z badań nad historią i współczesnością Rosji, Azji Centralnej i Kaukazu*. Torun, 2020. P. 217 – 244.
9. Gümüs M. Mehmed Sadik Pasa (Michał Czajkowski) ve Osmanlı devlet'nde kazak suvari alayı. *Turkish studies*. V. 5/3. 2010. P. 1362 – 1375.
10. Jagielska M. Berwinciana Epistolarne. *Pamiętnik Literacki*. LXIX. 1978. Z. 1. P. 199 – 222.
11. Łątka J.-S. *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*. Kraków, 2005.
12. Topaktaş H. Lehistan'dan Polonya'ya: Polonya Tarihyazımında Türkler ve Türkiye. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. Cilt 8. Sayı 15. 2010. P. 537 – 590.
13. Ünver M. Wanda ya da Mehmed Sadik (Cayka) pasa'nin turkiye anekdotlari. *Tarih Dergisi*. V. 65. 2017. P. 99 – 118.
14. Wierzbicki P. Dziennik generala Feliksa Breanskiego, dowodcy brygady w Dywizji Kozakow Sultanskich, *Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*. 2000, T. 5. P. 17 – 150.
15. Кулецька А. Поміж Польщею, Туреччиною і Росією: Міхал Чайковський (Мехмет Садик паша) і проблеми «козащини» в XIX ст. *Причорноморський регіон в контексті світової політики: історія та сьогодення*. Одеса, 2008. С. 117 – 125.

16. Полторац В. Владислав Чайковський (Музаффер-паша) – від козака до намісника Лівану. *Східний Світ*. 2019. № 4. С. 103 – 112.
17. Полторац В. Документи на М. Чайковського в Державному архіві Одеської області, *Чорноморська минувишина*. Одеса, 2010. Вип. 5. С. 143 – 151.
18. Полторац В. Історія османського козацтва за матеріалами Державного Османського архіву (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi). *Чорноморська минувишина*, 2019. Вип. 14. С. 133 – 140.
19. Полторац, В. Козацтво в національно-творчому процесі Південно-Східної Європи другої половини XIX ст. Одеса : Видавництво Одеського університету, 2018. 212 с.
20. Полторац В. Козацька топографія Стамбула та його околиць середини XIX ст. *Чорноморська минувишина*. 2022. № 17. С. 117 – 125.
21. Полторац В. Османское казачье войско. Казачество в тюркском и славянском мире. *Институт Археологии*. Казань, 2018. С. 547 – 576.
22. Полторац В. Османські козаки у спогадах Міхала Чайковського. *Чорноморська минувишина*. 2017. № 12. С. 133 – 141.
23. Полторац В. Україна та Інтермаріум: від Середньовіччя до розпаду СРСР. *The Intermarium as the Polish-Ukrainian Linchpin of Baltic-Black Sea Cooperation*. Cambridge Scholar Publishing, 2019. С. 22 – 44.
24. Рибак М. Михайло Чайковський – Мегмет Садик Паша. *Альманах українського національного союзу*. Нью-Йорк, 1971. С. 86 – 97.
25. Рудницький, Єв. До історії польського козакофільства, *За сто літ*, Кн. 1, 1925, 62 – 66.
26. Слабченко Т. Делегація Садик-паші в Україну? *Записки Історико-Філологічного Відділу Всеукраїнської Академії Наук*, Кн. XXV. Київ, 1929. С. 281 – 284.
27. Стойчев І. К. Казак-алая на Чайковски. София, 1944. 296 с.
28. Чайковский М. Заметки и воспоминания Михаила Чайковского (Садык-паша). *Русская старина*. Т. 35, декабрь. 1904. С. 573 – 580.
29. Чайковский М. Записки Михаила Чайковского (Садык Паша). *Киевская старина*, 1891 – 1892.
30. Чайковский М. Записки, *Русская старина*. 1895 – 1898, 1900, 1904.
31. Чайковский М. Записки, *Русская старина*, Т. 96. 1898. № 12. С. 682 – 670.
32. Чужинець М. Чайковский в Стамбуле. *Вільне козацтво*. 1932. № 113. С. 9 – 12.

References

1. Adamczewski, P. (2018). On the correspondence of Mikhail Czajkowski and Adam Czartoryski with Imam Shamil and his naibs. *Istoriya, Arkheologiya i etnografiya Kavkaza*, Т. 14, No. 3, s. 40 – 69. [in English].
2. Badem, C. (2010). *The Ottoman Crimean War (1853 – 1856)*, Leidem-Boston, 432 p. [in English].
3. Chudzikowska, J. (1980). Nieznane listy Michała Czajkowskiego-Sadyka Paszy i Ludwiki Śniadeckiej w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach. *Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach*. No. 11, s. 211 – 232. [in Polish].
4. Czajkowski, M. (1962). *Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku*, Warszawa. [in Polish].
5. Czajkowski, M. (1857). *Kozaczyzna w Turcyi*, Paryz, 391 s. [in Polish].
6. Fabianowski, A. (2015). Legion żydowski – mistyczny testament Adama Mickiewicza. *Wiek XIX. Rocznik Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza, rok VIII (L)*, s. 275 – 288. [in Polish].
7. Filipowska, S. (2017). *Obraz dziewiętnastowiecznego Stambułu w polskiej i tureckiej literaturze wspomnieniowej*, Krakow, 358 s. [in Polish].
8. Furier, A. (2020). Polska aktywność polityczna i wojskowa na Kaukazie w XIX wieku. *Z badań nad historią i współczesnością Rosji, Azji Centralnej i Kaukazu*, Torun, s. 217 – 244. [in Polish].
9. Gümüs, M. (2010). Mehmed Sadik Pasa (Michał Czajkowski) ve Osmanlı devlet'nde kazak suvari alayı, *Turkish studies*, V. 5/3, s. 1362 – 1375. [in Turkish].
10. Jagielska, M. (1978). Berwinciana Epistolarne. *Pamiętnik Literacki*, LXIX, z. 1, s. 199 – 222. [in English].

11. Łątka, Jerzy S. (2005). *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*, Kraków, s. 19 – 20. [in Polish].
12. Topaktaş, H. (2010). Lehistan'dan Polonya'ya: Polonya Tarihyazımında Türkler ve Türkiye. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 8, Sayı, No. 15, s. 537 – 590. [in Turkish].
13. Ünver, M. (2017). Wanda ya da Mehmed Sadik (Cayka) pasa'nin turkiye anekdotlari, *Tarih Dergisi*, No. 65, s. 99 – 118. [in Turkish].
14. Wierzbicki, P. (2000). Dziennik generala Feliksa Breanskiego, dowodcy brygady w Dywizji Kozakow Sultanskich, *Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*. T. 5, s. 17 – 150. [in Polish].
15. Kulets'ka, Al. (2008). Pomizh Pol'shcheyu, Turechchynoyu i Rosiyeyu: Mikhal Chaykovs'kyi (Mekhmet Sadyk pasha) i problemy «kozachchyny» v XIX stolitti, *Prychornomors'kyi rehion v konteksti svitovoyi polityky: istoriya ta s'ohodennya*, Odesa, s. 117-125. [in Ukrainian].
16. Poltorak, V. (2019). Vladyslav Chaykovs'kyi (Muzaffer-pasha) – vid kozaka do namisnyka Livanu. *Skhidny Svit*, No. 4, s. 103-112. [in Ukrainian].
17. Poltorak, V. (2010). Dokumenty na M. Chaykovs'koho v Derzhavnomu arkhivi Odes'koyi oblasti, *Chornomors'ka mynuvshyna*, Vyp. 5, Odesa, s. 143 – 151. [in Ukrainian].
18. Poltorak, V. (2019). Istoriya osmans'koho kozatstva za materialamy Derzhavnogo Osmans'koho arkhivu (Başbakanlık Devlet Osmanlı Arşivi). *Chornomors'ka mynuvshchyna*, No. 14, s. 133 – 140.
19. Poltorak, V. (2018). *Kozatstvo v natsional'no-tvorchomu protsesi Pivdenno-Skhidnoyi Yevropy druhoyi polovyny XIX st.*, Vydavnytstvo Odes'koho universytetu, 212 s. [in Ukrainian].
20. Poltorak, V. (2022). Kozats'ka topohrafiya Stambula ta yoho okolyts' seredyny XIX st. *Chornomors'ka mynuvshyna*, No. 17, s. 117 – 125. [in Ukrainian].
21. Poltorak, V. (2018). Osmanskoe kazatskoe voysko. *Kazachestvo tyurkskom y slavyanskom mire*. Kazan', Institut Arkheolohyy, s. 547 – 576. [in Russian].
22. Poltorak, V. (2017). Osmans'ki kozaky u spohadakh Mikhala Chaykovs'koho. *Chornomors'ka mynuvshyna*, 12, 133 – 141. [in Ukrainian].
23. Poltorak, V. (2019). Ukrayina ta Interarium: vid Seredn'ovichchya do rozpadu SRSR. *The Interarium as the Polish-Ukrainian Linchpin of Baltic-Black Sea Cooperation*, Cambridge Scholar Publishing, s. 22 – 44. [in English].
24. Rybak M. (1971). Mykhaylo Chaykovs'kyi – Mehmet Sadyk Pasha. *Al'manakh ukrayins'koho natsional'noho soyuzu*. N'yu-York, s. 86 – 97. [in Ukrainian].
25. Rudnyts'kyi, Ye. (1925). Do istoriyi pol's'koho kozakofil'stva, *Za sto lit*, Kn. 1, s. 62-66. [in Ukrainian].
26. Slabchenko, T. (1929). Delehatsiya Sadyk-pashi v Ukrayinu? *Zapysky Istoryko-Filolohichnoho Viddilu Vseukrayins'koyi Akademiyi Nauk*, Kn. XXV, Kyiv, s. 281 – 284. [in Ukrainian].
27. Stoychev, Y. K. (1944). Kazak-alaya na Chaykovsky. Sofyya. 296 s. [in Bulgarian].
28. Chaykovskyy, M. (1904). Zametky y vospomynanyya Mykhayla Chaykovskoho (Sadyk-pashy), *Russkaya staryna*, T.35, dekabr'. [in Russian].
29. Chaykovskyy, M. (1891 – 1892). Zapysky Mykhayla Chaykovskoho (Sadyk Pashy). *Kyevskaya staryna*. [in Russian].
30. Chaykovskyy, M. (1895 – 1898, 1900, 1904). Zapysky. *Russkaya staryna*. [in Russian].
31. Chaykovskyy, M. (1898). Zapysky, *Russkaya staryna*, T. 96. № 12. [in Russian].
32. Chuzhynets', M. (1932). Chaykovskyy v Stambule, *Vil'ne kozatstvo*, No.113, s. 9 – 12. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292460>

УДК 94:27-774-75(477.72)(045)

DEVELOPMENT OF PRIMARY CHURCH EDUCATION IN KHERSON GOVERNANCE IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Iryna Artyukh

Post-graduate student

K. D. Ushynsky South Ukrainian

National Pedagogical University

26, Staroportofrankivska Str.,

Odesa, 65000, Ukraine

ORCID:

<https://orcid.org/0009-0002-8219-3522>

E-mail: belik_ira85@ukr.net

Citation: Artyukh, I. (2023). Development of primary church education in Kherson governance in the second half of the XIX century. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 69 – 76.

Submitted: 08.11. 2023

Annotation

The purpose of the submitted publication is to study the process of formation of church institutions of primary education on the territory of the Kherson province in the second half of the 19th century. The state policy regarding the development of church education is considered. The main stages of the activity of church parish schools in the studied region have been clarified. The successes and problems of the establishment and operation of parish schools in the 1860s and 1870s, when this process largely depended on the conscientiousness and enthusiasm of parish priests, are analyzed. It is noted that the 1880s and 1890s were more favorable for the development of church education, due to the liberal policy of the government regarding the development of church schools. The rapid spread of Protestant currents in Southern Ukraine made it necessary to strengthen the position of the Orthodox Church and the religious spirit of the population, which had a positive effect on the formation of a network of parish schools in the province. The role of diocesan bishops in this process is studied. The educational activity of the hierarchs: Innokenty (Borisov), Dimitriy (Muretov), Nikanor (Brovkovycha), Iustyna (Okhotin) was noted. The efforts of the Orthodox parish clergy in the development of primary education were noted.

Key words: Orthodox Church, government policy, Kherson province, archbishops, clergy, primary education, parish schools, development.

РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ЦЕРКОВНОЇ ОСВІТИ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Ірина Артюх

Південноукраїнський

національний педагогічний

університет імені К. Д. Ушинського

вул. Старопортофранківська, 26,

м. Одеса, 65020, Україна.

ORCID:

<https://orcid.org/0009-0002-8219-3522>

E-mail: belik_ira85@ukr.net

Цитування: Артюх І. Розвиток початкової церковної освіти в Херсонській губернії в другій половині XIX ст. *Чорноморська*

Анотація

Метою поданої публікації є дослідження процесу формування церковних закладів початкової освіти на території Херсонської губернії в другій половині XIX ст. Розглянуто державну політику стосовно розвитку церковної освіти. З'ясовано основні етапи діяльності церковнопарафіяльних шкіл у досліджуваному регіоні. Проаналізовано успіхи та проблеми заснування та діяльності парафіяльних шкіл у 1860-1870-х рр., коли цей процес значною мірою залежав від сумлінності та ентузіазму парафіяльних священнослужителів. Зазначено, що більш сприятливими для розвитку церковної освіти були 1880-1890-ті рр., що

минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць / за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18. С. 69 – 76.

Отримано: 08.11.2023

зумовлено ліберальною політикою уряду стосовно розбудови церковних шкіл. Стрімке розповсюдження протестантських течій в Південній Україні спричинило необхідність у зміцненні позицій Православної церкви та релігійного духу населення, що позитивно позначилось на формуванні мережі церковнопарафіяльних шкіл в губернії. Досліджено роль єпархіальних архієреїв у цьому процесі. Відзначена освітянська діяльність ієрархів: Інокентія (Борисова), Димитрія (Муретова), Никанора (Бровковича), Іустина (Охотіна). Відзначено зусилля православного парафіяльного духовенства у справі розвитку початкової освіти.

Ключові слова: Православна церква, урядова політика, Херсонська губернія, архієпископи, духовенство, початкова освіта, церковнопарафіяльні школи, розвиток.

Упродовж XIX ст. православне духовенство відіграло важливу роль у процесі становлення та розвитку освіти в Херсонській єпархії. Його освітянська діяльність не обмежувалась викладанням релігійних дисциплін у середніх духовних і світських навчальних закладах. З метою посилення впливу православ'я в регіоні, підвищення освітнього та морального рівня населення, вагоме місце відводилось формуванню церковних закладів початкової освіти. Значна увага приділялася заснуванню училищ та шкіл при церковних храмах та монастирях, де діти могли отримати початкову освіту, що давало можливість найбільш обдарованим з них у подальшому навчатися в середніх і навіть вищих навчальних закладах.

Історіографія зазначеної проблеми представлена працями світських і церковних істориків XIX ст. Питання розвитку духовної освіти та діяльності парафіяльного духовенства на території Російської імперії розглядали П. Знаменський [10], Ф. Благовідов [1], Б. Тітлінов [18] та інші. Проблем церковнопарафіяльної освіти побічно торкалися й деякі українські дослідники, зокрема: М. Грушевський [4] та Д. Дорошенко [7]. У їхніх роботах дана оцінка освітньої діяльності духовенства в контексті русифікації українського народу. У радянські часи тема церковної освіти розглядалась лише в негативному аспекті, що відповідало політиці атеїзму тогочасної системи.

Дослідження відновили сучасні українські історики, які залучили до наукового обігу значний масив архівних матеріалів. Зокрема, О. Драч [8], І. Петренко [15], М. Янчук [21] розглянули питання діяльності церковнопарафіяльних шкіл у різних регіонах України. На тлі дослідження діяльності Православної церкви на півдні України теми початкової церковної освіти торкався І. Лиман, який проаналізував проблеми її розвитку в дореформений період [11]. О. Тригуб частково розглядав діяльність церковнопарафіяльних шкіл у Херсонській єпархії упродовж XIX – початку XX ст. Дослідник досить високо оцінив їх діяльність і значення для розвитку освіти в цілому [19]. Н. Діанова, досліджуючи освітянську діяльність вищого православного духовенства в Південній Україні, належну увагу приділила проблемі формування церковної початкової освіти в Херсонській губернії в XIX ст. [5; 6]. Не зважаючи на пошкваллення в дослідженні зазначеної теми та значну історіографію, її наукова розробка ще не здійснена, що робить дану публікацію, виконану в руслі краєзнавчої тематики, достатньо актуальною.

Для дослідження зазначеної проблематики важливе значення мають опубліковані джерела. Вагоме місце серед них посідає церковна періодика, насамперед «Херсонские Епархиальные ведомости» (далі – ХЕВ). У неофіційній частині («Прибавлении»), публікувалися різноманітні відомості з історії Херсонської єпархії, статистичні дані, матеріали про церковні храми й монастирі тощо. Значна кількість публікацій стосувалась проблем розвитку початкової церковної освіти в єпархії та ролі духовенства в цьому процесі. Це щорічні звіти про діяльність церковнопарафіяльних шкіл, листи священнослужителів з різних населених пунктів, які стосувались церковної освіти.

Парафіяльні школи виникли в Херсонській губернії на початку XIX ст. Насамперед цьому сприяла позиція єпархіальних архієреїв у галузі освіти. Вони опікувались розбудовою духовних освітніх закладів і формуванням мережі церковнопарафіяльних шкіл. У 1855 р., коли Херсонську єпархію очолював архієпископ Інокентій (Борисов), лише в Одеському навчальному окрузі, кількість парафіяльних училищ зросла до 10-ти, тобто збільшилась удвічі порівняно з 1830-ми рр. Там навчалось 308 учнів, яких навчали 22 викладачі. Але більш активний розвиток церковнопарафіяльних шкіл відбувався в містах губернії. У сільській місцевості цей процес відбувався значно повільніше. Попри щорічне відкриття нових церковних шкіл, їх кількість упродовж 1849 – 1953 рр. залишалась на рівні 68-ми [5, с. 255].

Після проведення державних реформ другої половини XIX ст. початкова церковна освіта отримала новий імпульс для свого розвитку. Царський уряд був зацікавлений у збереженні та розвитку церковнопарафіяльних шкіл, які забезпечували релігійне виховання дітей і давали їм мінімальний обсяг елементарних знань. Він узяв цей процес під свій контроль і зобов'язав надавати відомості про формування цих закладів освіти. При цьому обов'язок навчати дітей грамоті був покладений на парафіяльне духовенство. У 1862 р. на сторінках «Херсонских епархиальных ведомостей» було опубліковано звіт про діяльність церковнопарафіяльних шкіл у Херсонській єпархії. Там зазначалось, що на початку року там зареєстровано 286 шкіл, де початкову освіту здобували 4 731 хлопчик і 551 дівчинка. Навесні кількість цих закладів зросла до 402-х, а навчались там уже 8 098 хлопчиків і 1 862 дівчинки. Відзначалась, що суттєвою перепоною на шляху розвитку церковної освіти є недостатня кількість приміщень, необхідних речей для навчального процесу, та небажання селян віддавати дітей до школи [2, с. 13 – 27]. Тож досить актуальними залишалися проблеми, які мали місце в дореформений період. Найвагомішими серед них, на думку І. Лимана, були: відсутність належного фінансування, переобтяженість сільських священників своїми основними обов'язками і не зацікавленість більшістю з них в освітянській діяльності, в якій держава відводила їм провідну роль. До того ж домінувала байдужість селян до навчання своїх дітей, які вважали це справою непотрібною та безперспективною [11, с. 152].

Попри скасування кріпосного права, що давало селянам можливість для навчання своїх дітей, вони не поспішали відправляти їх до школи. Така ситуація викликала стурбованість православного духовенства. Підтвердженням є лист до реакції ХЕВ протоієрея Д. Діаковського. Він писав, що основною проблемою, яка не дає можливості активно розвиватись церковній початковій освіті є небажання селян відпускати дітей до школи, вважаючи освіту згубною та непотрібною. Причину цього він вбачав у недостойній поведінці чиновників, сільських писарів, деяких священників, дячків, тобто людей, які мали певну освіту. При цьому протоієрей відзначає важливість ролі особистості священника, який організовує освітній процес.

Перспектива навчання дітей в церковнопарафіяльній школі не викликала великого ентузіазму серед селян. Вони побоювались, що освіта може нанести шкоду моральним якостям їхнім дітям. У тих селах, де священнослужителі користувались авторитетом серед парафіян, ситуація була більш привабливою. Зокрема, а селі Новокаменці, парафіяни приводили до церковної школи дітей за власним бажанням, так як викладачем був добрий і непитуший дячок, що на той час було явищем далеко не масовим [16, с. 603 – 606].

Забезпечення організації роботи шкіл повністю лягало на плечі священнослужителів. Допомога єпархії церковнопарафіяльним школам здійснювалось у вигляді надання підручників з єпархіальної консисторії. Усі інші матеріали для навчання парафіяни повинні були купувати за свої кошти. Священнослужителі, які викладали предмети в школах, за свою діяльність не отримували заробітну плату і проводили її на добровільній основі, без особливої мотивації [2, с. 13 – 27]. Це також негативно позначалося на розвитку церковної освіти.

Разом із цим, на початку 1860-х рр. у Херсонській єпархії певна кількість парафіяльних священнослужителів зарекомендувала себе справжніми ентузіастами освітньої справи. Підтвердженням є їх листи, опубліковані в ХЕВ, де вони діляться своїми успіхами та проблемами стосовно заснування церковнопарафіяльних шкіл у своїх селах. Показовим є лист священника з села Ольшанка Володимира Лобачевського. Він повідомляв про відкриття школи, де в 1862 р. здобували освіту 65 хлопчиків. Серед шкільних предметів відзначив Закон Божий, читання, арифметику, географію. Діти навчалися з 8-ї до 16-ї год. з 3-х годинною перервою. Найбільшою проблемою, яка була характерною для усіх церковнопарафіяльних сільських шкіл, було нерегулярне відвідування їх учнями, яких батьки використовували в якості помічників по господарству [13, с. 533 – 535].

Спроба вирішення питання про народну освіту на урядовому рівні була пов'язана із затвердженням 14 червня 1864 р. «Положення про початкові народні училища». Уряд покладав турботи про початкову освіту на різні відомства (міністерство народної освіти, земства, які з'явилися з 1864 р., духовенство) та на приватних осіб. Згідно з цим документом створювались губернські училищні ради, до складу яких входили духовні та світські представники на чолі з архієпископом, та повітові, представлені духовенством та світськими особами: директорами гімназій та училищ, опікунами, почесними громадянами тощо. Усі типи початкових шкіл стали називатися народними училищами, їх метою було утвердження в народі релігійних і моральних понять та надання початкових корисних знань. Училища працювали за єдиними програмами. Там дітей навчали Закону Божому, читанню, письму, першим чотирьом арифметичним діям, церковному співу тощо [15, с. 8, 9].

З одного боку, школи єпархії підпорядковувались єпархіальній раді та її повітовим відділенням, а єпархіальне керівництво організувало навчально-виховний процес. А з іншого – духовенство певною мірою було залежним від світської влади, що обмежувало його свободу дій в процесі розвитку освіти.

Не зважаючи на зусилля єпархіального керівництва упродовж 1860 – 1870-х рр. кількість церковнопарафіяльних шкіл на території губернії суттєво не збільшилась. Додатковою проблемою стала поява земських шкіл, які склали їм потужну конкуренцію. Вони мали кращі умови і більше можливостей для організації освітнього процесу. До того ж сільські священнослужителі далеко не усі навчалися в духовних навчальних закладах і не мали відповідної освіти. Архієпископ Димитрій (Муретов) повідомляв Св. Синод, що в 1865 р. в єпархії 396 із наявних 797

священнослужителів (близько 50 %) закінчили вищі чи середні заклади освіти. Але переважна більшість із них очолювали парафії Одеси та великих міст [6, с. 102]. Тож зберігалась нагальна потреба в освічених священниках, які б могли достойно очолити сільські парафії й сприяти розбудові церковних шкіл.

На тлі кризових явищ, які з'явилися на цей час у Російській православній церкві спричинених стрімким розповсюдженням штундизму, з'явилась необхідність у зміцненні православ'я серед населення. Це спонукало уряд розширити мережу церковнопарафіяльних шкіл. Обер-прокурор Св. Синоду К. П. Победоносцев вбачав у їхній діяльності запоруку розвитку в народі православного віровчення, християнської моральності й культури та надання учням початкових знань. Тож у 1884 р. був затверджений законопроект «Правил про церковнопарафіяльні школи», згідно з яким затвердилась система управління церковнопарафіяльними школами. Вони виводилися з відомства світського навчального керівництва та передавалися в управління Училищним радам при Св. Синоді. Держава обіцяла виділити фінансування, але лише для найбільш великих і успішних шкіл. Тож проблема отримання коштів на розбудову парафіяльних закладів освіти залишалася актуальною.

У Херсонській єпархії була утворена Єпархіальна училищна рада на чолі з архієпископом (Никанором Бровковичем). До її складу входили також помічник голови, якого за узгодженням з головою призначав обер-прокурор Св. Синоду, та чотири члена, які мали педагогічну освіту. Члени Ради мали реалізовувати укази Св. Синоду, які стосувались діяльності церковнопарафіяльних шкіл, займатись формуванням штатних посад для вчителів, призначати їм оплату, затверджувати звіти про роботу церковних закладів освіти тощо [20, с. 303 – 304].

Відповідно до «Правил про церковнопарафіяльні школи» в Херсонській єпархії створювалися два типи шкіл, що підпорядковувалися духовному відомству: церковнопарафіяльні (однокласні та двокласні відповідно з дворічним та чотирирічним терміном навчання) та школи грамоти, де передбачалось тримісячне навчання. Якщо в однокласних школах дітей навчали здебільшого церковним дисциплінам, читанню, письму та азам арифметики, то в двокласних, крім вище згаданих предметів, значна увага приділялась арифметиці, історії, географії, чистописанню, природничим та іншим дисциплінам [19, с. 139].

Перед церковними школами ставилась чітка задача: вони повинні були не тільки надавали дітям початкову освіту, але й стали осередком релігійного виховання населення. Вони мали підняти православну духовність і культуру та протистояти впливу сектантів [9, с. 101].

Значну увагу розвитку церковної освіти приділяв архієпископ Никанор (Бровкович), який був переконаним прихильником просвітництва народу через діяльність церковних шкіл. Під його керівництвом упродовж 1883 – 1890 рр. було засновано понад 300 церковнопарафіяльних шкіл. Проте пошуки коштів на їх розвиток були нагальною проблемою навіть для архієрея, який змушений був випрошувати їх в Одеській міській думі. У церквах Херсонської єпархії з 1886 р. вводився щорічний збір пожертвувань для церковнопарафіяльних шкіл в день П'ятидесятниці [12, с. 378 – 381].

Належну увагу розвитку початкової церковної освіти приділяв архієпископ Іустин (Охотін), який очолював Херсонську єпархію у 1891 – 1893 рр. Відповідно до щорічного звіту про діяльність церковнопарафіяльних шкіл у 1892/93 н. р. в єпархії із наявних 483-х парафій в 461-й діяли церковні школи. Тож церковні заклади освіти

були відсутні лише в 22-х парафіях. Найбільше їх було в Єлисаветградському повіті, де працювали 115 шкіл, Херсонському – 108 та Олександрівському – 94 школи. На цей час в єпархії налічувалось 181 663 особи шкільного віку, а кількість учнів становила лише 15 733 особи [14, с. 145 – 148]. Тож навіть на зламі XIX – XX ст. лише 9 % дітей навчалося в церковних закладах освіти, що вказує на недостатній авторитет цих закладів серед населення, особливо сільського.

Разом із цим щорічні звіти про стан шкіл в Херсонській єпархії демонструють позитивну динаміку. Якщо в 1862 р. там зареєстровано 286 шкіл, де навчалось 4 731 хлопчик і 551 дівчинка [2, с. 13 – 27], то в 1902 р. в єпархії діяло уже 333 школи, де початкову освіту здобували 23 726 хлопчиків і 10 572 дівчинки [6, с. 139].

Ця динаміка зберігалась і на початку XX ст. У 1905 р. в Херсонській губернії церковнопарафіяльні школи посідали перше місце за своєю чисельністю та кількістю учнів. За підрахунками О. Тригуба в цей час усього налічувалось 1 828 шкіл, з яких 630 (34,5 %) були церковнопарафіяльними, 532 (29,1 %) – земськими, 187 (10,2 %) – міськими початковими школами, решта – належали іншим відомствам. Але в подальшому церковна освіта поступилась першістю земським школам, які мали значні переваги: хороші приміщення, достатню кількість шкільних підручників, більш кваліфікованих вчителів тощо [19, с. 142].

Отже, упродовж другої половини XIX ст. церковнопарафіяльні школи виконували важливу функцію в загальноосвітньому процесі: давали дітям початкову освіту, що сприяло підвищенню освітнього рівня населення, формували їх релігійний світогляд, духовність, моральні якості та культуру, моделювали норми повсякденного життя та поведінки. Поєднання освіти та релігійного виховання було запорукою подальшого розвитку православ'я в південному регіоні. Суттєвим недоліком у діяльності церковних закладів освіти були: відсутність стабільного фінансування з боку держави та забезпечення їх матеріальної бази, формування та розвиток церковних шкіл покладено державою на єпархіальне духовенство та не готовність значної частини сільського населення надавати своїм дітям освіту.

Джерела та література:

1. Благovidов Ф. В. *Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II*. Казань : тип. Императорского Университета, 1891. 374 с.
2. Ведомость о школах, заведенных при церквах Херсонской епархии для обучения детей прихожан. *Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям* (далі – *Приб. к ХЕВ*). 1862. № 2. С. 13 – 27.
3. *Всеподданейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1905 – 1907 гг.* СПб., 1910. 304 с.
4. Грушевський М. С. *З історії релігійної думки на Україні*. К.: Освіта, 1992. 156 с.
5. Діанова Н. М. *Внесок вищого православного духовенства Південної України у розвиток історичної науки і освіти (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Одеса : Фенікс, 2012. 319 с.
6. Діанова Н. М. *Діяльність православних архієреїв Херсонської єпархії (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Одеса: ОНУ імені І. І. Мечникова. Одеса, 2022. 206 с.
7. Дорошенко Д. І. *Нарис історії України*. Том II (від половини XVII століття). Видання друге. К.: Глобус, 1992. 349 с.
8. Драч О. *Розвиток початкової освіти в Україні (1861 – 1917 рр.)*: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01; *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна*. Харків, 2002. 18 с.
9. Задача церковно-приходської школи. *Приб. к ХЕВ*. 1889. № 4. С. 101 – 102.
10. Знаменский П. В. *Духовные школы в России до реформы 1808 года*. Казань : тип. Императорского университета, 1881. 807 с.

11. Лиман І. *Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861)*. Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2004. 400 с.
12. Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). Воззвание перед сбором добровольных пожертвований в пользу церковно-приходских школ Херсонской епархии. *Приб. к ХЕВ*. 1887. № 9. С. 378 – 381.
13. Ответы на «нужные вопросы». *Херсонские епархиальные ведомости*. 1862. № 8. С. 533 – 535.
14. Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Херсонской епархии в 1892/93 учебном году. *Приб. к ХЕВ*. 1894. № 7. С. 145 – 150.
15. Петренко І. М. *Церковнопарафіальні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884 – 1917 рр.)*. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. 161 с.
16. Письмо в редакцию Херсонских епархиальных ведомостей благочинного прот. Д. Дяковскогo. *Приб. к ХЕВ*. 1861. Ч. II. С. 603 – 606.
17. Сведения о состоянии Херсонской епархии в 1887 г. *Приб. к ХЕВ*. 1888. № 7. С. 148 – 162.
18. Титлинов Б.В. *Духовная школа в России в XIX столетии*. Вып. второй (Протасовская эпоха и реформы 60-х годов). Вильна : тип. «Артель печатного дела», 1909. 421 с.
19. Тригуб О. П. *Історія Херсонської єпархії (1775 – 1918) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Національний ун-т "Києво-Могилянська академія". Миколаївська філія*. Миколаїв, 2000. 242 с.
20. *Церковные ведомости, издаваемые при Святейшем правительствующем Синоде. Еженедельное издание*. СПб.: Синодальная типография, 1897. 472 с.
21. Янчук М. М. *Учительський корпус церковнопарафіальних шкіл Київської єпархії: формування, якісний склад та практики повсякдення (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Переяслав-Хмельницький педагогічний університет імені Григорія Сковороди*. Переяслав-Хмельницький, 2018. 24 с.

References:

1. Blogovidov, F.V. *Deyatel'nost' russkogo dukhovenstva v otnoshenii k narodnomu obrazovaniyu v tsarstvovanie imperatora Aleksandra II*. Kazan' : tip. Imperatorskogo Universiteta, 1891. 374 s. [in Russian].
2. Vedomost' o shkolakh, zavedennykh pri tserkvakh Khersonskoy eparkhii dlya obucheniya detey prikhozhan. *Pribavleniya k Khersonskim eparkhial'nym vedomostyam (dali – Prib. k XEV)*. 1862. № 2. S. 13 – 27. [in Russian].
3. *Vsepoddaneyshiy otchet ober-prokurora Svyateyshego Sinoda po vedomstvu pravoslavnogo ispovedaniya za 1905 – 1907 gg.* SPb., 1910. 304 s. [in Russian].
4. Ghrushevs'kyj, M. S. *Z istoriji religijnoji dumky na Ukrajinі*. K.: Osvita, 1992. 156 s. [in Ukrainian].
5. Dianova, N. M. *Vnesok vyshhogho pravoslavnogho dukhovenstva Pivdennoji Ukrajinі u rozvytok istorichnoji nauky i osvity (kinecj XVIII – pochatok XX st.)*. Odesa : Feniks, 2012. 319 s. [in Ukrainian].
6. Dianova, N. M. *Dijaljnistj pravoslavnykh arkhijerejiv Khersons'koho jeparkhiji (kinecj XVIII – pochatok XX st.)*. Odesa: ONU imeni I. I. Mechnykova. Odesa, 2022. 206 s.
7. Doroshenko, D. I. *Narys istoriji Ukrajinі. Tom II (vid polovyny XVII stolittja)*. Vydannja drughe. K.: Ghlobus, 1992. 349 s. [in Ukrainian].
8. Drach, O. *Rozvytok pochatkovoji osvity v Ukrajinі (1861 – 1917 rr.): avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.01; Kharkivs'kyj nacional'nyj universytet im. V. N. Karazina*. Kharkiv, 2002. 18 s. [in Ukrainian].
9. Zadacha cerkovno-prykhodskoj shkolы. *Pryb. k XEV*. 1889. № 4. S. 101 – 102. [in Russian].
10. Znamenskiy, P. V. *Dukhovnye shkoly v Rossii do reformy 1808 goda*. Kazan' : tip. Imperatorskogo universiteta, 1881. 807 s. [in Russian].
11. Lyman, I. *Derzhavna cerkva i derzhavna vlada: Pivdenna Ukrajinа (1775 – 1861)*. Zaporizhzhja: RA «Tandem – U», 2004. 400 s. [in Ukrainian].
12. Никанор (архиеп. Херсонский и Одесский). Воззвание перед сбором добровольных пожертвований в пользу церковно-приходских школ Херсонской епархии. *Приб. к ХЕВ*. 1887. № 9. С. 378 – 381. [in Russian].

13. Otvety na «nuzhnye voprosy». Khersonskie eparkhial'nye vedomosti. 1862. № 8. S. 533 – 535. [in Russian].
14. Otchet o sostoyanii tserkovno-prikhodskikh shkol i shkol gramoty Khersonskoy eparkhii v 1892/93 uchebnom godu. *Prib. k XEV*. 1894. № 7. S. 145 – 150. [in Russian].
15. Petrenko, I. M. *Cerkovnoparafijalni shkoly Livoberezhnoji Ukrajinny v systemi osvityjoi polityky urjadu Rosijskoho imperiji (1884 – 1917 rr.)*. Poltava: RVV PUSKU, 2008. 161 s. [in Ukrainian].
16. Pis'mo v redaktsiyu Khersonskikh eparkhial'nykh vedomostey blagochinnogo prot. D. Diakovskogo. *Prib. k XEV*. 1861. Ch. II. S. 603 – 606. [in Russian].
17. Svedeniya o sostoyanii Khersonskoy eparkhii v 1887 g. *Prib. k XEV*. 1888. № 7. S. 148 – 162. [in Russian].
18. Titlinov, B. V. *Dukhovnaya shkola v Rossii v XIX stoletii. Vyp. vtoroy (Protasovskaya epokha i reformy 60-kh godov)*. Vil'na : tip. «Artel' pechatnogo dela», 1909. 421 s. [in Russian].
19. Trygub, O. P. *Istoriya Khersonskoho jeparkhiji (1775 – 1918) : dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01; Nacional'nyj un-t "Kyjevo-Moghyljans'ka akademija". Mykolajiv's'ka filija*. Mykolajiv, 2000. 242 s. [in Ukrainian].
20. *Tserkovnye vedomosti, izdavaemye pri Svyateyshem pravitel'stvuyushchem Sinode. Ezhenedel'noe izdanie*. SPb.: Sinodal'naya tipografiya, 1897. 472 s. [in Russian].
21. Janchuk, M. M. *Uchytel's'kyj korpus cerkovnoparafijal'nykh shkil Kyjivskoho jeparkhiji: formuvannja, jakisnyj sklad ta praktyky povsjakdennja (drugha polovyna XIX – pochatok XX st.) : dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01; Perejaslav-Khmel'nyckyj derzhavnyj pedagogichnyj universytet imeni Ghryghorija Skovorody*. Perejaslav-Khmel'nyckyj, 2018. 24 s. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292461>

УДК 94(477.74) «18/19»

THE TYPICAL STATE MEDALS AND REWARDS AS AN OPTION OF ENCOURAGEMENT OF ODESA CITY MAYORS IN THE CITY SELF-GOVERNMENT STRUCTURE WITHIN THE PERIOD FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Viktoriiia Herasymenko

PhD (History and Archeology)
K. D. Ushynsky South Ukrainian
National Pedagogical University
26, Staroportofrankivska St., Odesa,
65020, Ukraine

ORCID:

<http://orcid.org/0000-0003-2859-0105>

E-mail: samvika2086@gmail.com

Citation: Herasymenko, V. (2023). The typical state medals and rewards as an option of encouragement of Odesa city mayors in the city self-government structure within the period from the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 77 – 85.

Submitted: 08.11. 2023

Annotation

The article considers one of the possible characteristics for encouraging the activity of historical figures in the professional field as awards and honors. Preference was given primarily to the state award system, which extended to various sectors of the population, including professional groups – elected positions of city mayors. In the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century the municipal self-government of Odesa was headed by nine people – Semen Vorontsov, Mykola Novoselskyi, Grigory Marazli (Grigorios Maraslis), Valerian Ligin, Petro Kryzhanovskyi, Pavlo Zelenyi, Vasyl Protopopov, Mykola Moiseyev and Borys Pelikan. On the basis of the collected sources and the works of researchers, a list of the most typical state orders among the figures of city heads with a chronological reference and brief generalizations regarding the conditions of awarding was revealed. With the beginning of the creation of the post of city mayor, the duties performed did not provide for a normalized and regular financial reward, which is one of the motivating elements in the work process of a person. Awards were one of the options for encouragement – thanks from the government, provincial administration, national awards, distinctions, etc.

According to the City Regulation of 1870, to represent the power and status of the mayor, was introduced a badge with the image of the city coat of arms on a large silver chain, with the right to the Vth category uniform of the Ministry of Internal Affairs to the heads of provincial cities and cities that were equated to them. Over the years of their life and various activities, Odessa mayors could receive many awards and distinctions that affected their status and position. Among the typical national awards, the following three orders were identified: St. Volodymyr (2nd and 3rd degrees), St. Anna (1st, 2nd and 3rd degrees) and St. Stanislav (1st degree). During the years of activity in the post of mayor, only five people received orders – M. Novoselskyi, G. Marazli, V. Ligin, M. Moiseyev and B. Pelikan. P. Zelenyi worked for a long time in self-governing institutions at the zemstvo level. P. Kryzhanovskyi and V. Protopopov are known for their professional judicial career, which contributed to receiving orders. The first mayor of the post-reform period, S. Vorontsov, was a military man, and he won his main awards on the battlefield.

Keywords: Odesa, a city mayor, state medal, reward.

ТИПОВІ ДЕРЖАВНІ ВІДЗНАКИ ТА НАГОРОДИ ЯК ОПЦІЯ ЗАОХОЧЕННЯ ОДЕСЬКИХ МІСЬКИХ ГОЛІВ У СТРУКТУРІ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Вікторія Герасименко

Доктор філософії з історії та археології
Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського
вул. Старопортофранківська, 26,
Одеса, 65020, Україна
ORCID:
<http://orcid.org/0000-0003-2859-0105>
E-mail: samvika2086@gmail.com

Цитування: Герасименко В. Типові державні відзнаки та нагороди як опція заохочення одеських міських голів у структурі міського самоврядування другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/* за ред. В. А. Смолія. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18. С. 77 – 85.

Отримано: 08.11.2023

Анотація

В статті розглянуто одну з можливих характеристик для заохочення діяльності історичних постатей на професійній ниві як нагороди та відзнаки. Перевага надавалася першочергово державній нагородній системі, яка поширювалася на різні версти населення, в тому числі і професійні групи – виборні посади міських голів. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. міське самоврядування Одеси очолювали дев'ять осіб – Семен Михайлович Воронцов, Микола Олександрович Новосельський, Григорій Григорович Маразлі, Валер'ян Миколайович Лігін, Петро Адамович Крижановський, Павло Олександрович Зелений, Василь Якович Протопопов, Микола Іванович Мойсеєв та Борис Олександрович Пелікан. На основі зібраних джерел та праць дослідників виявлено перелік найбільш типових державних орденів серед постатей міських голів з хронологічною прив'язкою та короткими узагальненнями щодо умов присвоєння.

Ключові слова: Одеса, міський голова, державна нагорода, орден.

Історія міського самоврядування є однією із важливих тем міждисциплінарного характеру для дослідників за наявності різноманіття доступних джерел та праць попередніх поколінь. Активні модернізаційні процеси, що торкнулися українських земель у другій половині ХІХ ст. безпосередньо вплинули на розвиток населених пунктів та міських громад.

Одним із перших українських міст, що отримало можливість формувати самоврядні міські органи управління, стала Одеса. Залучені виборні представники міської спільноти намагалися провадити прогресивні для свого часу ідеї та розробки, використовуючи й досвід іноземних колег. Важлива роль в цих процесах належала і міських головам, що працювали у складі дум і управ упродовж десятків років, починаючи з депутатів і завершуючи очільниками міського самоврядування. Від запровадження дії Міського положення 1863 р. і до початку Першої світової війни посаду міського голови Одеси обіймали – Семен Михайлович Воронцов (1863 – 1867), Микола Олександрович Новосельський (1867 – 1878), Григорій Григорович Маразлі (1878 – 1895), Валер'ян Миколайович Лігін (1895 – 1897), Петро Адамович Крижановський (1897, 1905), Павло Олександрович Зелений (1898 – 1905), Василь Якович Протопопов (1905 – 1908), Микола Іванович Мойсеєв (1908 – 1913) та Борис Олександрович Пелікан (1913 – 1917).

З початком створення посади міського голови, виконувані обов'язки не передбачали унормованої і регулярної фінансової нагороди, що є одним із мотивуючих елементів у процесі роботи людини. Одним із варіантів заохочення ставали нагороди – подяки й грамоти від уряду, губернського управління, загальнодержавні нагороди, відзнаки тощо. Метою даної публікації є аналіз та

вивчення найбільш типового переліку державних нагород і відзнак для міських голів Одеси для визначення рівня заохочення або ж преференцій, які мали тогочасні очільники муніципалітету.

Загалом, у працях з дослідження постатей міських голів Одеси здебільшого увага приділяється їхнім біографічним даним і певним аспектам діяльності – урядова робота, міське самоврядування, наукова діяльність, благодійність тощо. Нагороди та відзнаки (загальнодержавні та іноземні) загалом згадуються тільки загальним переліком, подекуди без дат присвоєння. У монографії О. В. Черемісіна «Міське самоврядування на Півдні України в 1785-1917 рр.» зазначається про наявність окремих законодавчих актів, що передбачали визначення заохочення для представників міського самоврядування [14, с. 62]. В. С. Шандра у своїй публікації «Правове становище та соціальні ініціативи міських голів українських міст (1870 – 1914 рр.)» вказує також на те, що служба міського голови, як і у попередні часи, вважалася почесною, без виплати жалування, й тому держава компенсувала її почесними та вшануванням [15, с. 235]. У статті В. М. Коробки «Міський голова – ключова посада самоврядування міст підросійської України 1785 – 1917 рр.» розглянуто заснування та розвиток посади міського голови з усіма побіжними аспектами діяльності, ураховуючи отримання нагород та чинів відповідно до реформування системи міського самоврядування [12, с. 90, 93, 95]. У монографії «Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.)» М. В. Бармаком було глибоко досліджено організаційні основи державної служби, інформацію про технологію відбору та прийому кандидатів, порядок проходження служби, атестації, кар'єрне просування, підготовку кадрів для державної служби, систему соціального захисту, заохочення та відповідальність за службові провини [1, с. 201 – 208]. Основними джерелами є формулярні списки про службу одеських міських голів [5 – 11].

Уперше посада міського голови була запроваджена у зв'язку із спеціальною нагодою. Маніфестом від 14 грудня 1766 р. Катерина II оголосила скликання виборних представників від усіх вільних станів імперії для вироблення «нового Уложення» [12, с. 90]. На початку XIX ст. міські голови отримували за здобутки у роботі, сумлінне і тривале виконання обов'язків здебільшого подяки, менше – золоті медалі. Наприклад, у 1802-1806 рр. І. Андросов був очільником реформованого одеського магістрату. За його сумлінну та старанну службу, у 1808 р. одеська громада обрала його міським головою. На цій посаді його було нагороджено – похвальним листом від громадськості; грамотою Дюка де Рішельє; золотою медаллю на червоній стрічці (подарунок імператора Олександра I) [14, с. 203].

За Міським положенням 1870 р., посада міського голови юридично і фактично набувала солідності та статусності [12, с. 92]. Розробники нового законодавчого акту обмірковували необхідність забезпечити за головою «видне та почесне положення в середовищі міської влади». Реалізація вищезазначеного втілилася у спеціальній нормі закону, що передбачала носіння міським головою особливих знаків під час виконання своїх обов'язків і в урочистих випадках. Для репрезентації влади запроваджувався нагрудний знак із зображенням герба міста на крупному срібному ланцюжку (*авт. – як на зображеннях нижче*), з присвоєнням головам губернських міст та міст, що до них прирівнювалися право на мундир Міністерства внутрішніх справ V категорії [12, с. 92; 15, с. 235].

С. М. Воронцов.
Фото. 1860-ті рр. [2, с. 250]

Портрет Г. Г. Маразлі.
І. А. Карцов. [2, с. 253]

За бездоганну та тривалу службу міський голова міг розраховувати на державні нагороди, класний чин і навіть на пожалування дворянським званням. У випадку якісної результативної діяльності та довготривалої роботи на посаді міського голови (декілька каденцій поспіль), міська дума могла присвоїти очільнику міського самоврядування звання почесного громадянина [15, с. 235].

З початком дії Міського положення 1892 р. міський голова визнавався державним службовцем. Посадовим особам громадського управління присвоювалися класи державної служби. Міським головам в губернських містах і тим, що входили до складу градоначальств, надавався VI клас, в інших міських поселеннях – VIII клас [12, с. 95].

Акцентуючи увагу на тогочасній державній нагородній системі, були встановлені вісім імператорських і царських орденів:

1. Св. Апостола Андрія Первозванного (один ступінь);
2. Св. Великомучениці Катерини (два ступені);
3. Св. Олександра Невського (один ступінь);
4. Білого Орла (один ступінь);
5. Св. Великомученика і Победоносця Георгія (чотири ступені);
6. Св. Рівноапостольного князя Володимира (чотири ступені);
7. Св. Анни (чотири ступені);
8. Св. Станіслава (три ступені).

Заслуги духовних, військових і цивільних чиновників, дворян, службовців, які були на виборних посадах, купців за особливі заслуги могли бути відзначені всіма вищезазначеними орденами, окрім двох (орденом Св. Великомучениці Катерини нагороджувалися дворянки; орден Св. Георгія вручали лише за воєнні подвиги під час бойових дій) [1, с. 204].

За роки свого життя та різноманітної діяльності, одеські міські голови могли отримати багато нагород та відзнак, що впливали на їхній статус та положення.

С. Воронцов був нагороджений орденами св. Володимира 4-го ст. з бантом (1848 р. – як можливий результат участі у військових кампаніях на Кавказі, отримав золоту шаблю

«За хоробрість»), св. Станіслава 1-го ст. з мечами та св. Володимира 3-го ст. з мечами (1855 – 1856 рр. – оборона Севастополя, Кримська (Східна) війна), св. Анни 1-го ст. з імператорською короною і мечами (1869 р. – можливо за певні військові здобутки, так як 1-а ст. ордена видавалася військовим у званні не нижче генерала) та носив Георгіївський хрест (за Кавказьку кампанію) [2, с. 63].

М. Новосельський був нагороджений орденами Св. Володимира 3-го ст. (1859 р. – як варіант за його підприємницьку діяльність, розвиток промислів в масштабі держави тощо) та Св. Станіслава 1-го ст. (1869 р. – скоріш за все, це пов'язано з першою декадою роботи у складі міської думи, участю у розробленні Міського положення 1870 р. тощо) [2, с. 69].

За службу і громадську діяльність Г. Маразлі був нагороджений державними орденами: Св. Анни 3-го ст. (1858 р. – за попередню сумлінну роботу на посаді чиновника канцелярій), Св. Анни 2-го ст. (1871 р. – можливі декілька варіантів, як робота в громадських установах, на посту мирового судді, опіка над благодійними установами), Св. Станіслава 1-го ст. (1879 р. – за сумлінну службу та відмінну роботу), Св. Анни 1-го ст. (1882 р. – за сумлінну службу та відмінну роботу), Св. Володимира 2-го ст. (1888 р. – за сумлінну та корисну службу, у міському самоврядуванні працював близько 20 років), Білого Орла (1891 р. – за сумлінну службу та відмінну роботу), Св. Олександра Невського (1903 р. – можливо за довготривалу роботу на посаді посадах у міському самоврядуванні, або ж за благодійну діяльність на користь Одеси) та декількома медалями [6, арк. 4 зв, 17зв, 19 зв, 23зв; 11, арк. 35-36зв;].

В. Лігін був нагороджений орденами Св. Анни 2-го ст. (1884 р.), Св. Володимира 3-го ст. (1891 р.), Св. Станіслава 1-го ст. (1896 р.), а також різними медалями та відзнаками [13, с. 130]. Можемо припустити, що нагороди В. Лігіна були пов'язані з його науковою діяльністю (попередньо захищена докторська дисертація та обрання екстраординарним професором, у 1884 – 1889 р. очолював фізико-математичний факультет Імператорського Новоросійського університету) або думською діяльністю у освітній сфері (з 1889 р. – офіційно призначений товаришем міського голови, повністю занурився у думську діяльність).

П. Крижановський був кавалером орденів Св. Станіслава 1-го та 2-го ст., Св. Анни 2-го ст., Св. Володимира 3-го та 4-го ст. [3, арк. 12]. Якщо розглядати архівну справу – П. Крижановський вже на момент повторного обрання на посаду міського голови у 1905 р. мав всі вищезазначені ордени. Найбільш вірогідніше, що це нагороди за сумлінну службу у судовому відомстві більше 15 років, за що дуже хвалили колишні колеги і не дуже полюбили гласні.

П. Зелений був кавалером ордену Св. Володимира 4-го ст. (1890 р. – за вислугу років на посаді депутата дворянства), мав відзнаку Червоного хреста (1881 р. – за пожертвування та допомогу у сприянні діяльності організації Червоного хреста під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр.) [5, арк. 11 зв, 18 зв].

Відповідно до формулярного списку, В. Протопопов був нагороджений орденами Св. Анни 2-го ст. (1905), Св. Станіслава 2-го та 3-го ст. й медаллю пам'яті царювання Імператора Олександра III [8, арк. 1зв]. Як і один із його попередників (П. Крижановський), В. Протопопов також працював у судовому відомстві з кінця 1870-х рр., тому найбільш вірогідніше, що перший орден саме за попередню сферу діяльності. Два останні ордени не мають у формулярному списку хронологічної прив'язки, можливо вони були отримані після обрання на посаду міського голови або ж після 1908 р. (відставка з посади).

М. Мойсеев був нагороджений орденами Св. Станіслава 2-го ст. (1896 р. – за відмінну та сумлінну службу), Св. Анни 3-го ст. (1897 р. – за 12-річну службу на посаді дільничного мирового судді м. Одеси), Св. Анни 2-го ст. (1899 р. – за відмінну та сумлінну службу по відомству Імператорського людинофільського товариства), Св. Володимира 4-го ст. (1903 р. – за заслуги по відомству Імператорського людинофільського товариства), Св. Володимира 3-го ст. (1909 р. – за заслуги по відомству Імператорського людинофільського товариства), Св. Станіслава 1-го ст. (1913 р. – за заслуги по відомству Імператорського людинофільського товариства) та медалями «На пам'ять про царювання Олександра III», «На пам'ять про 300-річчя дому Романових», бронзовою на Володимирській стрічці на пам'ять про Вітчизняну війну 1812 р. [4, арк. 11; 7, арк. 7зв., 8зв., 10зв., 11зв., 12].

Б. Пелікан отримав такі державні нагороди, зокрема ордени Св. Станіслава 3-го ст. (1910 р. – отримано завдяки попередньому присвоєнню чина губернського секретаря зі старшинством), Св. Станіслава 2-го ст. (1915 р. – доба Першої світової війни, можливо за дії на посаді міського голови або ж сприяння роботі організацій чи військовим), Св. Анни 2-го ст. (1916 р. – доба Першої світової війни, можливо за дії на посаді міського голови або ж сприяння роботі організацій чи військовим) та медалі – «На пам'ять про ювілей 200-річчя Полтавської перемоги», «На пам'ять про 100-ліття Вітчизняної війни» [9, арк. 2; 10, арк. 1 зв, 3 зв, 4 зв, 5 зв]. За відмінне виконання підготовки до всезагальної мобілізації 1914 р., він отримав срібний нагрудний знак на пам'ять про 50-ліття земських управ та знак 1-го ст. Холмського Свято-Богородицького братства [10, арк. 4 зв].

Частина згаданих нагород мала свої підстави, зафіксовані у віднайдених документах, інша частина – пропозиції автора через співвідношення подій в життєписі історичної постаті.

В результаті, серед типових загальнодержавних нагород було визначено такі три ордени: Св. Володимира (2-го та 3-го ступенів), Св. Анни (1-го, 2-го та 3-го ступенів) та Св. Станіслава (1-го ступеня).

Орден Св. Володимира – одна із найстаріших нагород імперської доби, видавалась спочатку за звитяги військовим особам, і згодом її статус розширили і за відмінну та тривалу державну та суспільну службу. Орден Св. Анни – поширена нагорода серед представників дворянського населення, присвоювалась за корисну суспільну та державну службу, військові подвиги. Орден Св. Станіслава – перейшов до державної системи нагород після включення польських земель до складу Російської імперії, був досить масовою нагородою, що надавалась за бездоганну службу на посаді (не менш 10-15 років виконання функціональних обов'язків).

Серед групи вищих орденів зазначаються Св. Володимира 2го ступеня, Св. Анни 1го ступеня та Св. Станіслава 1го ступеня. До групи нижчих орденів належали Св. Володимира 3го ступеня, Св. Анни 2го та 3го ступенів та Св. Станіслава 2го та 3го ступенів. Нижчі ордени надавали право особистого дворянства, вищі ступені орденів – право спадкового дворянства [1, с. 205 – 207].

Для узагальнення уявлення щодо отриманих типових орденів було складено наступні таблиці:

Вищі загальнодержавні ордени

	Семен Михайлович Воронцов	Микола Олександрович Новосельський	Григорій Григорович Маразлі	Валер'ян Миколайович Лігін	Павло Олександрович Зелений	Петро Адамович Крижановський	Василь Якович Протопопов	Микола Іванович Мойсєєв	Борис Олександрович Пелікан
Св. Володимира 2го ступеня			+ (1888 р.)						
Св. Анни 1го ступеня	+ (1869 р.)		+ (1882 р.)						
Св. Станіслава 1го ступеня	+ (1855-1856 рр.)	+ (1869 р.)	+ (1879 р.)	+ (1896 р.)		+		+ (1913 р.)	

Нижчі загальнодержавні ордени

	Семен Михайлович Воронцов	Микола Олександрович Новосельський	Григорій Григорович Маразлі	Валер'ян Миколайович Лігін	Павло Олександрович Зелений	Петро Адамович Крижановський	Василь Якович Протопопов	Микола Іванович Мойсєєв	Борис Олександрович Пелікан
Св. Володимира 3-го ступеня	+ (1855-1856 рр.)	+ (1859 р.)		+ (1891 р.)		+		+ (1909 р.)	
Св. Володимира 4-го ступеня	+ (1848 р.)				+ (1890 р.)	+		+ (1903 р.)	
Св. Анни 2-го ступеня			+ (1871 р.)	+ (1884 р.)		+	+ (1905 р.)	+ (1899 р.)	+ (1916 р.)
Св. Анни 3-го ступеня			+ (1858 р.)					+ (1897 р.)	
Св. Станіслава 2-го ступеня						+	+	+ (1896 р.)	+ (1915 р.)
Св. Станіслава 3-го ступеня							+		+ (1910 р.)

* (1869 р.) – умовне позначення для орденів, отриманих вже на посаді міського голови Одеси.

Отже, всі міські голови мали або отримали статус дворянина (особистий або спадковий) – частково цьому сприяли і класні чини, і ордени. Використовуючи наведені вище дані двох таблиць, саме за роки діяльності на посаді міського голови ордени отримали тільки п'ять осіб – М. Новосельський, Г. Маразлі, В. Лігін, М. Мойсєєв та Б. Пелікан. Можемо припустити, що частина з них була пов'язана з їхніми довготривалими періодами роботи у сфері міського самоврядування (починаючи з гласних), а також за суспільно корисну працю (благодійну, освітянську діяльність) вже будучи міськими головами. Щодо П. Зеленого – довгий час працював у самоврядних установах земського і губернського рівня, і на момент отримання ордена Св. Володимира 4-го ступеня вже був серед гласних одеської міської думи більше однієї декади. П. Крижановський та В. Протопопов відомі своєю професійною судовою кар'єрою, що посприяло отриманню орденів (авт. – проте частина нагород ще потребує подальшого дослідження, немає хронологічної прив'язки). Перший міський голова пореформеної доби – С. Воронцов був військовим, і основні свої

нагороди здобув саме на полі бою. Думська діяльність промайнула досить швидко для нього, хоча колектив гласних запропонував відзначити його більш персоналізованою нагородою – званням «почесного гласного», проте С. Воронцов звернувся до принципів виборчого права і зазначив, що вони не можуть бути порушені на користь одного з виборних представників [2, с. 62].

Фалеристичні надбання міських голів відзначали важливі етапи в житті історичних постатей, зокрема отримання або підтвердження дворянського статусу, підвищення суспільного та професійного авторитету тощо. Державні відзнаки мають свої характерні особливості, проте не менш цікавим є розкриття обставин, за яких могли бути отримані нагороди. На жаль, формулярні списки про службу кожної персоналії не є легкодоступним джерелом для науковців і має свої вади. Неякісне заповнення документів або часткове перенесення попередніх даних службовцем з обмеженою інформацією про привід нагородження може послуговувати активним мотиваційний елементом для подальших наукових пошуків.

Джерела та література:

1. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2016. 392 с.
2. Герасименко В. В. Міські голови Одеси другої половини XIX – початку XX ст. просопографічний портрет: дис. ... д-ра філос. за спец. 032 Історія та археологія. Одеса, 2022.
3. Державний архів Одеської області (Україна) (далі – ДАОО). Ф. 16 (Одеська міська дума). Оп. 81. Спр. 77 (Про обрання міським головою дійсного статського радника П. А. Крижановського на чотири роки 1905 – 1908 рр.). 13 арк.
4. ДАОО. Ф. 16 (Одеська міська дума). Оп. 84. Спр. 115 (Про вибори на посаду міського голови М. І. Мойсеєва). 21 арк.
5. ДАОО. Ф. 16 (Одеська міська дума). Оп. 124. Спр. 1229а (Формулярний список про службу Одеського міського голови Павла Олександровича Зеленого). 24 арк.
6. ДАОО. Ф. 16 (Одеська міська дума). Оп. 124. Спр. 1901 (Формулярний список про службу при Міністерстві внутрішніх справ Одеського міського голови, таємного радника Григорія Григоровича Маразлі). 26 арк.
7. ДАОО. Ф. 16 (Одеська міська дума). Оп. 124. Спр. 1902 (Формулярний список про службу почесного мирового судді міста Одеси, дійсного статського радника Миколи Івановича Мойсеєва). 12 арк.
8. ДАОО. Ф. 16 (Одеська міська дума). Оп. 124. Спр. 2359 (Формулярний список про службу Одеського міського голови, кандидата юридичних наук Василя Яковича Протопопова). 4 арк.
9. ДАОО. Ф. 16 (Одеська міська дума). Оп. 124. Спр. 2362 (Формулярний список про службу члена одеської міської управи, колезького регістратора Бориса Олександровича Пелікана). 8 арк.
10. ДАОО. Ф. 16 (Одеська міська дума). Оп. 124. Спр. 2365 (Формулярний список про службу колишнього одеського міського голови, колезького асесора Бориса Олександровича Пелікана). 6 арк.
11. ДАОО. Ф. 5 (Управління тимчасового одеського генерал-губернатора). Оп. 1. Спр. 859 (Положення та інструкція дій поліції проти революційного руху). Арк. 35 – 54.
12. Коробка В. М. Міський голова – ключова посада самоврядування міст підросійської України 1785–1917 рр. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2011. Вип. 66. С. 89 – 98.
13. Решетов С., Іжик Л. Григорій Маразлі. Честь паче почеси. Одеса: ТЭС, 2012. 352 с.
14. Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1775-1917 рр. Херсон: Олді-плюс, 2017. 582 с.
15. Шандра В. С. Правове становище та соціальні ініціативи міських голів українських міст (1870 – 1914 рр.). *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. 2017. № 4. С. 233 – 242.

References:

1. Barmak, M. V. (2016). *Formuvannia rosiiskoi imperskoi systemy derzhavnoi sluzhby na ukrainskykh zemliakh (XVIII – XIX st.)*. Ternopil: Aston. [in Ukrainian].
2. Herasymenko, V. V. 2022. *Miski holovy Odesy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. prosopohrafichnyi portret* [The mayors of Odesa within the period from the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century: a prosopographic portrait]. *Candidate's thesis*. Ph.D. thesis, Odesa. [in Ukrainian].
3. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti (Ukrayina) [State Archives of the Odessa region (Ukraine)] (as follows - DAOO). F. 16 (Odes'ka miska дума). Op. 81. Spr. 77 (Pro obrannya mis'kym holovoyu diysnoho stat's'koho radnyka P. A. Kryzhanovs'koho na chotyry roky 1905 – 1908 rr.). 13 ark. [in Russian].
4. DAOO. F. 16 (Odeska miska дума). Op. 84. Spr. 115 (Pro vybory na posadu miskoho holovy M. I. Moiseieva). 21 ark. [in Russian].
5. DAOO. – F. 16 (Odeska miska дума). Op. 124. Spr. 1229a (Formuliarnyi spysok pro sluzhbu Odeskoho miskoho holovy Pavla Oleksandrovycha Zelenoho). 24 ark. [in Russian].
6. DAOO. F. 16 (Odeska miska дума). Op. 124. Spr. 1901 (Formuliarnyi spysok pro sluzhbu pry Ministerstvi vnutrishnikh sprav Odeskoho miskoho holovy, taiemnoho radnyka Hryhoriia Hryhorovycha Marazli). 26 ark. [in Russian].
7. DAOO. F. 16 (Odeska miska дума). Op. 124. Spr. 1902 (Formuliarnyi spysok pro sluzhbu pochesnoho myrovoho suddi mista Odesy, diisnoho statskoho radnyka Mykoly Ivanovycha Moiseieva). 12 ark. [in Russian].
8. DAOO. F. 16 (Odeska miska дума). Op. 124. Spr. 2359 (Formuliarnyi spysok pro sluzhbu Odeskoho miskoho holovy, kandydata yurydychnykh nauk Vasylia Yakovycha Protopopova). 4 ark. [in Russian].
9. DAOO. F. 16 (Odeska miska дума). Op. 124. Spr. 2362 (Formuliarnyi spysok pro sluzhbu chlena odeskoi miskoi upravly, kolezkoho rehistratora Borysa Oleksandrovycha Pelikana). 8 ark. [in Russian].
10. DAOO. F. 16 (Odeska miska дума). Op. 124. Spr. 2365 (Formuliarnyi spysok pro sluzhbu kolyshnoho odeskoho miskoho holovy, kolezkoho asesora Borysa Oleksandrovycha Pelikana). 6 ark. [in Russian].
11. DAOO. F. 5 (Upravlinnia tymchasovoho odeskoho heneral-hubernatora). Op. 1. Spr. 859 (Polozhennia ta instruktsiia dii politsii proty revoliutsiinoho rukhu). Ark. 35 – 54. [in Russian].
12. Korobka, V. M. (2011). *Misky holova – kliuchova posada samovriaduvannia mist pidrosiiskoi Ukrainy 1785–1917 rr.* V: H. V. Samoilenko., red. *Literatura ta kultura Polissia*, 66, s. 89-98. [in Ukrainian].
13. Reshetov, S. & Yzhyk, L. (2012). *Hryhory Marazly. Chest pache pochesty*. Odessa: TES. [in Russian].
14. Cheremisin, O. V. (2017). *Mis'ke samovryaduvannya na Pivdni Ukrayiny v 1775 – 1917 rr.* Kherson: Oldi-plyus. [in Ukrainian].
15. Shandra, V. S. (2017). *Pravove stanovyshe ta sotsial'ni initsiatyvy mis'kykh holiv ukrayins'kykh mist (1870 – 1914 rr.)*. *Rozumovs'ki zustrichi: zbirnyk naukovykh prats'*. Vyp. 4, s. 233 – 242.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292462>

УДК 94(477.7):272"19/20"

DEVELOPMENT OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN ODESA REGION (LATE XX – BEGINNING OF XXI CENTURY)

Nataliia Dianova

DSc (History), Professor
K. D. Ushynsky South Ukrainian
National Pedagogical University
26, Staroportofrankivska Str.,
Odesa, 65026, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>
E-mail: ndianova777@ukr.net

Citation: Dianova, N. (2023).
Development of the Roman Catholic
Church in Odesa region (late XX –
beginning of XXI century).
*Chornomors'ka mynuvshyna: notes
of the Department of the history of
Cossacks in the South of Ukraine* /
V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 86 –
93.

Submitted: 30.09.2023

Annotation

The purpose of the study is to highlight certain aspects of the development of the Roman Catholic Church (RCC) in Odesa region in the context of its problems and achievements at the end of the 20th – beginning of the 21st century. The scientific novelty of the work lies in the fact that, for the first time, a comprehensive study of the peculiarities of the development of the RCC in Odesa region against the background of historical events of the late 20th – early 21st centuries is proposed.

On the basis of archival documents, the main stages of the activity of the RCC in Odesa region in the specified period are considered. It was found that the first stage on the way of the revival of the Church fell on the 1990s. Its characteristic features were the return of buildings previously confiscated by the Soviet authorities to Catholic communities, their reconstruction and restoration. During this period, it was possible to create a network of religious communities adapted to the conditions of activity in the plane of a multi-confessional environment. It is indicated that this process was under the control of the Department for Religious Affairs, which operated under the Odesa Regional State Administration during 1996-2005.

It has been proven that the second stage of development of the RCC began at the beginning of the 21st century, which was due to the arrival of Pope John Paul II in Ukraine. The main achievements of this period are analyzed: the foundation of the new Odesa-Simferopol diocese headed by Bishop Bronislav Bernatsky, the increase in the number of believers, the activation of educational and charity work, activities aimed at improving inter-religious relations in the region. The intellectual and religious ties of the RCC with representatives of state structures and the public have been clarified. In the conditions of full-scale Russian aggression, the RCC took an active position in supporting the population of Ukraine and providing them with appropriate humanitarian aid.

Further studies of church history include research on the construction of Christian churches in the south of Ukraine.

Key words: Roman Catholic Church, Odesa, establishment, development, activity.

РОЗВИТОК РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ОДЕЩИНІ (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Наталія Діанова

Доктор історичних наук,
професор
Південноукраїнський
національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського
вул. Старопортофранківська, 26,
м. Одеса, 65026, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-0406-6907>
E-mail: ndianova777@ukr.net

Цитування: Діанова Н. Розвиток
Римо-католицької церкви на Одещині
(кінець ХХ – початок ХХІ ст.).
*Чорноморська минушина: записки
Відділу історії козацтва на півдні
України: зб. наук. праць / за ред.
В. А. Смолія. Одеса:
ФОП Бондаренко М.О., 2023.
Вип. 18. С. 86 – 93.*

Отримано: 30. 09. 2023

Анотація

Мета дослідження полягає у висвітленні основних аспектів розвитку Римо-католицької церкви (РКЦ) на Одещині в контексті її проблем та досягнень наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше запропоновано комплексне дослідження особливостей розвитку РКЦ на Одещині на тлі історичних подій кінця ХХ – початку ХХІ ст.

На основі архівних документів розглянуто основні етапи діяльності РКЦ на Одещині в зазначений період. З'ясовано, що перший етап на шляху відродження Церкви припав на 1990-ті роки. Його характерними особливостями стали повернення раніше конфіскованих радянською владою будівель католицьким громадам, їх реконструкція та відновлення. У цей період вдалося створити мережу релігійних громад, адаптованих до умов діяльності в площині поліконфесійного середовища. Вказано, що цей процес перебував під контролем Відділу у справах релігій, який діяв при Одеській обласній держадміністрації упродовж 1996 – 2005 рр.

Доведено, що другий етап розвитку РКЦ розпочався на початку ХХІ ст., що зумовлено приїздом в Україну Папи Римського Івана Павла II. Проаналізовано основні досягнення цього періоду: заснування нової Одесько-Сімферопольської дієцезії на чолі з єпископом Броніславом Бернацьким, зростання чисельності віруючих, активізація просвітницької та благодійницької роботи, діяльність, націлена на покращення міжконфесійних взаємин у регіоні. З'ясовано інтелектуальні та релігійні зв'язки РКЦ з представниками державних структур та громадськості. В умовах повномасштабної російської агресії РКЦ зайняла активну позицію підтримки населення України і надання йому відповідної гуманітарної допомоги.

Подальші студіювання церковної історії передбачають дослідження розбудови християнських храмів на півдні України.

Ключові слова: Римо-католицька церква, Одещина, становлення, розвиток, діяльність.

Наприкінці ХХ ст., після довгого періоду репресій і утисків з боку радянської влади, Римо-католицька церква в Українській державі отримала можливість для відродження та розвитку. Це зумовлено демократичними принципами релігійного життя в Україні, задекларованими в Законі «Про свободу совісті і релігійні організації» в 1991 р. На Одещині, де РКЦ була потужно представлена упродовж «довгого» ХІХ ст., вона отримала імпульс для активізації своєї діяльності.

Питання розвитку РКЦ на південноукраїнських землях розглядалися в дослідженнях вітчизняних і зарубіжних авторів. Різних аспектів життя та розвитку РКЦ наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. торкалися в своїх працях: О. О. Баковецька [1], В. П. Ганзуленко [3], Д. Горун [4], А. Ющинський [16] та інші.

Однак, вказані автори розглядають різні аспекти діяльності РКЦ у хронологічних межах кінця XVIII до початку XX ст., що позбавляє їх належної наукової вартості для теми даної публікації. У сучасній історіографії бракує праць, що стосуються дослідження розвитку Римо-католицької церкви на Одещині наприкінці XX – початку XXI ст., що додає актуальності поданій статті.

Джерельну базу дослідження склали матеріали Державного архіву Одеської області, де міститься інформація про діяльність РКЦ на Одещині в зазначений період.

Основним науковим завданням публікації є виявлення специфіки становлення та розвитку РКЦ на Одещині на різних етапах її діяльності.

Перший етап, який тривав упродовж 1990-х років, став початком відродження Римо-католицької церкви на українських землях. Він ознаменований відновленням Папою Римським Іваном Павлом II (6 січня 1991 р.) діяльності Львівської архієпископії на чолі з архієпископом Мар'яном Яворським, яка з початку XV ст. була духовним центром католиків в Україні, та Кам'янець-Подільської дієцезії, до складу якої на той час входила й Одещина. Особливість цього етапу полягала в поверненні конфіскованих в радянський період релігійних будівель католицьким громадам та їх реконструкція. 9 серпня 1991 р. віруючим повернули приміщення Одеського кафедрального собору Успіння Пресвятої Діви Марії. Варто зазначити, що до процесу повернення храму значних зусиль доклав отець Тадеуш Хоппе, який з 1958 р. був католицьким священиком в Одесі.

У грудні 1993 р. католицькій общині Одеси вдалось повернути будинок священиків, який залишився після знищеного більшовиками храму св. Климента. Згодом там була відновлена каплиця св. Климента і розбудований монастир отців-паллотинців. У 1995 р. завдяки клопотанням монсеньора Хоппе католицька община храму Св. Петра отримала залу для катехізації та зборів парафіян [14].

На 1998 р. забезпеченість типовими культовими спорудами Римо-католицької церкви в Одеській області становила 62,5 % (для порівняння: УПЦ МП була забезпечена на 70 %, а УПЦ КП – лише на 25 %) [5, арк. 3]. На цей час в області діяло дев'ять релігійних організацій РКЦ, до яких входило вісім громад та один монастир, де перебувало три ченця. Крім них з'явилися ще групи віруючих у селах Петрівка, Волкове та Ониське Комінтерновського району. У власності РКЦ на Одещині були п'ять релігійних будівель, ще три – орендовано під молитовні. Богослужіння здійснювали шість священнослужителів, чотири з яких були поляками [6, арк. 22].

Попри дію в Україні Закону «Про свободу совісті і релігійні організації», який проголошував відокремлення Церкви від держави, держава контролювала релігійну діяльність завдяки спеціально створеним інституціям. Першою з них стала Рада в справах релігій, заснована у відповідності з постановою Кабінету Міністрів України в 1992 р. При обласних державних адміністраціях були створені Відділи в справах релігій, які мали забезпечувати зв'язки з різними релігійними організаціями та контролювати їх діяльність. Такий Відділ діяв упродовж 1996 – 2005 рр. при Одеській обласній держадміністрації (ОДА). Діяльність Відділу відображалась у його щорічних звітах.

Зокрема, у звіті за 1997 р. Відділ у справах релігій ОДА зазначав, що на території області спостерігається тенденція щодо утворення релігійних громад РКЦ у сільській місцевості, де розповсюджується не стільки римський, скільки польський етнокатолицизм, причому майже без урахування компактного проживання поляків. Ця стурбованість обґрунтовувалось тим, що на посади настоятелів сільських громад призначались польські ксьондзи, ігноруючи місцевих. Для прикладу наводився той

факт, що до самостійної роботи в громаді не допускався одесит В. Кривицький. Відзначалося, що «лише декілька років тому місцевий католицизм досяг високого європейського рівня і католицька церква Одеси була не лише багатонаціональною, але навіть міжнародною, збираючи на меси та проповіді студентів з різних країн світу, які навчалися в місті. Сьогодні Католицька церква в Одесі зникла, залишилися польські костьоли, що спричинено дискримінаційною кадровою політикою».

Не зважаючи на те, що Одеська обласна державна адміністрація прагнула стабілізації державно-церковних взаємин у регіоні й задекларувала рівне ставлення до усіх конфесій, упродовж 1990-х років цього не спостерігалось по відношенню до діяльності Римо-католицької церкви. Навіть утворення деякими керівниками районних громад, зокрема, ксьондзом Риндзеноком, різноманітних благодійницьких товариств, які мали на меті отримання гуманітарної допомоги з-за кордону, на той час розцінювалось органами місцевої влади як засіб залучення людей в релігійні громади РКЦ та отримання власної матеріальної вигоди. Вважалось, що інтереси сільських громад при цьому ігнорувались. Допомога, яка надходила по лінії місії «Карітас», не завжди використовувалась за прямим призначенням. До того ж вказувалось на незаконну діяльність польських черниць, попри попередження владних структур [5, арк. 6].

На початку XXI ст. розпочався другий етап розвитку РКЦ на Одещині. Його характерною особливістю стала активізація діяльності Церкви, зумовлена підготовкою до приїзду в Україну Папи Римського Івана Павла II. Його офіційна мета полягала в підтримці католиків у їхній вірі та допомозі в налагодженні дружніх відносин з іншими конфесіями в Україні. Проте митрополит Одесько-Балтської єпархії УПЦ МП Агафангел (Саввін) зайняв різко негативну позицію щодо приїзду Папи. Однак політика митрополита не відзначалась толерантністю й до діяльності інших (крім УПЦ МП) церковних громад, у тому числі й православних. Місцева ж влада, прагнучи стабілізації державно-церковних взаємин у регіоні, дотримувалась здебільшого толерантного ставлення до усіх конфесій.

Візит Папи сприяв зростанню чисельності католиків. Упродовж 2001 р. кількість католицьких релігійних організацій на Одещині зросла до 14-ти, а громад – до 10-ти. Їх обслуговували 10 священників, три з яких були іноземцями. В області діяло три монастирі, де перебувало 10 ченців [7, арк. 20].

4 травня 2002 р. відбулася важлива історична подія в церковному житті католиків півдня України – шляхом виокремлення із Кам'янецької дієцезії засновано нову – Одесько-Сімферопольську дієцезію на чолі з єпископом Броніславом Бернацьким. Вона охоплювала території Одеської, Кіровоградської, Миколаївської й Херсонської, областей та Автономної Республіки Крим. У цей же час відбулося повернення відновленому собору Успіння Пресвятої Діви Марії статусу кафедрального. Його настоятелем став Юзеф Павлюк, який розпочав активну діяльність по реставрації собору. Через рік до храму були повернуті його святині: ікона Пресвятої Богородиці, мармурова хрестильниця та 14 картин із зображенням Хресної Дороги, які довгий час зберігались в костелі св. Петра. Реставрація кафедрального собору тривала упродовж шести років і лише 24 серпня 2008 р., у день Незалежності України, відбулося його освячення, яке в присутності прелатів з України, Польщі, Білорусі та Молдови здійснив ксендз-кардинал, Краківський архієпископ Станіслав Дзівіш. Тоді ж були відкриті дві скульптурні фігури на фасаді собору – Папи Івана Павла II та Святого великомученика Мартина. Ця подія була висвітлена в місцевій пресі [13].

23 жовтня 2011 р., до собору були привезені мощі Папи Івана Павла II, які стали його важливою святинєю. Як повідомила прес-служба Одесько-Сімферопольської єпархії Римо-католицької церкви в Україні, мощі, які мали зберігатися в Одеському кафедральному храмі – це частинка тканини, просочена кров'ю Івана Павла II. Вони були вручені єпископу Броніславу Бернацькому колишнім секретарем Папи, Краківським архієпископом, кардиналом Станіславом Дзівішем [2].

Утворення Одесько-Сімферопольської дієцезії сприяло активізації діяльності РКЦ на Одещині. Насамперед це позначилось зростанням чисельності релігійних організацій. Якщо на 1 січня 2004 р. налічувалось 17 релігійних організацій, 11 релігійних громад і 12 священників (у тому числі два іноземця) [8, арк. 9], то на 1 травня 2005 р. ці показники дещо зросли і становили відповідно 21-у організацію, 15 громад і 14 священників. За цей час не змінилась лише кількість культових будівель, яких налічувалось лише шість. Чотири із них було передано у власність Церкви, одна надавалась для користування та ще одна була пристосована під молитовне приміщення [9, арк. 9].

У 2005 р. в Одеській обласній адміністрації відбулася певна трансформація, що мала відношення до релігійного життя в області. Зокрема, 22 серпня 2005 р. ліквідовано Відділ у справах релігій і утворено Управління в справах національностей та релігій, яке в свою чергу проіснувало до адміністративної реформи 2010-2011 рр. Уже 2 серпня 2011 р. утворено Відділ національностей та релігій управління культури і туризму ОДА. Згодом, постановою Кабінету Міністрів України від 26 вересня 2012 р. затверджено Положення про управління культури і туризму, національностей та релігій ОДА. Основні завдання Управління полягали насамперед у реалізації державної політики в зазначених сферах, дотримання законодавства щодо свободи віросповідання та гармонізації міжконфесійних відносин [10, арк. 1-3].

Управління надавало щорічний звіт про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації та церковних відносин в Одеській області. Згідно даних цього документу на 1 січня 2015 р. в області серед християн найбільш потужно були представлені православні, які мали 764 релігійні організації та протестанти – 463 релігійні організації. До складу РКЦ у цей час входило 28 релігійних організацій, одне управління, 20 громад, 5 монастирів і 2 місії [11, арк. 2]. На цей період часу повернення колишньої церковної власності було майже завершено. Проте залишилось невирішеним питання передачі Одесько-Сімферопольській дієцезії РКЦ будівлі колишнього духовного училища, що знаходилась в Одесі на вул. Буніна, 23. Вперше воно розглядалось ще 27 вересня 2005 р. під час зустрічі голови ОДА В. Цушка з Апостольським нунцієм в Україні архієпископом Іваном Юркевичем та єпископом Одесько-Сімферопольської дієцезії РКЦ Броніславом Бернацьким. Тоді представники Ватикану висловили прохання про повернення приміщення, яке раніше належало Церкві, з метою відкриття там духовної семінарії для підготовки священників. Проте позитивної відповіді вони не отримали. З різкою критикою поширення впливу РКЦ виступив Священний Синод УПЦ МП та, зокрема, митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел (Саввін). Він неодноразово заявляв про недопустимість католицької експансії та її загрозу для стабільності міжконфесійних відносин на півдні України [12]. Насправді зазначена проблема була пов'язана з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 вересня 2011 р. «Про передачу цілісних майнових комплексів державних підприємств, установ та організацій до сфери управління Адміністрації державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації». Державне підприємство «Одеський науково-дослідний інститут зв'язку» передано до

сфери управління Адміністрації держспецзв'язку. Тож будівля попадала під дію Закону України «Про управління державної власності», згідно з яким не могла бути відчуженою. На повторне звернення ОДА до Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації було отримано відповідь, де зазначалось, що згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 28 листопада 2012 р. Державне підприємство «Одеський науково-дослідний інститут зв'язку» внесено до реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави. Тож вирішення проблеми про передачу будівлі РКЦ на обласному рівні було просто неможливим [11, арк. 3 – 4].

На початку XXI ст. спостерігалась активна діяльність РКЦ, націлена на покращення міжконфесійних взаємин у регіоні. Свідченням є низка заходів, проведених Церквою. Зокрема, в січні 2014 р., за ініціативою єпископа Б. Бернацького в Одесі відбулася спільна молитва «За мир і єдність християн», яку здійснили священнослужителі РКЦ, УПЦ КП, УГКЦ та протестантських церков. Місцева влада співпрацювала з керівниками релігійних організацій з метою збереження міжконфесійного клімату та своєчасного врегулювання нагальних проблем. 23 травня 2014 р. на Соборній площі Одеси відбулася спільна молитва представників релігійних конфесій Одещини, в тому числі й РКЦ, з метою об'єднання зусиль у запобіганні насильства, беззаконня та недопущення агресії; консолідації населення навколо основних загальнолюдських цінностей, ідей миру і єдності, незалежно від національної приналежності та віросповідання, що є основним історичним маркером жителів Одеського регіону [11, арк. 10].

Одним із прикладів інтелектуальної співпраці РКЦ з науковою елітою Одеси стала наукова конференція, присвячена історії розвитку Римо-католицької церкви на Одещині, яка відбулася 7 січня 2017 р. в Одеському кафедральному соборі Успіння Пресвятої Діви Марії. Вона була проведена за ініціативою настоятеля храму Юзефа Павлюка спільно з викладачами історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

У контексті просвітницької роботи РКЦ приділяла вагому роль діяльності молодіжного селезіанського центру «Дон Боско», організованому Одесько-Сімферопольською дієцезією РКЦ в Одесі для дітей та підлітків, 90 % з яких складали католики. Після шкільних занять при центрі щоденно по 2 год. працювали гуртки для дітей та підлітків віком від 7 до 14 років. Увечері відкривалось молодіжне кафе, де знаходився дискусійний клуб та відбувалися молитовні зустрічі. Там можна було гарно провести час, розважитись, познайомитись з християнським відпочинком.

Благодійний фонд «Дон Боско» здійснював діяльність в інтересах дітей та молоді, а також осіб, які потребують допомоги. Серед основних напрямів діяльності фонду варто вказати: співпрацю з одеським слідчим ізолятором з метою покращення фізичного та психоемоційного стану молоді та жінок, які перебували в місцях позбавлення волі; розвиток інституту волонтерства в Одесі та Україні; функціонування пункту допомоги «Spes» (збір одягу, іграшок, предметів гігієни для дитячих будинків, інтернатів та будинків для літніх людей та бездомних); створення умов для проведення молодіжного дозвілля, що є альтернативою негативного впливу оточуючого середовища; соціальної та медичної допомоги; сприяння в працевлаштуванні, адресної матеріальної допомоги тощо. РКЦ також здійснювала роботу з безпритульними дітьми, співпрацюючи при цьому із службою у справах неповнолітніх облдержадміністрації [11, арк. 6, 12].

Варто відзначити благодійну діяльність Церкви, яка здійснювалась завдяки місії «Карітас-Спес-Одеса». Вона полягала в наданні благодійної допомоги громадянам,

організаціям та установам, співпраці з молодіжними та спортивними організаціями тощо. У 2014 р. Місією надано допомогу: медикаментами на суму 119 000 грн., продуктовими наборами – на 419 000 грн., миючими засобами – на 51 000 грн., одягом – на 352 000 грн., дитячими подарунковими наборами – на 39 000 грн. До того ж 47 600 грн. було надано в якості адресної допомоги потерпілим від торгівлі людьми та 450 000 грн. витрачено на оренду житла вимушеним переселенцям із зони АТО [11, арк. 7, 14].

У лютому 2019 р. відбулися зміни в керівництві Одесько-Сімферопольської дієцезії. Після 17 років плідної роботи єпископ Броніслав Бернацький попросив про відставку. Папа Франциск прийняв його зречення й призначив єпископом коад'ютором дієцезії Станіслава Широкоградюка. РКЦ продовжила політику співпраці з іншими християнськими церквами Одеси.

Початок широкомасштабної російської війни в Україні поставив під загрозу життя і діяльність усіх інституцій в регіоні, в тому числі й РКЦ. Папа Франциск зайняв миротворчу позицію, яка упродовж 2022-2023 рр. зазнала певної еволюції, проте на даному етапі ще не привела до позитивних наслідків. Восени 2022 р. Римо-католицька церква заявила про засудження війни, розв'язаної Путіним в Україні та розпочала допомогу українському народу. Зокрема, відбувалося декілька місій солідарності кардинала Конрада Краєвського, упродовж яких він відвідав і Одесу. Кардинал передав українському народу духовну підтримку й благословення Папи та гуманітарну допомогу [15].

При парафіях Одещини засновано гуманітарні центри для допомоги усім потребуючим та переселенцям, які постраждали від військових дій російських агресорів.

Отже, упродовж зазначеного періоду РКЦ на Одещині пройшла етап відродження та поступового подальшого розвитку. Характерною рисою кінця ХХ ст. став процес повернення церковних будівель католицьким парафіям, конфіскованих свого часу радянською владою, та їх реконструкція. Цьому сприяв Відділ у справах релігій, що діяв при ОДА. На початку ХХІ ст. розпочалося піднесення та активізація діяльності Церкви, що зумовлено приїздом в Україну Папи Римського Івана Павла II та заснуванням Одесько-Сімферопольської дієцезії. Наслідком стало зростання чисельності віруючих в Одеському регіоні, активізація інтелектуальних зв'язків із громадськістю та благодійницької роботи. Діяльність РКЦ була також спрямована на покращення міжконфесійних взаємин у регіоні. Церква засудила війну, розв'язану путінським режимом в Україні, й розпочала духовну підтримку й гуманітарну допомогу українському народу.

Джерела та література:

1. Баковецька О. О. Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII – XIX ст. Миколаїв : Іліон, 2015. 360 с.
2. В Одесский собор привезли мощи Папы Иоанна Павла II. URL: <https://www.korrespondent.net/ukraine/events/1275362-v-odesskij-sobor-privezli-moshchi-papy-ioanna-pavla-ii>. (дата звернення: 07.09.2023).
3. Ганзуленко В. П. Римо-католицькі громади Півдня України (кінець XIX – початок ХХ ст.): соціальний аспект. *Південний архів*. Сер.: Історичні науки. 2008. Вип. 28-29. С. 279-287.
4. Горун Д. О. Польська громада Одеси у XIX – початку ХХ ст.: коротка характеристика етапів розвитку. *Записки історичного факультету ОНУ*. Одеса, 2003. Вип.13. С.72-85.
5. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 6.
6. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 8.

7. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 13.
8. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 15.
9. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 16.
10. ДАОО. Ф. Р-6712. Оп. 4. Спр. 1.
11. ДАОО. Ф. Р-6712. Оп. 4. Спр. 46.

12. Заявление Пресс-службы Одесской епархии Украинской Православной Церкви по поводу возможного открытия в Одессе католической семинарии. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/52088.html>. (дата звернення: 07.09.2023).

13. Левчук В. Освящен Свято-Успенский костел. *Вечерняя Одесса*. 28 августа. 2008 г.

14. Они оставили след в истории Одессы. Одесский биографический справочник. Хоппе Тадеуш (1913 – 2003) – прелат. URL: <http://odessa-memory.info/>. (дата звернення: 07.09.2023).

15. Папський посланець кардинал Краєвський зустрине Різдво в Києві URL: <https://www.vaticannews.va/uk/vatican-city/news/2022-12/krajewskyj-zustrine-rizdvo-v-kyuevi.html>. (дата звернення: 07.09.2023).

16. Ющинський А. Діяльність Благодійного римсько-католицького товариства в Одесі на зламі XIX – XX століть у дзеркалі звітно-фінансової документації. *Гілея*. Київ, 2016. Вип. 104. С. 26 – 32.

References:

1. Bakovets'ka, O.O. (2015). *Rymo-katolyts'ka tserkva v Ukraini v kintsi XVIII – XIX stolitti*. Mykolaiv. [in Ukrainian].

2. V Odesskiy sobor privezli moschi Papyi Ioanna Pavla II. URL: <https://www.korrespondent.net/ukraine/events/1275362-v-odesskiy-sobor-privezli-moshchi-papy-ioanna-pavla-ii>. (Accessed 07 September 2023). [in Russian].

3. Hanzulenko, V.P. (2008). Rymo-katolyts'ki hromady Pivdnia Ukrainy (kinets' XIX – pochatok XX st.): sotsial'nyj aspekt. *Pivdennyj arkhiv. Ser.: Istorychni nauky*. Vyp. 28-29. S. 279 – 287. (Accessed 07 September 2023). [in Ukrainian].

4. Horun, D.O. (2003). Pol's'ka hromada Odesy u XIX – pochatku XX st.: korotka kharakterystyka etapiv rozvytku. *Zapysky istorychnoho fakul'tetu ONU. Odesa*. Vyp.13. S. 72 – 85. [in Ukrainian].

5. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 6.

6. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 8.

7. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 13.

8. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 15.

9. ДАОО. Ф. 8197. Оп. 1. Спр. 16.

10. ДАОО. Ф. Р-6712. Оп. 4. Спр. 1.

11. ДАОО. Ф. Р-6712. Оп. 4. Спр. 46.

12. Zayavlenie Press-sluzhbyi Odesskoy eparhii Ukrainskoy Pravoslavnoy Tserkvi po povodu vozmozhnogo otkryitiya v Odesse katolicheskoy seminarii. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/52088.html>. (Accessed 07 September 2023). [in Russian].

13. Levchuk, V. (2008). Osvyashhen Svyato-Uspenskij kostel. *Vechernyaya Odessa*. 28 avgusta 2008 g. [in Ukrainian].

14. Oni ostavili sled v istorii Odessyi. Odesskiy biograficheskij spravochnik. Hoppe Tadeush (1913 – 2003) – prelat. URL: <http://odessa-memory.info/>. (Accessed 07 September 2023). [in Russian].

15. Paps'kyu poslanets' kardynal Krayevs'kyu zustrine Rizdvo v Kyuevi. URL: <https://www.vaticannews.va/uk/vatican-city/news/2022-12/krajewskyj-zustrine-rizdvo-v-kyuevi.html>. (Accessed 07 September 2023). [in Ukrainian].

16. Yuschyns'kyj, A. (2016). Diial'nist' Blahodijnoho rym's'ko-katolyts'koho tovarystva v Odesi na zlami XIX – XX stolit' u dzerkali zvitno-finansovoi dokumentatsii. *Hileia*. Kyiv, Vyp. 104. S. 26 – 32. [in Ukrainian]

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292463>

УДК 94 (477) "1908/1920"

SPREAD OF COMMERCIAL EDUCATION IN SOUTHERN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: KHERSON COMMERCIAL SCHOOL

Olena Cherniavska

Post-graduate student

Odesa National Economic University

8, Preobrazhenska Str.,

Odesa, 65082, Ukraine

ORCID:

<https://orcid.org/0009-0004-9716-2280>E-mail: elena_kiriluis@ukr.net

Citation: Cherniavska, O. (2023). Spread of commercial education in Southern Ukraine at the beginning of the 20th century: Kherson commercial school. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 94 – 102.

Submitted: 04.11.2023

Annotation

The article is devoted to the birth of commercial education in one of the leading commercial, economic and industrial regions of Southern Ukraine at the beginning of the 20th century. The rapid development of economy in Kherson intensified the process of training specialists in professional education, similar to Odesa and Mykolaiv. However, there were also its own obstacles, which in turn determined certain features of the formation of this educational link. The purpose of this article is an attempt to characterize the activities of the first commercial school in one of the economic centers of Southern Ukraine at the beginning of the 20th century. Having worked out the existing source and historiographical base of this issue, it was possible to determine the prerequisites that contributed to its initiation, to outline the main stages of its functioning and to clarify its significance in the process of spreading commercial education.

Key words: Kherson, commercial school, professional education, Exchange's Committee, Pedagogical Council, trade and industrial institutions.

ПОШИРЕННЯ КОМЕРЦІЙНОЇ ОСВІТИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ХЕРСОНСЬКЕ КОМЕРЦІЙНЕ УЧИЛИЩЕ

Олена Чернявська

Аспірантка

Одеський національний

економічний університет

вул. Преображенська, 8,

м. Одеса, 65082, Україна

ORCID:

<https://orcid.org/0009-0004-9716-2280>E-mail: elena_kiriluis@ukr.net

Цитування: Чернявська О. Поширення комерційної освіти на півдні України на початку ХХ ст.: Херсонське комерційне училище. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України* : зб. наук. праць / за ред. В. А. Смоля. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., Одеса, 2023. Вип. 18. С. 94 – 102.
Отримано: 04. 11. 2023

Анотація

Стаття присвячена зародженню комерційної освіти в одному з провідних торгово-економічних та промислових регіонів півдня України на початку ХХ ст. Через бурхливий розвиток економіки в Херсоні активізувався процес підготовки спеціалістів професійної освіти, подібно до Одеси та Миколаєва. Проте тут були й свої переешкоди, що в свою чергу зумовило певні особливості формування цієї освітньої ланки. Метою даної статті є спроба охарактеризувати діяльність першого комерційного училища в одному з економічних центрів Південної України на початку ХХ ст. Опрацювавши наявну джерельну та історіографічну базу даного питання вдалося визначити передумови його започаткування, окреслити основні етапи функціонування та з'ясувати значення в процесі поширення комерційної освіти.

Ключові слова: Херсон, комерційне училище, професійна освіта, Біржовий комітет, торговельно-промислові установи.

Інтенсивні економічні перетворення Південної України в кінці XIX ст. висунули нові вимоги до процесу формування професійної освіти, зокрема комерційної. Першими провідними центрами в підготовці кваліфікованих кадрів стали Одеса та Миколаїв, а вже на початку XX століття дійшла черга й до Херсону.

Сьогодні будинок за № 14 на вулиці Театральна, екстер'єр якого давно вже оформлений в сучасному стилі, абсолютно не нагадує ту неперевершену споруду з готичними біфорами, фігурними портиками та куполом. Мало хто з пересічних мешканців міста знає, що саме тут на початку XX ст. розпочалася історія одного з найважливіших закладів комерційної освіти.

На сучасному етапі, невпинні інтеграційні процеси України вимагають проведення модернізації освіти в контексті її відповідності потребам сучасного суспільства. Насамперед, вивчення досвіду попередніх поколінь, як пріоритетного напрямку в питанні побудови середньої спеціальної освіти, аналіз усіх переваг і недоліків діяльності, дасть можливість в майбутньому забезпечити державу компетентними та високоосвіченими громадянами.

Дослідивши історію розвитку комерційної освіти Південної України на початку XX ст., а саме міста Херсон, можна стверджувати, що більшість інформації міститься в окремому фонді № 16 Державного архіву Херсонської області – «Херсонське приватне чоловіче комерційне училище В. Д. Колесова». В якому особливу цінність становлять матеріали засідань Педагогічної й Господарської ради, проект статуту та листування з Біржовим комітетом.

Довгий час проблема становлення комерційної освіти в Херсоні не потрапляла до кола інтересів наукової спільноти. Лише частково в краєзнавчому навчально-методичному посібнику [1] та кількох наукових збірках [2], [3], можна знайти інформацію щодо економічних передумов заснування комерційних осередків, однак основна увага більше зосереджувалась на дослідженні історії закладів морського профілю. Перші кроки щодо вивчення даної тематики зробили такі сучасні дослідники як Р. Б. Шиханов [4] та Т. М. Ніколаєва [5]. Вони акцентували свою увагу на визначенні діяльності місцевих промисловців та купців в процесі підготовки комерційних кадрів та створення спеціальних закладів освіти краю. Таким чином, після опрацювання наявної джерельної та історіографічної бази даного питання, можна стверджувати, що є потреба подальшого його вивчення.

Тому метою даної статті є спроба охарактеризувати діяльність першого комерційного училища в одному з економічних центрів Південної України на початку XX століття. Відповідно звідси випливають наступні завдання: визначити економічні передумови, що сприяли його започаткуванню; окреслити основні етапи функціонування; з'ясувати значення в процесі поширення комерційної освіти.

Південна Україна, як центр торгового й промислового розвитку, з поняттям «комерційна освіта» познайомилась ще на початку XIX ст. Нову гілку середньої професійної освіти було засновано у головному місті краю – Одесі. Це була Одеська комерційна гімназія (1804) [6; с. 36], наступним стало приватне училище Г. Новицького зі спеціальним відділенням для комерційних дисциплін (1849) [4, с. 3], згодом з'явилось перше Одеське чоловіче комерційне училище Миколи I (1862) [7, с. 17]. Важливість підготовки професійних комерційних кадрів відчувало й місто Миколаїв, тому на початку грудня 1903 року розпочало свою роботу Миколаївське чоловіче комерційне училище імені статс-секретаря С. Ю. Вітте [8, арк. 3].

На початку XX ст. остання хвиля комерційної освіти охопила ще один провідний торгово-економічний та промисловий регіон півдня України, а саме Херсон.

Бурхливий розвиток численних галузей економіки став своєрідним трампліном для процесу активної підготовки спеціалістів професійної освіти, подібно до Одеси та Миколаєва. Проте тут були й свої економічні перешкоди, що в свою чергу зумовили певні особливості формування цієї освітньої ланки.

По-перше, це низька пропускна спроможність гирл Дніпра, а по-друге довготривала відсутність залізничної мережі, що набувала надзвичайно вагомого значення у формуванні транспортних потоків, векторів торгівлі та виділенні промислових зон. Наполеглива робота органів самоврядування, зокрема й міського, про включення Херсона до залізничної мережі принесла позитивні наслідки. Уведення в дію в 1907 р. колії Херсон-Миколаїв включало Херсон до Харківсько-Миколаївської залізничної магістралі, що, з'єднуючись з П-ю Катерининською дорогою, інтегрувала Херсон до залізничної мережі всієї імперії.

У 1900-1902 рр. за допомогою земства розпочалась робота щодо вдосконалення херсонського порту – поглиблення Дніпровських гирл до 22 метрів і прориттю судноплавного каналу, що в 1902 р. з'єднав порт з морем. Було завершено будівництво дерев'яної пристані для пароплавів. У 1904 р. до порту зайшло 40 закордонних пароплавів, у 1905 р. з Херсона до портів Західної Європи (Антверпена, Барселони, Брістолу, Гамбургу, Гібралтару, Лондона, Льежу, Ньюкасла та Роттердаму) відійшло 125 суден завантажених 360 421 т зерна. Після завершення робіт з розширення пропускних можливостей гирл у 1906 р. відбулося збільшення вантажообігу до 960 тис. т на рік. До того ж, для забезпечення ефективності та прискорення вантажних можливостей порту в ньому з 1908 р. розпочало працювати 19 плавучих елеваторів. Це наростило закордонний експорт зерна: у 1909 р. було вивезено 714 758 т., у 1912 р. – 452 440 т. Вирішення питання транспортних потужностей міста розкрило можливості в розширенні промислової галузі в даному регіоні. У 1908 р. тут створюється чавуноливарний, механічний та машинобудівний завод І. Гуревича. Найбільшим залишався завод Вадона, де на 1912 р. працювало 500 чоловік, було побудовано док і розпочалося суднобудування. Чималим виробництвом була й тютюнова фабрика Лермана. За межі регіону йшли, головним чином, вироби 2 великих підприємств – чавунно-ливарного та суднобудівного заводів.[1, с. 277]

Відповідно зі збільшенням чисельності промислових об'єктів, наростанням обсягів торговельної спроможності міста можна говорити й про гостру необхідність підготовки кваліфікованих кадрів. В середині XIX ст. під час своєї подорожі краєм, О. С. Афанасьєв-Чужбинський занотував наступне: «В Херсоні більшість займається хлібною торгівлею, але як посередники з одеською, та й взагалі місцеві поміщики віддають перевагу мати справу з одеськими конторами. Причина, як пояснюють експерти, непорозуміння між купцями та покупцями стосовно кількості вантажу та різноманітні утиски від яких продавці постійно отримують збитки. [9, с. 315 – 316].

Отже, затягування вирішення економічних питань регіону в свою чергу гальмувало процес розширення середньої спеціальної освіти. Порівняно з Одесою, де на початок XX ст. існувало декілька освітніх закладів як державного, так і приватного характеру, Херсон значно відставав та відчував брак комерційних кадрів. З боку міністерства торгівлі та промисловості, у віданні якого на той момент були комерційні заклади, фінансової підтримки не відчувалось.

За словами корінного жителя міста і мемуариста Л. П. Соловйова на початок XX ст.: «... Не багате було місто Херсон і на освітні заклади всього 6 гімназій, одне реальне училище та жодного закладу вищої освіти. Із шести гімназій було дві

приватні та чотири державних, з них: дві – чоловічі та дві – жіночі ... Щодо середніх спеціальних закладів було два училища...» [10].

Саме тому, за прикладом Одеси, Миколаєва, Катеринослава, в 1906 р. місцевий Біржовий комітет ініціював створення спеціальної комісії до якої ввійшли члени міської думи та біржового товариства, для відкриття першого закладу комерційного спрямування. Результатом роботи комісії стала доповідь, яку голова Херсонського біржового комітету М. С. Рабинович виголосив на загальних зборах 10 квітня 1907 р. В ній зазначалося, що від відкриття у Херсоні комерційного училища виграють як діти заможних батьків, які по закінченні училища отримують можливість вступу до закладів вищої освіти, так і діти незаможних, які можуть зайнятися самостійно торгівлею або служити у торговельно-промислових установах [4, с. 4].

Взяти на себе керівництво училищем вирішили доручити одному з членів Біржового комітету, купцю В. Д. Колесову. З 1906 р. завдяки підтримці місцевих підприємців в Херсоні почала кипіти робота по організації середнього спеціального закладу освіти для забезпечення фахівців комерційної справи. З Піклувальної ради Одеського комерційного училища Миколи I було надіслано копію статуту, який значно пришвидшив налагодження освітнього процесу.

В 1908 р. з херсонським городовим лікарем Романом Матвійовичем Вітвицьким було підписано договір оренди приміщення по вулиці Вітовська будинок № 14 (сучасна назва Театральна). Сума за 1908-1909 навч. рік становила 2798 руб. 66 коп. і її було повністю покрито коштами Біржового комітету [11, арк. 1]. В березні 1908 р. Херсонське приватне чоловіче комерційне училище офіційно розпочало свою роботу, а вже в серпні 166 учнів успішно склали вступні іспити й були зараховані до освітнього закладу [12, арк. 2].

В першу чергу були чітко окреслені інструкції щодо управління. Вся відповідальність щодо порядку здійснення освітньої діяльності була розділена між Господарським (директор, засновник, один викладач та одна особа з місцевих мешканців) й Педагогічним (викладач правознавства, один викладач, спостерігач, засновник) комітетом.

Спираючись на положення статуту всі навчальні дисципліни були розділені на декілька блоків:

- а) суспільно-гуманітарні науки (російська, німецька, французька мови та словесність, правознавство, Закон Божий, історія)
- б) фізико-математичні (фізика, хімія й математика)
- в) спеціальні комерційні (комерційна кореспонденція, торговельне й промислове право, теоретична й практична бухгалтерія, політична економія, комерційна географія, товарознавство з технологіями).

Варто зазначити, що в навчальному плані було виділено частину необов'язкових предметів, а саме: співи, малювання, танці, гімнастика, музика, стенографія, каліграфія, креслення й англійська мова, за викладання яких могла стягуватися окрема платня [13, арк. 1].

Попередньо узгодивши з міністром торгівлі й промисловості та враховуючи численні клопотання батьків (50 % учнів становили діти іудейського віросповідання), Педагогічний комітет прийняв рішення додатково ввести в навчальний план вивчення – Святої історії та Закону єврейської віри. Навчання цього предмету здійснювалося 5 разів на тиждень в години викладання для православних християн Закону Божого [12, арк. 4].

Наступним важливим завданням стало затвердження викладацького складу училища. Згідно з протоколом засідання Педагогічного комітету від травня 1908 р. в штат було прийнято 9 викладачів та 1 лікар. Розподіл між викладачами предметів та класами виглядала наступним чином, поданий нижче у таблиці [12, арк. 3]:

Викладач	Предмет	Класи					Кількість годин	Всього годин
		Молодший підготовчий	Старший підготовчий	Перший	Другий	Третій		
В. Д. Колесов	Математика	+		+	+		15	15
С. В. Миславський	Алгебра					+	7	7
Б. А. Беньковський	Математика		+				6	6
І. В. Новицький	Російська мова	+	+	+			18	31
	Природознавство			+			1	
	Географія			+	+	+	12	
П. В. Ситін	Російська мова				+	+	12	13
	Історія					+	1	
В. В. Джалалова	Французька мова			+	+	+	16	16
Є. Ф. Вагнер	Німецька мова		+	+	+	+	20	20
О. В. Стравинська	Малювання	+	+	+	+	+	5	7
	Правопис	+	+				2	
Л. О. Гошкевич	Закон Божий	+	+	+	+	+	5	5
Ф. М. Аршавський (лікар)	Гігієна				+	+	2	2

Звернемо увагу, на те що досить швидко відкриття освітнього закладу, близько 2 років з моменту подання клопотання, не поставило крапку в організації освітньої діяльності. На засіданнях Педагогічної ради підіймались все нові й нові питання щодо: кількості предметів, плати за навчання, надання пільг, оформлення стипендій, організації екскурсій, забезпечення навчальними посібниками та інше. В зв'язку з цим остаточний варіант статуту був оформлений лише на четвертий рік роботи училища.

В цілому, за перший період (1908 – 1909 рр.) була вирішена величезна низка нагальних технічних питань задля оптимізації роботи закладу:

- здійснено внутрішній та зовнішній ремонт будівлі;
- закуплено меблі (парти, стільці, шафи);
- замовлено десятки навчальних посібників, книг, журналів канцелярського приладдя;
- придбано необхідні прилади й матеріали для лабораторних дослідів з природознавства, фізики та хімії;
- встановлена система опалення та освітлення.

Новий освітній заклад, що з'явився в Херсоні, швидко привернув увагу підростаючого покоління, а особливо їхніх батьків. Саме тому через рік його функціонування місцеві мешканці подали офіційне прохання на ім'я директора Херсонського училища щодо розширення учнівського складу та відкриття восени 1909 р. додаткового четвертого класу. В ньому зазначалося, що: «нестача чоловічих середніх спеціальних освітніх закладів в місті Херсон залишає за бортом більшість з наших дітей, котрі при величезному бажанні отримати хоч якусь освіту, не мають такої можливості через нестачу місць і вимушені залишатися вдома без діл; просимо

докласти всі свої зусилля для підготовки досвідчених та освічених комерсантів, нестача яких відчувається взагалі та в нашому місті зокрема» [14, арк. 3].

На відміну від інших комерційних училищ півдня України, в Херсоні з осені 1909 р. був організований Батьківський комітет, котрий активно сприяв розв'язанню найважливіших питань навчання й виховання, а також поліпшенню матеріальної бази. Однією з найбільших його заслуг було оформлення клопотання до відділу міністерства торгівлі та промисловості щодо запровадження викладання англійської мови як обов'язкового предмету.

Період історії Херсонського комерційного училища у 1909 – 1914 рр. можна назвати «золотим п'ятиріччям». Підготовка учнів до професійної діяльності набула найбільшого розмаху. По-перше з кожним роком поповнювалася навчально-методична база, в 1911 р. завідувач бібліотечного фонду – П. С. Котовський ініціював передплату журналів «Русская школа», «Вестник воспитания», «Природа и люди», «Юная Россия», «Всходы», «Физик-любитель». В 1912 р. фонд доповнено повними зібраннями: Я. П. Полонського, А. А. Фета, А. М. Майкова, Ф. І. Тютчева, а також романами Д. С. Мережковського [14, арк. 39]. Взимку 1913 р. виділено кошти для отримання журналів «Вестник воспитания», «Вестник финансов, промышленности и торговли», «Художественно-педагогический журнал», «Естествознания и география», «Вокруг света», «Известий книжных магазинов О. М. Вольфа» [11, арк. 34].

По-друге, в цей період Педагогічний комітет активно займався питанням розширення основних форм навчання. Окрім лекцій, лабораторної та позакласної роботи, які традиційно застосовувались в закладах професійно-технічної освіти було додано обов'язкову практичну роботу в промислових та банківських установах.

В травні 1911 р. на засіданні Педагогічного комітету було розглянуте питання вдосконалення розвитку економічних знань шляхом вивчення іноземного досвіду. В протоколі було чітко зазначено, що «беручи до уваги величезне освітнє значення морських екскурсій взагалі та подорожей Близьким Сходом для майбутній комерсантів зокрема, за прикладом минулого року організувати екскурсії до Греції та Єгипту. А відповідальною особою за організацію екскурсії, призначити викладача географії та природознавства І. В. Новицького» [12, арк. 50]. Таким чином, вносилися різноманітного роду новації в методики викладання та засвоєння спеціальних дисциплін спрямованих на розвиток пізнавальної активності учнів.

Вступаючи в новий 1911 – 1912 навчальний рік, керівництво закладу зрозуміло, що набір в чотири класи вже не може задовольнити потреби бажаючих абітурієнтів. Саме тому, за ініціативою Біржового комітету міста було відкрито два додаткових класи.

Варто відзначити, що окрім виділення коштів на оренду приміщення, купівлю устаткування та благоустрою Біржовим комітетом було прийнято рішення надавати підтримку найбільш талановитим учням котрі не мають можливості оплатити навчання. Відповідно з 1912 – 1913 навч. року «на вшанування 300-літнього ювілею дому Романових було прийнято рішення заснувати в училищі додатково 3 вакансії безкоштовного навчання» [15, арк. 35].

Набравши високих темпів в підготовці фахівців торгово-промислової сфери, Херсонське комерційне училище в зв'язку з подіями Першої світової війни, з 1914 р. почало відчувати перші кризові ознаки. Біржовий комітет одразу був вимушений значно зменшити фінансову допомогу. Більше того, за 1914 й 1915 р. накопичився борг перед училищем в загальній сумі – 2060 рублів. А в кінці 1915 р. взагалі було прийнято рішення, до покращення фінансового положення комітету, скасувати

видачу будь-якої грошової допомоги, залишивши за собою лише оплату двох стипендій імені дому Романових.

З кінця 1914 р. долею освітнього закладу почало перейматися «Товариство взаємодопомоги нужденним Херсонського комерційного училища». Засноване місцевими купцями – М. С. Скарлато та В. П. Зубовичем, в першу чергу воно орієнтувалося на малозабезпечених учнів. Підкреслимо й те, що допомога могла бути надана й тим хто для продовження комерційного навчання планував відвідувати інші професійно-технічні заклади. Однак це могло бути лише одноразово та лише тим, котрі заслуговували це своєю поведінкою, здібностями й особливими успіхами, підтвердженими дирекцією училища.

Діяльність Товариства була спрямована у декількох напрямках одночасно:

- а) внесок плати за навчання;
- б) безкоштовна видача книг та навчальних посібників та продаж за зниженою ціною;
- в) забезпечення одягом, продуктами та житлом;
- г) надання медичних препаратів хворим;
- д) нарахування грошової допомоги (лише в виключних випадках);
- е) заснування та відкриття для бідних учнів їдалень, дешевих квартир та гуртожитків.

Продовж деякого часу засновникам Товариства та дирекції училища вдавалося продовжувати справу підготовки комерційних спеціалістів, втім революційні події 1917 року ще більше загострили ситуацію.

Останній період функціонування Херсонського комерційного училища протікав в умовах вирішення питання подальшої долі закладу. Реорганізація, об'єднання чи остаточна його ліквідація – з'ясувалось протягом двох років (1918 – 1920). Врешті-решт, на останньому засіданні Педагогічного комітету та учнів старших класів, яке відбулось 25 серпня 1920 р., було затверджено постанову про перетворення комерційного училища в професійну спеціально-економічну школу за прикладом Миколаєва.

Підбиваючи підсумок історії діяльності Херсонського комерційного училища необхідно зауважити, що як освітня установа воно пройшло декілька етапів: 1) заснування (1908 – 1909 рр.); 2) піднесення (1909 – 1914 рр.); 3) криза (1914 – 1918 рр.); 5) реорганізація (1918 – 1920 рр.).

Незважаючи на територіальні особливості, відсутність чіткого державного законодавчого регулювання, брак досвіду в організації нової спеціалізації, перші кроки в розбудові середньої професійної освіти були зроблені досить впевнено. Завдяки приватній ініціативі торговельно-промислових кіл вдалося розширити викладання професійних дисциплін та збільшити кількість учнівського складу тим самим забезпечивши промислові та банківські об'єкти кваліфікованими кадрами. З іншого боку, нова соціально-економічна й політична система, яка прийшла на зміну імперським порядкам, звела практично нанівець поняття «комерційна освіта», що в кінцевому етапі призвело до гальмування розвитку важливої для нашої країни гілки професійної спеціальності.

Джерела та література:

1. Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення. Навчально-методичний посібник для вищих та загальноосвітніх навчальних закладів / Цибуленко Л. О., Водотика С. Г., Батенко Г. В., Кузовова Н. М., Павленко В. Я., Цибуленко Г. В. Херсон, 2017. 416 с.

2. Куліш Н., Сінкевич Є. Розвиток освіти в Херсонській губернії наприк. XIX – поч. XX ст. *Південний архів: Історичні науки*: зб. наук. праць. Херсон: Айлант, 2001. Вип. 4. С. 140 – 152.
3. Ходаковський Володимир Федорович. Морський літопис (1834 – 2014): від училища мореплавання до Херсонської державної морської академії: нариси з історії / В. Ф. Ходаковський. Вид. 2, переробл. і допов. Херсон: ХДМА, 2014. 301 с.
4. Шиханов Р. Б. Внесок біржових комітетів Південної України у розвиток комерційної освіти. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта, 1999. Вип. V. С. 3 – 5.
5. Ніколаєва Т. М. Добродійність підприємців підросійської України в розвитку комерційної освіти (друга половина XIX – початок XX ст.). *Гілея: Науковий вісник*. Київ, 2014. Вип. 84. С. 35 – 41.
6. Синявська О. О. Витоки комерційної освіти в Одесі (перша половина XIX століття). *150-річчя комерційної освіти в Одесі*. Матеріали круглого столу, 12 грудня 2012, Одеса / Відп. ред. М. І. Зверяков. Одеса: ОНЕУ, 2013. 73 с.
7. Исторический очерк 50-летия Одесского коммерческого училища. Одесса: Центральная типография, 1912.
8. ДАМО. Ф 133. Оп. 1. Спр. № 2 (Книга протоколов засідань педагогічного комітета).
9. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию. Ч. 1: Очерки Днепра. СПб., 1863. 465 с.
17. Кузьменко Т. А., Гордійчук Г. М. Документальна скарбниця державного архіву Херсонської області. Фонди особового походження як джерело краснавчих досліджень. URL: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/References/Kuzmenko.php> (дата звернення: 07.09.2023).
10. ДАХО. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 7 (Відомості кошторису надходжень і витрат грошових).
11. ДАХО. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 2 (Протоколи засідання педагогічного комітету).
12. ДАХО. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 16 (Копія статуту училища).
13. ДАХО. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 5 (Документи щодо навчальної діяльності училища).
14. ДАХО. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 9 (Протоколи засідань педагогічного та господарського комітетів).

References

1. Tsybulenko, L. O., Vodotyka, S. H., Batenko, H. V., Kuzovova, N. M., Pavlenko, V. Ya. & Tsybulenko, H. V. (2017). *Khersonshchyna: vid naidavnishykh chasiv do sohodennia*. Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia vyshchykh ta zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladiv. Kherson: Vyd-vo PP Vyshemyrskyi V. S. [in Ukrainian].
2. Kulish, N. & Sinkevych, Ye. *Rozvytok osvity v Khersonskii hubernii napryk. XIX – pochatok XX st.* Kherson: Ailant. [in Ukrainian].
3. Khodakovskiy, V. (2014). *Morskyi litopys (1834 – 2014): vid uchylshcha moreplavannia do Khersonskoi derzhavnoi morskoi akademii: narysy z istorii*. Kherson: KhDMA. [in Ukrainian].
4. Shykanov, R. B. (1999). *Vnesok birzhovykh komitetiv Pivdennoi Ukrainy u rozvytok komertsii noi osvity*: Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu. Zaporizhzhia – Vyp. V. S. 3 – 5. [in Ukrainian].
5. Nikolaieva, T. M. (2014). *Dobrodiinist pidpriemtsiv pidrosiiskoi Ukrainy v rozvytku komertsii noi osvity (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)*. Hileia: Naukovyi visnyk, 84, s. 35 – 41. [in Ukrainian].
6. Syniavska, O. O. (2013). *Vytoky komertsii noi osvity v Odesi (persha polovyna XIX st.)* / Odesa: ONEU, rotaprynt, 73 s. [in Ukrainian].
7. *Ystorycheskyi ocherk 50-letyia Odesskaho kommercheskoho uchylshcha*, 1912. Odessa: Tsentralnaia typohrafiya. [in Ukrainian].
8. ДАМО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. №2 Кныга протоколов засідань педагогічного комітета. [in Russian].

9. Afanasev-Chuzhbynskyi A. S. (1863). *Poezdka v Yuzhniuu Rossyiu*. Sankt-Peterburh. [in Russian].
10. Kuzmenko, T. A. & Hordiichuk, H. M. *Dokumentalna skarbnytsia derzhavnoho arkhivu Khersonskoi oblasti*. URL: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/References/Kuzmenko.php> (Accessed 07 September 2023). [in Ukrainian].
11. DAKHO. F. 16. Op. 1. Spr. 7 (Vidomosti koshtorysu nadkhodzen i vytrat hroshovykh sum). [in Russian].
12. DAKHO. F. 16. Op. 1. Spr. 2 (Protokoly zasidannia pedahohichnoho komitetu). [in Russian].
13. DAKHO. F. 16. Op. 1. Spr. 16 (Kopiiia statutu uchylshcha). [in Russian].
14. DAKHO. F. 16. Op. 1. Spr. 5 (Dokumenty shchodo navchalnoi diialnosti uchylshcha). [in Russian].
15. DAKHO. F. 16. Op. 1. Spr. 9 (Protokoly zasidan pedahohichnoho ta hospodarskoho komitetiv). [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292464>

УДК 930.85(=512.19):28]18/19"

THE CRIMEAN TATAR MUSLIM CULTURE OF THE LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES: MYKHAILO KOTSIUBYNSKYI'S RECEPTION

Yevhen Filianin

Post-graduate student
Oles Honchar Dnipro
National University
Gagarin Avenue, 72,
Dnipro, 49000, Ukraine.

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0001-5934-5263>

E-mail: yevhenfilianin@gmail.com

Citation: Filianin, Ye. (2023). The Crimean Tatar Muslim culture of the late 19th – early 20th centuries: Mykhailo Kotsiubynskyi's reception. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 103 – 116.

Submitted: 23. 11. 2023

Annotation

The article examines Mykhailo Kotsiubynskyi's reception of Crimean Tatar culture. In the 1890s and early 1900s, the author made several trips to Crimea, where he spent two years.

The works that were written under the impression of these trips ("In the Shaytan's Chains", "On the Stone" and "Under the Minarets") are analyzed. They reflect the peculiarities of the author's perception of the political, social, and religious life of the Crimean Tatars and Islam.

Attention is drawn to Mykhailo Kotsiubynskyi's sufficiently good awareness of Tatar culture, especially for a person not native to Crimea. The narrative reflected on the pages of these short stories was present in the field of view of the Ukrainian audience during the Ukrainian-centric period, which in Ukrainian historiography is called "Ukrainian national revival". Back then information about the Muslim culture in the Ukrainian public discourse was represented in a limited way.

Emphasis is placed on the presence of Ismail Gasprinsky's Jadidism ideas in the Crimean society of the period.

The importance of Mykhailo Kotsiubynskyi's reception of the Muslim culture for the intellectual history and understanding of the perception of Islam by Ukrainians in the late 19th and early 20th centuries is explained.

Key words: Reception Studies, The Ukrainian Public Discourse, "The Ukrainian National Revival", Islam, Intellectual History, The Ukrainian Historiography, Jadidism, Ismail Gasprinsky.

МУСУЛЬМАНСЬКА КУЛЬТУРА КРИМСЬКИХ ТАТАР КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: РЕЦЕПЦІЯ МИХАЙЛА КОЦЮБІНСЬКОГО

Євген Філянін

Аспірант кафедри історії України
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара
пр. Гагаріна, 72,
м. Дніпро, 49000, Україна

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0001-5934-5263>

E-mail: yevhenfilianin@gmail.com

Анотація

В статті розглянуто рецепцію Михайла Коцюбинського кримськотатарської культури. У 1890-х – початку 1900-х рр. письменник здійснив ряд подорожей до Криму, де він провів загалом два роки свого життя. Проаналізовано твори, що були написанні під враженнями від цих подорожей: «В путях шайтана», «На камені» та «Під мінаретами». Вони відобразили особливості авторського сприйняття політичного, соціального та релігійного життя кримських татар та ісламу.

Цитування: Філянін Є. Мусульманська ст.: рецепція Михайла Коцюбинського. *козацтва на півдні України* : зб. наук. праць О., 2023. Вип. 18. С. 103 – 116.

Отримано: 23.11.2023

Звернено увагу на достатньо добре усвідомлення Михайлом Коцюбинським особливостей татарської культури, особливо для особи, яка не була представником даного середовища. Наратив відображений на сторінках цих коротких історій був в полі зору українського читача в україноцентричний період, що в українській історіографії дістав назву «українське

національне відродження». Це час, коли інформація про мусульманську культуру в українському публічному дискурсі була представлена досить обмежено.

Акцентовано на присутності в Кримському суспільстві зазначеного періоду ідей джадидизму Ісмаїла Гаспринського.

Обґрунтовано важливість рецепції мусульманської культури Михайлом Коцюбинським для інтелектуальної історії та розуміння сприйняття мусульманства українцями кінця XIX – початку XX ст.

Ключові слова: *Теорія Рецепції, Український Публічний Дискурс, «Українське Національне Відродження», Іслам, Інтелектуальна Історія, Українська Історіографія, Джадидизм, Ісмаїл Гаспринський.*

Михайло Коцюбинський – український письменник кінця XIX – початку XX ст., журналіст і політичний діяч. Його вважають одним із найталановитіших представників імпресіонізму та майстром психологічної прози. Це надало імені Коцюбинського помітного значення в світі української літератури.

Коцюбинський багато подорожував. У 1890-х роках він працював у складі Одеської філоксерної комісії, яка вела боротьбу зі шкідником винограду в південноукраїнських районах [13]. Ця зайнятість привела письменника до Криму, де він провів загалом два роки свого життя [1, с. 162]. Робота в таких кримських місцях, як Ялта, Кекенейз, Сімеїз, Алушка, Алушта, Севастополь, Бахчисарай [1, с. 162 – 163] надихнула автора на написання «кримських» оповідань», серед яких є «В путях шайтана», «На камені» та «Під мінаретами». Життя татарського народу і сам півострів із красою своєї природи справили прекрасне враження на автора, про що неодноразово згадується в його листах [11].

В українській історіографії існує низка досліджень присвячених даним оповіданням. Відображення Криму та татарської культури у творчості письменника досліджували Ніна Каленченко [4], Петро Колесник [5], Зоя Коцюбинська-Єфименко [7], Микола Костенко [6], Ярослав Поліщук [15] та інші представники академічної спільноти. Марина Гавриловська здійснила аналіз творів та епістолярної спадщини Коцюбинського на предмет особливостей зображення кримських татар [3]. В дослідженні висвітлене листування письменника із дружиною та емоційне навантаження закладене в цих листах. Надія Сенчило-Татліліоглу вивчила проаналізувала образ Бахчисарая в «Під мінаретами» – останньому оповіданні в «кримському циклі» Коцюбинського. З її точки зору, Бахчисарай Коцюбинського постає організованим культурним простором, наповненим символами, що допомагають розвиватися закладеним в творі наративам [16]. Світлана Кочерга та Олександра Вісич дослідили Кримські імагологічні мотиви в текстах письменника [12]. Існують також праці присвячені образам та символам у кримськотатарській літературі, що торкаються праць Коцюбинського [2]. Не зважаючи на наявність поодиноких робіт, що вивчають відображення мусульманської культури в текстах письменника, дослідження цієї проблеми не є вичерпним. Більшість робіт, присвячених кримському циклу, є філологічними, літературознавчими дослідженнями, а не історичними. Аналіз сприйняття ісламу та мусульман Михайлом

Коцюбинським залишається актуальним, зважаючи на обмежений характер вивчення мусульманської складової історії України на академічному рівні.

Слід відзначити, що протягом довгого часу українська рецепція народів Криму носила доволі поверхневий характер. В сюжетах, що оберталися навколо кримських татар, зазвичай, домінував наратив козацько-татарського антагонізму. Після анексії Криму Російською імперією 1783 року даний дискурс зазнає якісних змін. Це пов'язано в тому числі із збільшенням інтенсивності взаємодії української освіченої спільноти із населенням півострова [12].

У XIX – XX ст. в українській літературі спостерігається зменшення фольклорних стереотипів та негативної риторики стосовно татар. Яскравими прикладами тут можуть служити твори «Магомет і Хадиза» та «Маруся Богуславка» Пантелеймона Куліша, «Кудеяр» Миколи Костомарова тощо. В той же час романтичний наратив про козацько-татарську боротьбу не зникає з літературного дискурсу. Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький, Данило Мордовець, Адріан Кашенко, Борис Грінченко продукували тексти, що можна віднести до цієї категорії [12]. Коцюбинського, натомість, поставити в цей ряд – доволі важко.

Коцюбинський у своїх текстах демонструє відмінне знання міського побуту кримських татар та основ мусульманської релігії. Це знання базувалося на особистому досвіді взаємодії та співжиття із кримськотатарським народом. Його рецепція кримськотатарського суспільства відрізняється надзвичайно чітким розумінням особливостей суспільного життя кримських мусульман, особливо, зважаючи на те, що Коцюбинський був чужинцем для цієї культури.

Варто зазначити, що «Під мінаретами» був опублікований в одному з номерів «Киевской старины». Виданню було властивим містити в собі тексти, сфокусовані на історії України, що не є дивним для періоду, що дістав назву «українське національне відродження». Не дивлячись на це, редактори журналу виділили місце для праці, що освітлює кримськотатарську культуру.

Всі три оповідання кримського циклу об'єднані тематично. Мова йде не тільки про сеттинг, в якому розгортаються події. Вони є гомогенні у своєму ідейному направленні. Три твори представляють схожі образи на своїх сторінках. «В путях шайтана», «На камені» та «Під мінаретами» зображують молодих татар, які кидають виклик традиційним мусульманським звичаям. Персонажі особливо критично ставляться до системи освіти та гендерних питань в мусульманських культурах. В усіх трьох текстах це сильно наголошується. Герої оповідань хочуть читати Коран татарською мовою і перейняти елементи західної культури, інтегруючи їх у кримськотатарське суспільство. Таким чином, ми можемо спостерігати декілька лейтмотивів, що проходять крізь всі оповідання. Розглянемо детальніше декілька із них.

Традиціоналізм

Найперше, що хочеться відзначити, це повстання проти традиціоналізму. «В путях шайтана», «На камені» та «Під мінаретами» зображують неоднорідність кримського суспільства кінця XIX – початку XX ст. В цьому середовищі яскраво помітний дискурс щодо вектору подальшого розвитку. Можемо чути голоси за ідеї реформації та модернізації. В одних випадках поборники цих ідей перебувають під впливом європейської культури та бажають прижити її риси у ґрунт татарського Криму. В інших – ці голоси просто ставлять під сумнів існуючий порядок речей та не бажають миритися із статусом quo. Вони виражають свою невдоволеність, проявляють бунтарські настрої. Інша сторона дискурсу – традиціоналісти. Вони

уособлюють в собі сторіччя розвитку кримськотатарської культури як східного мусульманського суспільства. Існуючий порядок сприймається ними, як невід'ємна частина буття. Обидві сторони зображуються як вокальні та пасіонарні групи. Для кращого розуміння наративу кримського циклу доцільним є вивчення образів, що відображають обидві сторони проблеми.

Першим чином, варто розглянути «В путях шайтана» (Чернігів, 1899). Твір оповідає про життя кримськотатарської дівчини в одному із селищ Криму. Це коротка історія, що зосереджується на внутрішніх переживаннях своєї головної героїні, її думках та емоціях. Протагоніст – молода дівчина на ім'я Емене (найвірогідніше походить з арабського жіночого імені *أمنة*, що означає захищена чи вірна, віддана, чесна; ім'я матері пророка Мохаммеда). Вона є донькою старого хаджі Бекір-Мемета-огли.

У творі прослідковується певна ментальна дистанція між дівчиною та її батьком. Речі актуальні для останнього не обов'язково мають таке ж значення для героїні. Паломництво до священних для мусульман місць, яким так дорожить Бекір, не знаходять подібного відклику у свідомості Емене. Навіть більше, багаторазові розповіді батька про подорож до Мекки сприймаються як щось заїжджене та набридливе. Це особливо простежується в наступному випадку: «... чутно скрипучий, монотонний голос батьків. Старий хаджі може сотий раз оповідає свою подорож до Мекки» [8]. Для передавання Бекірової розповіді використовується слово «скрипить». Воно позначає, як правило, звук фонетично неприємний для людини. Для Коцюбинського, якого часто характеризують як майстра імпресіонізму, вживання мови в такий спосіб має бути свідомим. Протягом всього оповідання взаємодія протагоніста із матір'ю, як і з батьком, є доволі обмеженою. Один із випадків представлений таким же фонетично неприємним зображенням материних реплік: «Емене! Кель мунда!..(йди сюди!) ростинаєть ся з подвіря писклявий голос матери» [8, с. 8 – 10].

Не менш красномовним є наступний випадок. Одного разу пізнього вечора жителі селища, серед яких були присутні старі хаджі, в тому числі Бекір, зібралися послухати «мудрих та святих річій» софти із Стамбулу. Цей чоловік оповідав славу й величну татарську історію, військові перемоги над невірними, про те, як гяури загарбали татарські землі, одтіснивши їх на гори та камінь. Потім продовжив тим, що є ще земля непідкорена невірними із справедливим султаном при владі і закликав татар перед останнім судом переселятися туди для порятунку душі [8, с. 14 – 17].

Промова турка викликала неоднозначну реакцію серед татарської аудиторії. Батько Емене сприйняв слова софти з великим ентузіазмом. Цього не можна сказати про ряд інших представників спільноти. Риторика софти не резонувала із ними. Їхнє ставлення вирізнялося скептичністю. Гяури надавали змогу багатьом татарам заробляти гроші. Ця змога не була тривіальною. Робота провідниками для немусульман приносила помітний прибуток. Перспектива покинути все це заради причин, озвучених турком, здавалася сумнівною: «їх брала хіть в живі очі розсьміяти ся мудрому, та несвідомому станові річій софті. Однак вони мовчали» [8, с. 17]. Останні слова Коцюбинського стосовно мудрого софти, який є відірваним від реального життя, через що його мудрість знецінюється і він не тямить, що каже є красномовним показником поглядів автора щодо ситуації. Варто підкреслити, що Михайло Коцюбинський не позбавляє персонажів, які не сприйняли проповіді софти, мусульманської ідентичності. В очах автора ці герої також є послідовниками пророка Мохаммеда, ймовірно, не в меншій мірі ніж репрезентанти більш консервативних

поглядів. Про це ми можемо судити з того, що автор позначає дану групу людей як «правовірні». «Правовірні однак сиділи зі спущеними очима і немов лукава усмішка блукала по їх смаглих лицах» [8, с. 17]. Таким чином, не дивлячись на те, що в розумах персонажів не відбувається резонансу із великодержавним османським нарративом, суто релігійні явища поступаються прагматичним цілям. «Старі шляхи» сприймаються відірваними від реального життя. Дані дійові особи залишаються представниками мусульманського світу і подаються читачу як такі. Звідси випливає один із перших головних лейтмотивів кримського циклу. Коцюбинський вірить в здатність мусульман до прогресивних змін без відмови від їхньої мусульманської ідентичності, залишаючись «правовірними». Подібне зображення кримсько-татарського суспільства в оповіданні має сенс, оскільки в той історичний період стояла проблема самоідентифікації [12, с. 3].

Зображення ісламу Коцюбинським, як релігії із багатьма шляхами сповідування має сенс в контексті історичного розвитку даного явища. Мусульмани, починаючи із історичного світанку власної культури, демонстрували помітну неоднорідність релігійних та філософських поглядів. Ця неоднорідність була виражена поділом більш розгалуженим, ніж на шіїтів і сунітів. Це різноманіття постало в результаті періоду перших тридцяти років після смерті пророка Мохаммеда. В той час мусульманське суспільство не мало єдності в ряді політичних та соціальних питань. Ми можемо простежити наступні гілки на додаток до вже згаданих: харіджі, джабріси, мурджії, кадаріси, му'тазілі, суфії. У цій неоднорідності елементи нетерпимості серед мусульман розвинулися і зросли. Суніти і шіїти обмінювалися звинуваченнями в екстремізмі, навіть в ересі. Опоненти суфіїв вішали на них ярлик девіантів тощо. Подібні звинувачення один одного в той чи інший спосіб дійшли й до сучасного періоду [18, с. 6 – 10].

Мусульманська філософська та релігійна думка знаходила актуальність в тих же речах, що й західні філософи. Найбільш помітно це в відмінностях між напрямками джабріс, що дотримується ідей про предестинізацію та кадаріс – віри в людську свободу. Питання детермінізму та свободи волі на Заході є одним із найстаріших в філософському дискурсі. Подібна схожість в тенденціях філософського розвитку двох культур не є чимось несподіваним. Людській природі властиво рефлексувати над подібними проблемами, шукати власне місце та роль у світі.

Надалі доцільно розглянути відображення проблеми традиціоналізму суспільства в другому творі циклу. «На камені» (Чернігів, січень, 1902) є короткою історією про невелике татарське село в Криму, що знаходиться біля моря. Його жителі мають проблеми із доступом до прісної води та змушені займатися землеробством на сухих кам'янистих ґрунтах. Через обмеженість прісної води, необхідної для поливу землі, розподіл водних ресурсів між двома половинами села регулюється. Коли в одній частині населення є водопостачання, у іншій воно відсутнє. Це породжує суперечки між жителями.

Головними героями оповідання є молода дівчина Фетьме та молодий турок Алі. На протигагу їм постають представники старшого покоління. Один із них описується наступним чином: «старий суворий мулла Асан у чалмі й довгому халаті, що мішком висів на його кістлявому, задубілому тілі. Він був темний і упертий, як віслук і за це всі його поважали» [9, с. 135 – 136]. Крім нього є також Нурла ефенді. Він має корову, плетену гарбу та пару буйволів Також ми бачимо заможного «юзбаша» – власника єдиного на все село коня. Вони та інші жителі «невеличкого, закинутого села» всі є родичами між собою. [9, с. 136].

Головний конфлікт оповідання полягає в тому, що Фетьме походить з іншого кримськотатарського селища. Вона з гірських регіонів. Дівчина була привезена в село на узбережжі моря й видана заміж за місцевого комерсанта Мемета проти власної волі. Фетьме почуває себе нещасною. У неї немає ні близьких, ні друзів, ні подруг. Алі не є місцевим, він приплив на кораблі в якості помічника і виконує різного роду фізичну роботу для капітана судна. До хлопця всі ставляться прихильно в селі. Він подобається місцевим дівчатам, в тому числі й Фетьме.

Згодом Алі та Фетьме тікають разом із села. Татари дізнавшись про скоєне, одразу забули про племенні суперечки за воду. Об'єднані ненавистю, вони рушили вислідковувати молоду пару. Натовп бажав розправи: «Зачеплено було не тільки Меметову честь, але й честь усього роду. Якийсь злиденний, мерзений Дангалак, наймит і заволока. Річ нечувана» [9, с. 141].

Діючи злагоджено та згуртовано, селяни вислідили втікачів. Хлопця та дівчину було заманено на край скелі та оточено. Мемет мав на меті зарізати турка, Алі приготувався захищатися, тримаючи Фетьме у себе за спиною подалі від натовпу. Дівчина оступилася і впала зі скелі, розпрощавшись з власним життям. Невдовзі розлючений натовп вбив і Алі. Тіло останнього селяни помістили на човен і дружно зіпхнули у море. Коцюбинський закінчує оповідання словами: «Алі плив назустріч Фатьмі...» [9, с. 144].

Не дивлячись на те, що сюжет оповідання є типовим і представляє кліше трагічної романтичної історії молодої пари, нам він є цікавим через використання його в сеттингу кримськотатарського суспільства кінця XIX – початку XX ст. Окремо увагу привертає кінцівка твору. Зауважимо, що це вже другий випадок у кримському циклі, де супротив молодшого прогресивного покоління традиційним засадам свого середовища натрапляє на ризик фізичного насилля. В даній історії цей ризик втілюється в реальну небезпеку, що приводить до летальних наслідків.

Третє оповідання «Під мінаретами» також підіймає питання конфлікту поколінь. Місцем розгортання подій виступає Бахчисарай початку XX століття. Головним героєм виступає молодий кримський татарин на ім'я Рустем (Рустемь). Він намагається зрушити з місця існуючий порядок в суспільстві, яке базується на архаїчних традиціях.

Батько хлопця – Смаїл (Смаиль) є імамом. Рустем отримав традиційне релігійне виховання. Проте, незважаючи на це, хлопець є рішучим прихильником ідеї реформації кримськотатарського суспільства. Він захоплюється європейською культурою і орієнтується на неї. Рустем проводить протести проти священнослужителів, сміється над кримськими традиціями і, навіть, над самим Кораном [10, с. 379]. Смаїл не задоволений поведінкою сина. Йому не до вподоби також те, що Рустем не написав жодної книги про Аллаха. Натомість хлопець разом зі своїми друзями намагається зробити виставу, що критикує консервативний спосіб життя.

Рустем відкритий до ідеї мультикультуралізму. Він вважає, що необхідно знати і розказувати, як живуть інші культури. Інші народи, на його думку, не є невірними, а натомість - старшими братами [10, с. 393 – 394]. Рустем – не єдиний поборник цих поглядів. Він має ідейних друзів, що надають хлопцю свою підтримку.

З іншої сторони проблеми, окрім вже згаданого батька-імама, постають два персонажі: традиціоналіст Абибула – представник старшого татарського покоління, та Абдураїм (Абдураимь) – молодий мактебер (мусульманський учитель). Вони чинять опір розповсюдженню та втіленню прогресивних ідей в Бахчисарай.

Абибула скаржиться на сучасний світ. Стверджує, що все йде шляхом гріха. Люди забули честь, предків та справедливість [10, с. 374]. Абдураїм сперечається з молоддю про доцільність їхньої п'єси. Учитель стверджує, що її вміст шкідливий для людей, які все ще мислять у парадигмі ісламу. Він каже, що вистава має на меті підірвати кримськотатарський світогляд та висміює мусульманський клір. Абдураїм, натомість, відстоює думку поступової підготовки населення до змін шляхом забезпечення їх хорошим мактебом, курсами грамоти та перекладом Корану кримськотатарською мовою. На різкі твердження Рустема про Коран, блокування останнім науки та прогресу Абдураїм відповідає тим, що сам Коран не є проблемою. Священне писмо мусульман, згідно із мактебером, має бути інтерпретоване відповідно до сучасних наукових знань [10, с. 392 – 394].

Гендер

Друге питання, на якому фокусується Коцюбинський у кримському циклі, це гендерні взаємовідношення в кримськотатарському суспільстві. Всі три твори торкаються даної теми і містять коментарі. Коротко розглянемо висвітлення проблеми в оповіданнях.

«В путях шайтана» відводить певну кількість сторінок для висвітлення рефлексії Емене над власним становищем як жінки в мусульманському суспільстві. Головна проблема героїні протягом всього твору – це неспроможність бути в романтичних стосунках із чоловіком, який їй подобається. В ролі такго виступає Септар – провідник із кучук-койської території. По-перше, Емене, будучи «киз» (татарське слово для позначення дівчини), не повинна дивитися на чоловіка, який їй подобається. По-друге, дівчина бачить, як жінки-немусульманки не зіштовхуються із подібними культурними обмеженнями. Користуючись послугами провідника, вони вільно спілкуються із ним. Емене відчуває заздрощі та почуття разючої невдоволеності таким станом речей. Вона думає: «Алла-Алла! ... ти справедливий, але чому невірним жінкам краще живеться на світі, ніж правовірним?» Дівчина сприймає це як грішні думки. Їй прикро, що шайтан нашіптує їй грішне, особливо під час мусульманського свята Байрам [8, с. 6]. Таким чином, іслам у творі постає системою, що пригнічує можливість головної героїні бути щасливою. При цьому, зауважуємо, що цей персонаж не полишає своєї мусульманської ідентичності. Емене не стає невірною для свого середовища, а залишається жити і мислити в парадигмі ісламу.

Наступні фрази яскраво відображають рефлексію Емене над власним становищем. «Вона бідна невольниця, замкнена в тісних межах свого подвіря, в загартованій, пильно стереженій від мужеського ока жіночій половині». Ці роздуми доповнюються наступним: «Вона, наприклад, бачила там жінку – істоту вільну. Товариша – не рабиню мужчини, жінку, до якої належав, як і до мужчини весь сьвіт... » [8, с. 8].

Красномовною сценою є поява двох жінок-немусульманок в селі Емене. Вони подорожували без супроводу чоловіків. Прийшли з над моря і поверталися назад, не ховаючи власних обличь. Коцюбинський називає цих двох «європейками». Коли чужинки зупинилися недалеко від оселі Емене, дівчина та її мати почали пригощати гостей та роздивлятися елементи їхньої одежі, демонструючи велику цікавість до прибулих із Заходу. Коли жінки рушили, Емене ще довго дивилася їм у слід. Після цього дівчині стало нудно [8, с. 10 – 11]. Прихід «європейок» був можливо єдиною цікавою для дівчини подією за все оповідання, не рахуючи її споглядання за Септаром та думок про нього. Решта часу головної героїню зображується в стані апатії чи фрустрації. Ми бачимо хронічну рефлексію над нещастям жіночого життя при традиційному кримськотатарському ладі.

Беручи до уваги сюжет і тематику «На камені», цілком закономірним є продовження висвітлення гендерної сторони відносин у кримськотатарському суспільстві цим твором. Фетьме, як і Емене змальовується нещасною. Її страждання в особистому житті зумовлюються тими ж традиціями, властивим населенню Криму. Фетьме нещаслива з Меметом. Вони перебувають в шлюбі через те, що Мемет заплатив батькові дівчини за неї більше грошей, ніж інші хлопці. З місцевими Фетьме не змогла знайти дружніх стосунків. Навіть природа села на узбережжі моря їй неприємна: «Противний, неласкавий, чужий, як усі тут люди, як цей край. Тут нема родини, нема подруг, нема подруг, прихильних людей, це край сьвіта, нема доріг навіть звідси...» [9, с. 138]. Мемет поводиться із своєю дружиною грубо. Фетьме, як і решта дівчат в селі, носить традиційний мусульманський одяг, що закриває все її обличчя окрім очей: «завинена в покривало жінка» [9, с. 136]. Зауважимо, що трагічна кінцівка цього оповідання постає можливою саме завдяки існуванню тих традиційних культурних інститутів і звичаїв мусульман, зображених в творі. Вони є необхідною передумовою для виникнення описаного результату.

«Під мінаретами» також висвітлює гендерну проблематику. Рустем на додачу до критичного ставлення до традицій в освіті та релігії значно відходить від місцевих звичаїв і в своїх гендерних поглядах: «Біда, що нас мало, роботи багато, а ворогів ще більше... Ну, та поборемось. Будемо творити літературу, організовувати інтелігенцію, міську і сільську, визволяти жінку з неволі... Покажем народові, хто йому ворог, хто друг... От європейцям – тим легше: у них жінка товариш, помічник чоловікові, а в нас... Ну, я вас питаю, чи багато знайдеться наших татарок, щоб зважились прилюдно хоч би відкрити лице, або навчились писати?.. » [10, с. 394]. Абдураїм же, сперечаючись стосовно доцільності Рустемової вистави, серед низки зауважень стверджує, що сюжет надто радикально налаштований щодо жіночих питань. Представлення Бахчисараю як міста, де визрівали настрої боротьби за гендерну рівність, виглядає коректним. На початку ХХ ст. він став одним із головних центрів руху за права жінок в Криму [14, с. 1].

Всі три твори зображують гендерні відносини кримськотатарського суспільства через призму особи, яка є прихильником тогочасних західних європейських поглядів. Подібна презентація суспільства кримських татар не є проекцією автора-європейця власних поглядів на створений ним художній світ. Всередині кримського соціуму були голоси в захист ідеї про необхідність реформ суспільно-політичного життя та переймання європейських практик, особливо в сфері освіти. В даному випадку «Під мінаретами» є достатньо непоганою репрезентацією Бахчисараю. В місті в цей час був сформований культурний осередок, в якому оперували такі громадські та культурні діячі як Ісмаїл Гаспринський, засновник руху джадидизму, та його донька Шафіка Гаспринська [17, с. 3]. Вони дотримувалися тих же поглядів, що й Рустем із його друзями. Рух джадидів, чітко окреслений у Криму, набув свого поширення на всій території Російської імперії, де проживали мусульмани. Але скрізь сприймався важко і викликав несприйняття мусульманським суспільством, а пізніше й російською владою. Крим в цьому відношенні виглядає як регіон, який найбільше здатний до усвідомлення необхідності реформ та механізму їх втілення. Освіта джадидами вважалася найважливішою і найпершою ділянкою, з якої реформи варто починати. Жінка мала теж брати участь в освітньому процесі. Шафіка Гаспринська, її діяльність у Бахчисараї щодо просвіти жіноцтва та дітей, є тому свідченням. Михайло Коцюбинський, перебуваючи у цей же час в Криму, очевидно, тонко вловив всі складнощі нових тенденцій.

Всі три протагоніста у творах Коцюбинського вважають існуючий стан речей незадовільним. У випадку з Рустемом ми бачимо вокальність та наполегливість у відстоюванні власних поглядів, у випадку з Емене та Фатьме – особисте нещастя, зумовлене тиском місцевих традицій. Справляється сильне враження авторської симпатії до своїх головних героїв. Okремо можна зауважити, що із них трьох автор винагороджує найбільш проактивною позицією протагоніста-чоловіка. Фатьме, в свою чергу, хоч і наважується на радикальний крок – втечу з села, вона робить це після довгого часу пасивного терпіння власного нещасного становища. Наважитися на крок вона змогла тільки із прибуттям в село чоловіка – Алі. Емене ж взагалі протягом всього оповідання обмежується внутрішнім монологом про трагічність свого становища, уникаючи демонстрації непокірливості. Таким чином, симпатія Коцюбинського до ідей жіночої емансипації на рівні дій, що впливають на сюжет, проявляється перш за все через чоловічих персонажів.

Погляд християнина

Із трьох творів циклу два зображують інтеракцію кримських татар із християнами. Мова йде про «В путах шайтана» та «Під мінаретами». В першому ця інтеракція представлена спілкуванням жінок-європейок із Септаром та контактом Емене та її матері із гостями. До цього слід додати дискурс місцевих чоловіків із софтою стосовно відносин із чужинцями. В «Під мінаретами» дана взаємодія Заходу і Сходу представлена у вигляді протистояння кримськотатарських традицій із новими європейськими віяннями, що підхоплюють ряд місцевих і стають репрезентантами європейських цінностей. Лише «На камені» постає як відображення внутрішнього кримськотатарського мікрокосму без відкритого додавання західного культурного коду. Всі персонажі – татари та турки, не рахуючи лише одного, якого звать Греком. Ім'я може бути показником етнічної чи релігійної належності. Проте роль цього героя в сюжеті твору доволі обмежена. Конфлікт оповідання ґрунтується радше на особистих стосунках діючих осіб, ніж на взаємодії культур. При прочитанні твору може здатися, що погляди головної героїні є проекцією авторської західної свідомості на свого персонажа. Коцюбинський демонструє схильність до інтеграції елементів близької йому культури до світу своїх мусульманських героїв. Рефлексія над татарським середовищем відбувається через призму західного світогляду.

При розгляді того як сприйняття і взаємодія із Заходом презентується «В путах шайтана» та «Під мінаретами», бачимо, що в першому випадку, незалежно від ставлення до західних людей (привітне у Емене, прагматично-привітне у Септара, негативне у софти), всі персонажі є носіями мусульманської ідентичності, мислять в ісламській парадигмі та притримуються уявлення про дихотомію «правовірний-невірний». Західних людей кличуть гяурами, що є властивим описаному середовищу. Наратив Коцюбинського постає емерсивним, аутентичним та переконливим в очах читачів, які ділять із автором культурний простір. «Під мінаретами», в свою чергу вводить персонажа, який відверто відмовляється від вищезгаданої парадигми і відмовляється називати інші народи невірними. Таким чином створюються більш сприятливі умови для поміщення читача у взуття протагоніста. Тим не менше, говорити про те, що «Під мінаретами» компрометує передавання культури татарського Криму було б несправедливо. Оповідання робить це успішно, використовуючи численні описи навколишнього середовища, побуту, релігійних дій, мови тощо. Саме в «Під мінаретами», ймовірно, найбільше стає помітним тривале перебування Коцюбинського в Криму та особисте знайомство із його культурою та людьми.

Використання мови

Окремо вважаємо за доцільне показати, яким чином Коцюбинський у кримському циклі вживав лексику, пов'язану із мусульманською культурою. До такої ми можемо навести як релігійну та соціо-політичну термінологію, так і слова, вживані в побутовому контексті кримськотатарського суспільства. Очевидним є те, що українські читачі не могли досконало оперувати мусульманським понятійним апаратом. Читаючи твори, пов'язані із культурою татар, ці читачі могли потребувати тлумачення певних слів.

Автор оповідань пояснює в своїх текстах не всі мусульманські терміни. Деякі слова мусульманської культури вживаються без пояснень. Ми можемо припускати, що вони вже мали бути відомі українській аудиторії. Або автор творів та/чи редактори видання вважали, що ці слова мають бути знайомими, тому й не вважали за необхідне їхнє тлумачення. Аналізуючи лексику, вжиту в оповіданнях, ми можемо отримати уявлення про те, які аспекти мусульманської культури були знайомі українцям кінця XIX – початку XX ст.

Звернувши увагу на терміни, які супроводжуються поясненням, ми можемо помітити, що тлумачення здійснюється декількома способами. По-перше, це пояснення значення терміну прямо в тексті. По-друге, – наведення тлумачення на нижніх колонтитулах сторінок. Цілком можливо, що пояснення перших могло відбуватися з ініціативи Коцюбинського, а других – з побажань редакторів. Це припущення може надати нам змогу побачити різницю в усвідомленні своєї аудиторії вказаними сторонами.

Також в тексті можна зустріти низку термінів, які не мають прямого пояснення, проте їх значення постає очевидним в тому контексті, в якому вони використовуються. Залежність від контексту не дозволяє нам із впевненістю стверджувати, що дана лексика мала бути знайомою українським читачам. Ми виділяємо ці терміни в окрему групу. Слід зазначити, що в деяких місцях важко провести чітке розмежування між групою слів, що не пояснюються і групою, що покладається на контекст. Проте різниця між ними є достатньою для виправдання поділу, як різних категорій.

Ряд термінів також супроводжуються позначенням наголосу, що підсилює вірогідність, що ці слова були малознайомими та маловживаними в українському дискурсі. В кількох випадках ми бачимо як слова, що супроводжуються тлумаченням, вже були згадані до цього в тексті без пояснень. Таких випадків небагато.

Вживання Коцюбинським лексики, пов'язаної із мусульманською культурою можна зобразити у вигляді таблиці. Слова зберегли оригінальне написання, проте були уніфіковані поданням у називному відмінку.

В путях шайтана		
Без пояснення	Без пояснення, але є контекст	Є пояснення
Хаджі	Байрам	Киз
гяур	мечет	Кепек!..
Аю-даг	мінарет	кель мунда!..
Аллах	мула	ямурта
кучук-кой	Ла Алла.. іль Алла-а... Магомет расуль Алла-а...	ракія
Мекка	шайтан	
Ель-Хорам	чалма	
Кааба	Карош...карош урус...	

арабески
фези
чалма
софта
бакшіш

чішме
Магомет
султан

Без пояснення

Кругла татарська шапочка
наймит-Дангалак
мечет

На камені
Без пояснення, але є контекст

каве!
ефенді
фередже

Є пояснення

Он каве... бір каве
каймак
чімше
юзбаш
йохтер
ханим
кель мунда!

Без пояснення

Дервишъ
Аллах
чалмы
фезы
шейхи
Бахчисарай
минаретъ
турецький кылым
коранъ
базаръ
мулла
дукачи
муэзинъ
тюрганъ
имамъ
Магометъ
отаманъ
Мекка
Медина
Стамбуль

Під мінаретами
Без пояснення, але є контекст

Вар-сют-вар...
Капарле-е!
Пшкенъ дуть!
О-ой май-ляй ми!
О-ой бузлы... пекъ татлы!..
Селямъ алейкимъ!
Аджидеръ-мелекъ-султанъ
тюрге
мектебъ
Касумъ Эминъ
Сами-бей
аль-коран
фередже
шайтанъ

Є пояснення

Илягы
Израфилъ
Аль-Сыратъ
хаджи
афузь
делляль
тахе
хатиць
бейнамазь
Алла икберъ
меджинъ
домузъ
тюрге
теке
Ахшамъ хаиръ олсунъ
Ахшамъ
шейхъ (вже згадувалось в
тексті без пояснення)
миграбъ
Ля илля ге – иль Алла-ге...
мектебдаръ
маграма
софта (вже згадувалось в
тексті без пояснення)
мугалимъ
закятъ
джинъ
на лафу
кызъ
сантеръ
муфтій

Подорожі Михайла Коцюбинського до Криму дали хороші плоди для його творчої спадщини. Письменник створив три тексти, в яких знайшла відображення його рецепція культури кримських татар та мусульманської релігії. Український публічний дискурс, в якому інформація про іслам та мусульманські суспільства мала строкатий характер, збагатився текстами, в яких достатньо аутентично зображується життя кримського села та містечка, кримськотатарської ментальності, їх світогляду, особливостей організації суспільного життя, уявлення про правильне й неправильне. Із цими текстами в український простір потрапила інформація про неоднорідність мусульманського суспільства та наявність в ньому прагнень до змін соціо-політичного та культурного характеру.

Вивчення цих текстів в контексті їхнього створення надає нам інформацію цінну для інтелектуальної історії. В оповіданнях Коцюбинського відобразилася ідея про те, що мусульманська ідентичність здатна існувати поза межами традиціоналізму та догматизму. Важливо, що подібний наратив не був проекцією європейської свідомості письменника на персонажів своїх творів, а натомість – відображенням політичних та суспільних процесів, що мали місце в кримському середовищі татар-мусульман. Поява кримського циклу сприяла кращому усвідомленню українським читачем стану речей в кримськотатарському суспільстві та тенденцій, що в ньому існували.

Джерела та література:

1. Вівчар С. *Українські просвітителі та іслам*. Київ, 2020.
2. Вітязь А. Образи та символи у кримськотатарській літературі, історії, культурі та їх значення. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. №29. 2023. С. 377 – 381.
3. Гавриловська М. *Особливості зображення татар у творах та епістолярії Михайла Коцюбинського*, 2013.
4. Калениченко Н. *Великий сонцепоклонник: життя і творчість Михайла Коцюбинського*. Київ, 1967. 251 с.
5. Колесник П. *Коцюбинський – художник слова*. Київ: Наукова думка, 1964. 536 с.
6. Костенко М. *Художня майстерність Михайла Коцюбинського*. Київ: Рад. Школа, 1969. 173 с.
7. Коцюбинская-Ефименко З. *Крым в жизни и творчестве М. М. Коцюбинского*. Симферополь: Крымиздат, 1958. 125 с.
8. Коцюбинський М. *В путях шайтана і інші оповідання*. Львів, 1899.
9. Коцюбинський М. *На камені*. URL: [https:// docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron3.chtyvo.org.ua%2FKotsiubynskiy%2FNa_kameni.pdf](https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron3.chtyvo.org.ua%2FKotsiubynskiy%2FNa_kameni.pdf) (дата звернення 07.08.2023).
10. Коцюбинський М. Під Мінаретами (Оповідання). *Киевская старина*. Т. LXXXVIII. 1905. Март. С. 373 – 422.
11. Коцюбинський М. *Твори в семи томах*. Київ, 1974. Т. 5.
12. Кочерга С., Вісич О. *Художня реконструкція етнообразу кримських татар в українській літературі раннього модернізму*. URL: https://www.researchgate.net/profile/Oleksandra-Visych/publication/369868408_The_Artistic_Reconstruction_of_Crimean_Tatars'_Ethnic_Image_in_the_Ukrainian_Literature_of_Early_Modernism/links/643d746739aa471a52459ce4/The-Artistic-Reconstruction-of-Crimean-Tatars-Ethnic-Image-in-the-Ukrainian-Literature-of-Early-Modernism.pdf (дата звернення 07.08.2023).
13. Лазанська Т. *Коцюбинський Михайло Михайлович*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kotsyubinskii_M (дата звернення 10.07.2023).
14. Малиновська Н. *Уроки з історії кримських татарок у націотворчих процесах Криму 1905-1907 років: гендерний аналіз комеморацій в Україні*. URL: https://www.researchgate.net/publication/333489357_Urivki_z_istorii_krimskih_tatarok_u_naciotv

orcih_procesah_Krimu_1905-1917_rokiv_gendernij_analiz_komemoracij_v_Ukraini (дата звернення 10.07.2023).

15. Поліщук Я. *І ката, і героя він любив... Михайло Коцюбинський. Літературний портрет*. Київ: Видавничий центр «Академія», 2010. 304 с.

16. Сенчило-Татліліоглу Н. Образ Бахчисарая в оповіданні Михайла Коцюбинського «Під Мінаретами». *III-IV Конгрес сходовознавців (до 150-ї річниці від дня народження Агатангела Кримського): Збірник матеріалів*, (ч. 2), 2020. С. 161 – 164.

17. Усманов М. *О триумфе и трагедии идей Гаспринского*. Казань, 1993.

18. Saeed A. *Islamic Thought An introduction*. Abingdon, 2006.

References:

1. Lazans'ka, T. (2008) *Kotsyubyns'kyu Mykhaylo Mykhaylovych*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kotsyubinskii_M (Accessed 10 July 2023). [in Ukrainian].

2. Vivchar, S. (2020). *Ukrayins'ki prosvityteli ta islam*. Kyiv. [in Ukrainian].

3. Kotsyubyns'kyu, M. (1974). *Tvory v semy tomakh*. Kyiv. T.5. [in Ukrainian].

4. Kalenychenko, N. (1967). *Velykyi sontsepoklonnyk: zhyttia i tvorchist Mykhaila Kotsiubynskoho*. Kyiv, pp. 251. [in Ukrainian].

5. Kolesnyk, P. (1964). *Kotsiubynskiyi – khudozhnyk slova*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 536. [in Ukrainian].

6. Kotsyubinskaya-Efimenko, Z. (1958). *Krym v zhizni i tvorchestve M. M. Kotsyubinskogo*. Simferopol': Krymizdat, pp. 125. [in Russian].

7. Kostenko, M. (1969). *Khudozhnia maisternist Mykhaila Kotsiubynskoho*. Kyiv: Rad. Shkola, pp. 173. [in Ukrainian].

8. Polishchuk, Ya. (2010). *I kata, i heroia vin liubiv... Mykhailo Kotsiubynskiyi. Literaturnyi portret*. Kyiv: Vydavnychiy tsentr «Akademii», pp. 304. [in Ukrainian].

9. Havrylovska, M. (2013). *Osoblyvosti zobrazhennia tatar u tvorakh ta epistolarii Mykhaila Kotsiubynskoho*. [in Ukrainian].

10. Senchylo-Tatlilioglu, N. (2020). Образ Бахчисарая в оповіданні Михайла Котсиубинського «Під Мінаретами». *III-IV Конгрес сходовознавців (до 150-ї річниці від дня народження Агатангела Кримського): Збірник матеріалів*, pp. 161-164. [in Ukrainian].

11. Kocherha, S. & Visych, O. (2023). *Khudozhnya rekonstruktsiya etnoobrazu kryms'kykh tatar v ukrayins'kyi literaturi rann'oho modernizmu*. URL: https://www.researchgate.net/profile/Oleksandra-Visych/publication/369868408_The_Artistic_Reconstruction_of_Crimean_Tatars'_Ethnic_Image_in_the_Ukrainian_Literature_of_Early_Modernism/links/643d746739aa471a52459ce4/The-Artistic-Reconstruction-of-Crimean-Tatars-Ethnic-Image-in-the-Ukrainian-Literature-of-Early-Modernism.pdf (Accessed 80 August 2023). [in Ukrainian].

12. Vitiaz, A. (2023). Obrazy ta symvoly u krymskotatarskii literaturi, istorii, kulturi ta yikh znachennia. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Hraal nauky»*. №29. Lypen, pp. 377-381. [in Ukrainian].

13. Kotsyubyns'kyu, M. (1899). *V putakh shaytana I inshi opovidanya*. L'viv [in Ukrainian].

14. Saeed, A. (2006). *Islamic Thought An introduction*. Abingdon.

15. Kotsyubyns'kyu, M. *Na kameni*. (1902). URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron3.chtyvo.org.ua%2FKotsiubynskiyi%2FNa_kameni.pdf (Accessed 07 August 2023). [in Ukrainian].

16. Kotsyubyns'kyu, M. (1905). *Pid Minaretamy (Opovidannya)*. *Kyevskaya starina*. Vol. LXXXVIII. Mart, pp 373-422. [in Ukrainian].

17. Malynovs'ka, N. (2019). *Uroky z istoriyi kryms'kykh tatarok u natsiotvorchyykh protsesakh Krymu 1905-1907 rokiv: hendernyy analiz komemoratsiy v Ukrayini*. URL: https://www.researchgate.net/publication/333489357_Urivki_z_istorii_krimskih_tatarok_u_naciotv

orcih_procesah_Krimu_1905-1917_rokiv_gendernij_analiz_komemoracij_v_Ukraini (Accessed 10 July 2023). [in Ukrainian].

18. Usmanov, M. (1993). *O triumfe i tragedii idey Gasprinskogo*. Kazan. [in Russian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292465>

УДК 94:323.1] (477)

SHEVCHENKIV ANNIVERSARIES AND UKRAINIAN PUBLIC CENTERS AND ORGANIZATIONS IN ODESA IN THE LAST QUARTER OF THE 19TH – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Serhiy Svitlenko

DSc (History), Professor
active member of the Shevchenko
Scientific Society,
Dnipro Branch of the National
Academy of Sciences,
Dnipro, Ukraine
ORSID:
<https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>
ResearcherID: R-5856-2017
E-mail: svitlenko@gmail.com

Citation: Svitlenko, S. (2023).
Shevchenkiv anniversaries and
Ukrainian public centers and
organizations in Odesa in the last
quarter of the 19th – beginning of the
20th century. *Chornomors'ka
mynuvshyna: notes of the Department
of the history of Cossacks in the South
of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa,
vol. 18, pp. 117 – 130.

Submitted: 03.10.2023

Annotation

The purpose of the article is to reconstruct the history of commemoration of Shevchenko's anniversary in the context of the activities of Ukrainian public centers and organizations in Odesa in the last quarter of the 19th and early 20th centuries. Research methods have become personalistic and systemic. Sources: archival and published documents, as well as epistolaries, journalism, memoirs gleaned from Ukrainian periodicals. The main results consist in understanding the process of commemorating Shevchenko's anniversary as an important factor in the formation of Ukrainian national consciousness and identity among the population of Odesa – an important socio-economic and socio-political center of southern Ukrainian lands. It is shown that the preservation of the historical memory of the great Ukrainian poet and thinker T. G. Shevchenko had a long history in Odessa from the last quarter of the 19th century before the First World War. Commemoration of the Shevchenkiv anniversaries can be traced in the activities of various Ukrainian public centers and organizations, in particular the Odesa Ukrainian Community, the Odesa «Prosvita», the Odesa «Ukrainian Club» and the «Ukrainian House». The main forms of holding Shevchenko's commemorations were literary, musical and vocal evenings of memory; reading reports, lectures, abstracts about Kobzar; publications about T. G. Shevchenko in newspapers, magazines, brochures, bibliographic indexes, etc.; organization of appropriate memorial services. In the 1870s and 1880s, measures to perpetuate the memory of T. G. Shevchenko were held illegally, and from the end of the 19th century gained publicity and relative mass. A notable role in the organization and implementation of events to perpetuate the memory of the Ukrainian poet and thinker belonged to such figures as L. A. Smolenskyi, O. O. Andrievskyi, P. O. Zeleny, M. F. Komarov, I. M. Lutsenko, D. D. Sygarevich, A. V. Nikovskyi, S. P. Shelukhin, and others.

The commemoration of Shevchenko's anniversary faced internal difficulties of an organizational and ideological nature that arose in the Ukrainian ethno-national community of a polyethnic and multicultural city. Shevchenko's measures, first of the Odesa Ukrainian community, and later of the Odesa «Prosvita» and its successors, were in the field of view of the local administration, gendarmes and police, who exerted undisguised pressure and repression on conscious Ukrainianism and its public centers and organizations, sought to block the process of spreading Ukrainian national consciousness and identity in the city. However, the punitive and protective measures of the Russian imperial regime could not stop the activity of conscious Ukrainianism in Odessa to perpetuate the historical memory of T. G. Shevchenko, which was of great importance for the revival and preservation of the historical heritage of Kobzar, the spread of Ukrainian national and cultural values in the Russified and at the same time multifaceted in ethno-cultural, ethno-national and social dimensions of the region. Concise conclusions. It has been proven that from the end of the 1870s to 1914, Ukrainian public centers and organizations accumulated important historical experience in commemorating Shevchenko's anniversaries. This activity contributed to the national consolidation of local conscious Ukrainianism, the formation of the modern Ukrainian ethno-cultural landscape.

Key words: historical memory, historical heritage, T. G. Shevchenko, conscious Ukrainianness, national consolidation, Ukrainian national consciousness, Ukrainian modern ethno-cultural landscape.

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ РОКОВИНИ І УКРАЇНСЬКІ ГРОМАДСЬКІ ОСЕРЕДКИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ В ОДЕСІ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

Сергій Світленко

Доктор історичних наук,
професор, дійсний член Наукового
товариства імені Шевченка,
Дніпровський осередок НТШ,
м. Дніпро, Україна
ORSID:
<https://orcid.org/0000-0003-3313-9036>
ResearcherID: R-5856-2017
E-mail: svitlenko@gmail.com

Цитування: Світленко С.
Шевченківські роковини і українські
громадські осередки та організації в
Одесі останньої чверті XIX –
початку XX ст. *Чорноморська
минушина: записки Відділу історії
козацтва на півдні України* : зб. наук.
праць / за ред. В.А. Смолія.
Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2023.
Вип. 18. С. 117 – 130.

Отримано: 03. 10. 2023

Анотація

Метою статті є реконструкція історії вшанування Шевченківських роковин у контексті діяльності українських громадських осередків та організацій в Одесі останньої чверті XIX – початку XX ст. Методами дослідження стали персоналістичний і системний. Джерела: архівні та опубліковані документи, а також епістолярії, публіцистика, спомини, почерпнуті в українській періодиці. Основні результати полягають в осягненні процесу вшанування Шевченкових роковин як важливого чинника формування української національної свідомості та ідентичності серед населення Одеси. Показано, що збереження історичної пам'яті про великого українського поета і мислителя Т. Г. Шевченка мало історичну тяглість в Одесі від останньої чверті XIX ст. до Першої світової війни. Вшанування Шевченківських роковин простежується в діяльності різних українських громадських осередків та організацій, зокрема Одеської української громади, Одеської «Просвіти», Одеського «Українського клубу» і «Української Хати». Основними формами проведення Шевченкових роковин були літературно-музично-вокальні вечори пам'яті; читання доповідей, лекцій, рефератів про Кобзаря; публікації про Т. Г. Шевченка в газетах, журналах, у брошурах, бібліографічних покажчиках тощо; організація відповідних панахид. У 1870-х – 1880-х рр. заходи з увічнення пам'яті

Т. Г. Шевченка проходилися нелегально, а з кінця XIX ст. набули публічності й порівняної масовості. Помітна роль в організації і проведенні заходів з увічнення пам'яті українського поета і мислителя належала таким діячам, як Л. А. Смоленський, О. О. Андрієвський, П. О. Зелений, М. Ф. Комаров, І. М. Луценко, Д. Д. Сигаревич, А. В. Ніковський, С. П. Шелухін та ін. Шевченкові заходи спочатку Одеської української громади, а згодом Одеської «Просвіти» та її наступників перебували в полі зору місцевої адміністрації, жандармів та поліції, які чинили неприхований тиск і репресії стосовно свідомого українства і його громадських осередків та організацій, прагнули заблокувати процес поширення української національної свідомості й ідентичності в місті.

Проте карально-охоронні заходи російського імперського режиму не могли зупинити діяльність свідомого українства Одеси з увічнення історичної пам'яті Т. Г. Шевченка. Доведено, що від кінця 1870-х до 1914 р. українські громадські осередки та організації нагромадили важливий історичний досвід із вшанування Шевченкових роковин. Ця діяльність сприяла національній консолідації місцевого свідомого українства, відродженню і збереженню історичної пам'яті та спадщини Кобзаря, поширенню українських національних та культурних цінностей в мультикультурному й поліетнічному місті та південноукраїнському регіоні.

Ключові слова: історична пам'ять, історична спадщина, Т. Г. Шевченко, свідоме українство, національна консолідація, українська національна свідомість, український модерний етнокультурний ландшафт.

Сьогодні, коли незалежна Україна відстоює своє право на історичний вибір і навіть на історичне існування, особливо актуальними уявляються ще недостатньо розроблені в українському історіописанні наукові проблеми відродження і збереження історичної пам'яті й історичної спадщини, національної консолідації модерної української нації. У цьому контексті заслуговує на увагу історичний досвід, нагромаджений в останній чверті XIX – на початку XX ст. свідомим українством

Одеси – важливому соціально-економічному та суспільно-політичному центрі південноукраїнських земель, що вирізнявся своєю мультикультурністю і соціальною строкатістю [1, с. 48].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія українських громадських осередків та організацій в Одесі, зокрема Одеської української громади, Одеської «Просвіти», Одеського українського клубу, «Української Хати» та інших, вже була предметом вивчення українських дослідників в інституційному і персоналістичному ракурсах. Лише за останні кілька десятиліть в сучасному українському історіописанні накопичилася ціла низка змістовних праць таких авторів, як О. В. Болдирев [3], М. В. Горбатюк [10], Г. Д. Зленко [19 – 21], А. М. Катренко [23; 24], А. С. Ложешник, Н. О. Ложешник [29], А. І. Мисечко [30 – 34], О. Є. Музичко [36 – 38], Є. П. Назарова [39], І. І. Стамбол [46], С. Г. Чмир [51], Р. Б. Харчук [49], Г. К. Швидько [52] та ін., які заклали добру основу для вивчення теми, показавши основні явища та процеси, що відбувалися в українському національному русі Одеси та регіону в цілому. Вчені-історики не обминули у своїх розвідках і цікавої теми вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка, однак її пізнавальний потенціал ще не вичерпано. По-перше, необхідно актуалізувати комплекс різноманітних першоджерел, а це архівні та опубліковані документи; епістолярії, публіцистика, спомини, почерпнуті в українській періодиці, особливо в українській щоденній газеті «Рада». По-друге, розглядаючи Шевченківські роковини, їх форми проведення в контексті діяльності українських громадських осередків і товариств, можна виявити позитивне значення цих заходів у справі вивчення і збереження творчої спадщини Т. Г. Шевченка, глибше усвідомити процес української національної консолідації, формування національної пам'яті, свідомості й ідентичності серед українства. Разом із тим варто показати внутрішні й зовнішні причини, що ускладнювали проведення Шевченківських роковин в Одесі, що особливо виявилось під час відзначення 50-річчя з дня смерті Кобзаря в 1911 р. і 100-річчя від дня його народження в 1914 р.

Метою статті є реконструкція історії вшанування Шевченківських роковин у контексті діяльності українських громадських осередків та організацій в Одесі останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст.

Шевченкові роковини почали урочисто відзначати діячі Одеської української громади на чолі з Л. А. Смоленським, незважаючи на великі труднощі, з якими такі зібрання стикалися. Так, 25 лютого 1879 р. Шевченків вечір відвідало понад 100 осіб, але в тому самому складі громади подібне свято було останнім, бо вже навесні та влітку того ж року в Одесі стався справжній погром культурних сил [15, с. 189, 192]. Поряд із цим газета «Одесский вестник» (редактор – П. О. Зелений) до 65-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка присвятила половину номера українському поету. Видання неодноразово знайомило читачів з матеріалами про Т. Г. Шевченка, його творчою спадщиною. Повідомляла газета і про збір коштів на пам'ятник Кобзарю, і на побудову школи імені Т. Шевченка. На сторінках видання, особливо в 1878 – 1879 рр., публікувалися списки жертводавців. Серед них були не тільки українці, а й кілька десятків євреїв, які внесли кошти на справу, пов'язану з іменем Т. Г. Шевченка. Тільки на заснування школи ім. Т. Шевченка було зібрано близько 1400 крб [24, с. 90; 30, с. 94; 36, с. 20].

Факт відзначення Шевченкових роковин в Одесі закарбувався у брошурі «Поминки Тараса Григорьевича Шевченко 25 февраля 1879 года в Одессе» місцевого громадівця О. О. Андрієвського, який під криптонімом А. Т. опублікував її в одеській друкарні газети «Новороссийский Телеграф». Втім зазначена праця на 63 сторінках

містила не тільки дані про поминки Т. Г. Шевченка 25 лютого 1879 р., а й матеріал, як 18-ті роковини смерті Кобзаря відбилися на сторінках одеської преси; біографічний нарис Т. Г. Шевченка тощо. Того ж року під криптонімом А. Т-ый там само вийшла у світ ще одна брошура О. О. Андрієвського «Тарас Григорьевич Шевченко в отзывах о нем иностранной печати» [47, с. 8]. Ця публікація засвідчувала, що Т. Г. Шевченко був знаним в інтелектуальних колах Європи.

Вся ця діяльність викликала серйозну стурбованість царських чиновників. Так, Тимчасовий Одеський генерал-губернатор у своєму донесенні від 27 листопада 1879 р. писав про вплив ідей Т. Г. Шевченка на молодь [50, арк. 16]. Така констатація стала результатом жандармських спостережень, що нагромадилися внаслідок репресивних дій вже в 1879 р., коли низку студентів звинуватили у зберіганні й читанні заборонених брошур, зокрема творів Т. Г. Шевченка [37, с. 81 – 82]. Так, у вересні 1879 р. жандарми вчинили трус у студента Новоросійського університету в Одесі Л. П. Симиренка і вилучили багато нелегальної літератури, листування родини Симиренків з Т. Г. Шевченком і нецензурований примірник «Кобзаря». Цього було цілком достатньо для арешту і подальшого адміністративного заслання студента до Сибіру. Лише у травні 1888 р. Л. П. Симиренко отримав дозвіл на повсюдне проживання в імперії, за виключенням столиць [12, арк. 29, 31, 35, 36, 50, 56, 66, 67, 71, 126; 13, арк. 53, 57; 14, арк. 3 – 7, 10, 15].

На початку 1880-х рр. редактор газети «Одесский вестник» П. О. Зелений зробив спробу організувати публічне вшанування Т. Г. Шевченка. Однак захід одеської інтелігенції не відбувся через заборону генерал-губернатора [27, с. 3]. Не зважаючи на це, щороку свідомі українці Одеси, зокрема учасники Старої і Молодої громад, вшановували пам'ять Кобзаря, збираючись на приватних квартирах і, зокрема, заслуховували реферати про Т. Г. Шевченка [27, с. 3]. У період утвердження консервативно-охоронного курсу Олександра III влада переслідувала осіб за зберігання творів Т. Г. Шевченка, виданих за кордоном. Така доля спіткала студента місцевого університету С. Г. Романенка, у якого знайшли женецьке видання «Кобзаря». Цього було досить для його обвинувачення в «політичній неблагонадійності» й арешту 15 лютого 1882 р. [11, арк. 31].

Улітку 1887 р. лави свідомого українства Одеси поповнив український народолобець М. Ф. Комаров, який переїхав з Умані й отримав у місті посаду нотаря. В його багатогранній діяльності помітне місце посідали шевченкознавчі студії в царині бібліографії, які були тісним чином пов'язані з відзначенням Шевченкових роковин. Ще у 1883 р. М. Ф. Комаров видав бібліографічний покажчик з творів Т. Г. Шевченка та праць про нього. У 1886 р. до 25-х Шевченкових роковин з дня смерті він опублікував у журналі «Киевская Старина» (кн. 3 і кн. 4) значно доповнений «Бібліографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченка». За підрахунками М. С. Возняка, якщо Шевченків відділ покажчика 1883 р. нараховував 160 «номерів», то покажчик 1886 р. – 369. У тому ж році цей бібліографічний покажчик вийшов у світ й окремим відбитком. У 1887 р. у тому ж журналі (кн. 5) М. Ф. Комаров опублікував додаток до цього покажчика [26, с. 9–10; 9, с. 20, 30].

Свої студії в галузі бібліографії М. Ф. Комаров системно застосовував для популяризації імені та справи Кобзаря. Щорічно на Шевченкові роковини він таємно збирав гурток однодумців і читав свої «Огляди літературної і просвітної праці» за попередній рік. Збереглися бібліографічні матеріали М. Ф. Комарова у проміжку часу від 1885 р. до 1902 р. [35, с. 55–58]. Цінні матеріали з шевченкознавства знаходяться в

численних епістоляріях М. Ф. Комарова, що висвітлюють тему вшанування пам'яті Кобзаря в Одесі та інших містах [46, с. 100–104].

М. Ф. Комаров не тільки організовував Шевченківські читання у своєму гуртку, а й залучався до проведення пам'ятних заходів на пошану Кобзаря, що проводилися іншими осередками. Так, у 1893 р. І. Смірнов повідомляв М. Ф. Комарову про одну з таких ініціатив в Одесі й запрошував долучитися 28 лютого до вечора у пам'ять Шевченка в клубі «Одеського Літературно-Артистичного Товариства» [46, с. 104].

У 1890-х рр. діячі Одеської української громади відзначали Шевченківські роковини нелегально, а згодом і легально. Так, у березні 1894 р. М. Ф. Комаров сповіщав Б. Д. Грінченка про проведення Тарасового вечора, на якому в присутності численних учасників було прочитано реферат про Кобзаря. Тоді ж вийшов у світ № 8 журналу місцевої громади «По морю и суше», присвячений Т. Г. Шевченку, хоча багато чого в ньому було «покалічено цензурою». Черговий Шевченків вечір відбувся 26 лютого 1895 р. Під час заходу присутні ознайомилися з біографією українського поета, його віршами, а також музичними творами М. В. Лисенка, П. І. Ніщинського тощо [23, с. 92; 24, с. 122].

У 1898 р. М. Ф. Комаров та його однодумці-громадівці організували Шевченківське свято публічно, в Народній аудиторії. У листі очевидця події, українського громадського і політичного діяча І. Л. Липи до М. М. Грінченка від 6 березня 1898 р. йшлося, що на вечорі пам'яті Кобзаря привселюдно велась мова про український народ, його мову, історію, про козацьку кров у Чорному морі, на якому стоїть Одеса, а найбільше – про Т. Г. Шевченка. І справа не тільки в тому, що варто пом'янути «незлим – тихим словом» «батька Тараса», зазначав І. Л. Липа, а «щоб дати широкій публіці крішечку свідомости». На вечорі було близько 200 слухачів [28, с. 189].

На початку ХХ ст. громадівську традицію відзначення Шевченківських роковин продовжила Одеська «Просвіта», Статут якої було затверджено 25 листопада 1905 р. 25 грудня того ж року відбулися перші офіційні загальні збори одеських просвітян. Від самого початку Одеська «Просвіта» була і своїм словом, і ділом пов'язана з постаттю Т. Г. Шевченка. Символічно, що в приміщенні «Просвіти» в будинку № 30 по вул. Софійській просвітяни розмістили два погруддя – Т. Г. Шевченка та В. Б. Антоновича [29, с. 71 – 72].

Українська газета «Громадська думка» вже 9 березня 1906 р. сповістила про заснування Одеської «Просвіти» та про її перший захід – вечір пам'яті Тараса Шевченка [43, с. 2]. Це було відкрите, привселюдне і урочисте святкування Шевченківських роковин в Одесі. Захід набув міжнародного характеру. Адже під час постановки апофеозу депутації від польської, литовської та єврейської громад виказали свої привітання, а польське товариство «Lira» поклало на бюст Т. Г. Шевченка розкішний вінок [27, с. 3]. В одному з дописів газети «Громадська думка» від 23 березня 1906 р. теж йшлося про відзначення Одеською «Просвітою» роковин пам'яті Т. Г. Шевченка [25, с. 4].

Вже у 1906 р. діячі Одеської «Просвіти» приступили до популяризації імені Т. Г. Шевченка, читаючи лекції, реферати тощо. Основними популяризаторами виступали М. Ф. Комаров, Д. Д. Сигаревич та С. П. Шелухін. У міській Народній аудиторії останній прочитав доповідь «Значіння Т. Шевченка» з використанням живих картин українського села (німої вистави за участю акторів). Цей цікавий матеріал було надруковано в українській одеській газеті «Вісті» (1906, №№ 4–5) [36, с. 22; 38, с. 96]. У 1907 р. одеські просвітяни неодноразово читали реферати з Шевченкової проблематики. Так, 24 лютого реферат «Значіння Т. Шевченка, яко

народного поета» прочитав С. П. Шелухін, 26 лютого – реферат «Т. Шевченко–поет» підготував Д. Д. Сигаревич, 3 березня – реферат «Послання» Т. Шевченка «до земляків» представив М. Ф. Комаров [42, с. 14].

У 1907 р. одеські просвітяни відзначали роковини Т. Г. Шевченка впродовж трьох днів. У перший, суботній день у приміщенні «Просвіти» пройшов літературно-вокальний вечір, на якому був спочатку прочитаний реферат про Т. Г. Шевченка як народного поета, а потім – менший – про Кобзаря як поета жіночого горя, причому просвітянки поклали вінок перед бюстом українського співця. Далі насичена програма була представлена читанням декламацій із «Кобзаря», соловими, дуетними та гуртовими співами на слова поезій Т. Г. Шевченка. Нарешті, кобзар П. Ткаченко, який приїхав з Чернігівщини, проспівав пісню про П. Сагайдачного та думу про Морозенка, виконав на кобзі український марш і декілька п'єс [27, с. 3].

Другого, недільного дня, 25 лютого 1907 р. увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка тривало в Покровській церкві, де відправили панахиду великому Тарасу. Про захід задалегідь повідомили газети, і ця оповістка зібрала в церкву багато людей. Інтерес підсилила чутка, що священник М. Шаровський промовлятиме українською мовою. «Слово» про Т. Г. Шевченка як християнина було дійсно проказано українською мовою, з великим почуттям і з використанням уривків з віршів поета [27, с. 3]. З «Одчота» Одеської «Просвіти» за 1907 р. видно, що саме українське товариство взяло участь в організації цієї панахиди по Т. Г. Шевченку. Втім є хронологічні розбіжності «Одчота» «Просвіти» і замітки в газеті «Рада». Так, за даними «Одчота», панахида відбулася 26 лютого 1907 р. [42, с. 6].

На третій день, 26 лютого 1907 р. Одеська «Просвіта» урядила традиційний Шевченківський вечір у Народній аудиторії задля ширшої публіки, за тією ж програмою, що і в приміщенні «Просвіти», з доповненнями: другим рефератом про Т. Г. Шевченка і з додатком живих картин [42, с. 3; 17, с. 3]. Шевченківський просвітянський вечір 26 лютого 1907 р. викликав великий інтерес одеської публіки. Присутні прослухали реферат про Т. Г. Шевченка, декламації з «Кобзаря» і співи до нього. Насамкінець просвітяни Я. Паламаренко та І. Руденко поставили живі картини за мотивами поетичних творів Т. Г. Шевченка [42, с. 5 – 6].

Але наприкінці свята з вини імперських можновладців стався прикрий інцидент. Приводом послужило те, що, як і торік, польська депутація, бажаючи вшанувати Кобзаря, принесла вінок, котрий хотіла покласти перед бюстом Т. Г. Шевченка. Проте чиновник-наглядач за вечорами «Просвіти» сказав, що сам він не має права надати дозвіл, бо у програмі вечора про це немає згадки. Поліція ж порадила польській депутації отримати дозвіл від градоначальника. Однак останній направив депутацію до Тимчасового Одеського генерал-губернатора П. Ф. Глаголева, який гнівно вигукнув лише одне слово: «Нельзя» і зажадав у ту ж мить: «Забрать прочь венки!» То ж поляки й українці мусили мовчки проковтнути тяжку образу, учинену безглуздом російським самовластям [27, с. 3; 53, с. 3].

Наступного року Одеська «Просвіта» теж відзначала Шевченківські роковини, цього разу в оселі «Просвіти» 8 березня 1908 р. [16, с. 3; 18, с. 3]. Однак місцева царська адміністрація стала чинити всілякі перепони просвітянській діяльності. Так, у тому ж березні 1908 р. було заборонено влаштовувати вечори з рефератами українською мовою, а голову Одеської «Просвіти» М. Ф. Комарова оштрафували на 100 крб. Відтак просвітянські вечори опинилися під загрозою [18, с. 3].

Невтішна ситуація ускладнилася в 1909 р. Адже на виборах в Одеську міську думу абсолютну перемогу здобули чорносотенці, які не забарилися з кричущими

провокаціями. Так, незабаром новий голова Одеської «Просвіти» В. Л. Громашевський, виходячи з приміщення міської думи, був тяжко побитий групою молодиків-чорносотенців. Усі прохання просвітян дати дозвіл на проведення літературно-музичного вечора блокувалися владним резюме: «Не могу» і без жодних пояснень. Махровий російський шовінізм місцева влада продемонструвала в питанні про квитки на просвітянські вечори, які друкувалися українською мовою. Це стало приводом для складання протоколу і заборони в подальшому друкувати такі білети українською мовою [4, с. 3]. Все це суттєво заважало проведенню заходів Одеської «Просвіти», в тому числі з увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка.

28 листопада 1909 р. діяльність Одеської «Просвіти» була заборонена імперським режимом. Наступниками в утвердженні української справи в місті стали нові товариства: Одеський «Український клуб», статут якого затвердили 8 лютого 1910 р., і «Українська Хата», перші збори якої відбулись 25 серпня 1911 р. [29, с. 77 – 79]. В діяльності цих українських товариств організація Шевченківських роковин мала неодмінно посісти помітне місце, але не все налагодилось відразу. У Шевченківські роковини 1910 р. одеські українські діячі організували збір пожертвувань на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві. Редакція газети «Рада» 3 березня 1910 р. повідомила читачів, що М. Ф. Комаров зібрав на пам'ятник Кобзареві 40 крб від 16 осіб [40, с. 4]. Одеський «Український клуб» розпочав Шевченкові заходи читанням реферату С. П. Шелухіна «Шевченко як народний поет, серед інших славянських поетів», який запланували вже на 17 березня 1910 р. [48, с. 3]. На початку квітня того ж року свідомі українці Одеси вирішили скористатися тим, що в місті перебуватиме з гастролями видатний український драматург, театральний режисер і актор М. Л. Кропивницький, і на 6 квітня хотіли влаштувати за його участю Шевченківський вечір з читанням реферату про народного поета. Частина коштів від заходу мала піти на пам'ятник Кобзарю [5, с. 4].

Однак, напевно, вечір не відбувся, бо український діяч А. В. Ніковський написав листа до газети «Рада», в якому вказав на певну розгубленість «великого гурту свідомого українства в Одесі», що мала місце після ліквідації «Просвіти». Адже спочатку лише шість осіб відгукнулися на пропозицію організаторів стати членом «Українського клубу». Впродовж двох місяців перекладали Статут клубу українською мовою, друкували, розсилали запитання щодо майбутнього осередку. Звичайно, за цих обставин організувати Шевченківське свято не вистачило необхідних людських ресурсів і наполегливості. «Що зробили одеські українці для впорядкування Шевченківського вечора? – Нічого, нічогісенько!», – із жалем писав А. В. Ніковський [6, с. 1].

Звичайно, не припинялися й офіційні заборони й обмеження. Не всі заходи дозволялись. Так, у неділю 27 лютого 1911 р. запланована в «Українському клубі» панахида по Т. Г. Шевченку не відбулась «через незалежні обставини», а була перенесена на понеділок 28 лютого у місцевий собор [41, с. 3].

Нова українська організація музично-драматичного спрямування «Українська Хата» теж продовжила традицію вшанування Шевченківських роковин в Одесі. У 1911 – 1912 рр. на різних Шевченкових заходах популяризували творчу спадщину поета Л. Ковальчук, П. Клепацький, І. Луценко [36, с. 23]. 10 березня 1912 р. «Українська Хата» урядила у театрі «Гармония» Шевченкове свято. Організатори виставили на сцені бюст Кобзаря, гарно вбраний квітами. У програмі заходу були представлені «Жалібний марш» і «Заповіт», який всі присутні прослухали стоячи, а також один акт із видатного драматичного твору Т. Г. Шевченка «Назар Стодоля»,

сольні та хорові співи й декламації. Мали ще прочитати реферат «Шевченко, його життя та діла», але царська адміністрація не дозволила промовляти по-українському [43, с. 3].

Тим часом М. Ф. Комаров продовжував опрацьовувати бібліографічні матеріали з життя та діяльності Т. Г. Шевченка. Найповнішим результатом цієї копійної праці став літературний альманах «Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів» (1912) з художнім оформленням Л. Квачевського. Свою працю М. Ф. Комаров спочатку готував до 50-ї річниці смерті українського поета, але опублікував пізніше. Восени 1912 р. «Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів» видало в Одесі «Южно-русское общество печатного дела». Літературний альманах М. Ф. Комарова містив 135 творів 100 авторів, зокрема 82 українських, 14 російських, два білоруських, два польських, присвячених постаті Т. Г. Шевченка, що друкувалися в різних виданнях від 1843 р. до 1912 р. Праця представляла собою серйозну наукову розвідку, яку високо оцінили в низці рецензій [36, с. 22, 23; 52, с. 98 – 99].

Товариство «Українська Хата» нараховувало 300 членів, але не всі ставилися до громадських справ відповідально. Так, на треті загальні збори з'явилося лише 50 осіб, які обрали головою товариства І. М. Луценка, товаришем голови – І. І. Гаврилюка, а скарбником – І. І. Пархоменка. На 30 або 31 березня 1913 р. учасники товариства вирішили влаштувати в Міській аудиторії привселюдне Шевченківське свято [43, с. 4]. Але й на цей раз не обійшлося без заборон. 2 (15) квітня газета «Рада» сповістила своїх читачів, що Одеський градоначальник І. В. Сосновський заборонив «Українській Хаті» читати на вечорі пам'яті Т. Г. Шевченка реферат українською мовою [8, с. 3].

19 квітня (2 травня) 1913 р. українська газета «Рада» опублікувала детальну інформацію про прилюдне святкування Шевченківських роковин українськими організаціями в Одесі. Насамперед, було уточнено, що на Шевченковому вечорі в театрі «Гармонія» 31 березня 1913 р. передбачалося читання двох україномовних рефератів: «Особа Шевченка по його дневнику і листах» А. В. Ніковського і «Релігійний світогляд Шевченка» О. К. Шаровської. Однак місцева влада заборонила їх виголошення по-українськи. Через це вечір складався зі співів хору «Української Хати» і солістів, декламування, музики і живих картин «За байраком байрак», «Садок вишневий коло хати» і «Шевченко серед своїх героїв».

А напередодні, 30 березня 1913 р. роковини Т. Г. Шевченка святкували у власному помешканні Одеського «Українського клубу», де відбувся літературно-музично-вокальний вечір. На відміну від «Української Хати» влада дозволила «Українському клубу» заслухати два реферати по-українськи, зокрема «Шевченко і його щоденник» А. В. Ніковського і «Головні мотиви творів Шевченка» П. Г. Клепатського, але за умов, що вечір буде «закритим» – тільки для членів клубу і гостей, особисто відомих старшинам клубу як упорядникам вечора.

Шевченківські вечори, проведені в «Українському клубі» та «Українській Хаті», були багатолюдними, а виконавці мали великий успіх. Слід зазначити й таку відмітну рису цих вечорів: коли почали співати «Заповіт», публіка, як один, підводилася зі своїх місць [22, с. 3]. Однак вже 20 листопада 1913 р. Одеський «Український клуб» закрили під надуманим приводом порушень статуту [39].

Царська влада продовжувала чинити всілякі перепони діяльності «Української Хати». Так, українська газета «Рада» 27 лютого (12 березня) 1914 р. повідомляла читачів щодо неможливості відсвяткувати 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка: «Українська Хата» через утиски одмовилась святкувати ювілей» [54, с. 3]. Водночас не

сприяло налагодженню діяльності організаційне та ідейне безладдя в середині товаристві. Тому в березні 1914 р. відбулися другі надзвичайні загальні збори «Української Хати», на яких організацію очолили нові люди. Головою товариства обрали К. Комарецького [2, с. 3]. Ці зміни слугували помітній активізації діяльності товариства. Так, вже 16 березня 1914 р. «Українська Хата» організувала вечір, присвячений творам Т. Г. Шевченка, в театрі «Гармонія». Незважаючи на дощ, який ввечері перейшов майже у зливу, бажаючих відвідати Шевченків вечір зібралось багато [55, с. 3].

Варто зазначити, що на перешкоді організації Шевченківського вечора і на цей раз стала місцева адміністрація. Коли ініціатори подали прохання на дозвіл, то у відповідь отримали резолюцію з вимогою подати градоначальнику список членів ради «Української Хати» з даними про їхні заняття. Прикметно, що градоначальник Одеси надав офіційний дозвіл на проведення вечора лише за три дні до початку заходу. Отже, організатори могли продавати квитки лише два дні. Половина прибутку мала йти на будівництво пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві [55, с. 3].

Незважаючи на численні труднощі, Шевченківський вечір в Одесі 1914 р. справив урочисте враження на всіх учасників і вирізнявся різноманітною програмою. Глядачі із задоволенням подивилися виставу «Назар Стодоля», послушали дуже гарне хорове виконання кантати «Б'ють пороги», «Жалібний марш» тощо. Велике враження на присутніх справили живі картини «Свято в Чигирині» та «Думи мої, думи», майстерно поставлені архітектором-художником Я. М. Паламаренком. «Гіркої ложки в діжку з медом» додали царські чиновники, які викреслили з програми Шевченків «Заповіт» [55, с. 3]. Концерт засвідчив, що українське товариство має в місті великий потенціал, а в Одесі поступово формується український модерний етнокультурний ландшафт з цікавими національно-культурними мовними, літературними, музичними й театральними змістами і формами.

Отже, відродження і збереження історичної пам'яті про великого українського поета і мислителя Т. Г. Шевченка мало в Одесі історичну тяглість від останньої чверті XIX ст. до Першої світової війни. Організація Шевченківських роковин простежується в діяльності різних українських громадських осередків та організацій, зокрема Одеської української громади, Одеської «Просвіти», Одеського «Українського клубу» і «Української Хати». Основними формами вшанування історичної пам'яті Т. Г. Шевченка побутовали літературно-музично-вокальні вечори; читання доповідей, лекцій, рефератів про Кобзаря; публікації в газетах, журналах, брошурах, бібліографічних покажчиках тощо; панахиди. У 1870-х – 1890-х рр. заходи з увічнення історичної пам'яті та спадщини Т. Г. Шевченка проводилися нелегально, а наприкінці XIX – на початку XX ст. почали набувати публічності й порівняної масовості, привертати увагу не тільки української, а й інших національних спільнот міста. Помітну роль в організації і проведенні заходів з увічнення пам'яті й популяризації творчого доробку Кобзаря відігравали відомі громадські діячі: Л. А. Смоленський, О. О. Андрієвський, П. О. Зелений, М. Ф. Комаров, І. М. Луценко, Д. Д. Сигаревич, А. В. Ніковський, С. П. Шелухін та ін. Шевченкові заходи спочатку Одеської української громади, а згодом Одеської «Просвіти» та її наступників перебували в полі зору місцевої імперської адміністрації, жандармів та поліції, які чинили неприхований тиск і репресії стосовно свідомого українства та його громадських осередків й організацій, прагнули заблокувати процес поширення української національної свідомості й ідентичності в місті. Проте карально-охоронні заходи російського імперського режиму не могли зупинити діяльність з увічнення історичної пам'яті Т. Г. Шевченка, поширення українських національно-культурних

цінностей в мультикультурному, соціально строкатому і водночас зросіщеному міському суспільстві. Від кінця 1870-х до 1914 р. українські громадські осередки та організації нагромадили важливий історичний досвід із вшанування Шевченківських роковин. Ця діяльність сприяла збереженню й популяризації історичної пам'яті та культурної спадщини Т. Г. Шевченка як провісника вільної України, позитивно впливала на національну консолідацію місцевого свідомого українства, формуванню українського модерного етнокультурного ландшафту. Разом із тим організація Шевченківських роковин стикалася з труднощами організаційного й ідейного характеру, що виникали в середині української етнопонаціональної спільноти поліетнічного й мультикультурного міста. В цілому ж можна вести мову про Шевченківські роковини як помітний націотворчий чинник у діяльності свідомого українства Одеси за часів модернізаційних процесів останньої чверті XIX – початку XX ст.

Джерела та література:

1. Білоусова Л. Г. Національні товариства в Одесі в XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал* (далі – *Укр. іст. журн.*). 2017. № 2. С. 46 – 63.
2. Білоцерківський Ф. Т-во «Українська Хата» в Одесі. *Рада*. 1914. 13 марта (26 березня). № 59. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 19.09.2023)
3. Болдирев О. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. *Одеса: Маяк* 1994. 144 с.
4. В-ко [Ніковський А.]. Вісті з Одеси. *Рада*. 1909. 23 апріля (6 травня). № 91. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> (дата звернення: 13.09.2023)
5. В-ко [Ніковський А.]. М. Л. Кропивницький в Одесі. *Рада*. 1910. 3 апріля (16 квітня). № 76. С. 4. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> (дата звернення: 17.09.2023).
6. В-ко Ан. [Ніковський А.]. Лист з Одеси (сплять собі). *Рада*. 1910. № 80. 8 апріля (21 квітня). С. 1. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> (дата звернення: 17.09.2023).
7. Вінцовський Т., Музичко О. Іван Луценко в українському національному русі кінця XIX – початку XX ст. *Укр. іст. журн.* 2009. № 4 (487). С. 94 – 106.
8. Вісті з краю. Діяльність адміністрації. Заборона українського реферату. *Рада*. 1913. 2 апріля (15 квітня). № 76. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> (дата звернення: 18.09.2023)
9. Возняк М. До діяльності Михайла Комарова. *Закоханий в українське слово. До 170-річчя від дня народження Михайла Комарова: зб. матер. / упоряд. Л. М. Бур'ян; ред.. І. С. Шелестович; рец. Г. В. Закіпна*. Одеса, 2016. С. 20 – 40. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Zakokhanyi_v_ukrainske_slovo_do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia_Mykhaila_Komarova.pdf (дата звернення: 08.09.2023)
10. Горбатюк М. В. Андрій Ніковський як активний діяч українського товариства «Просвіта» та Українського клубу в Одесі (1906 – 1912 рр.). *Українська біографістика*. 2011. Вип. 8. С. 191 – 207. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2011_8_8. (дата звернення: 17.09.2023)
11. *Державний архів Одеської області*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1239.
12. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО)*. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 42.
13. *ДАЧО*. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 47.
14. *ДАЧО*. Ф. Р-5799. Оп. 1. Спр. 142.
15. Єгунова-Щербина Софія. Одеська громада кінця 1870-х років. Спомини. *За сто літ : Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття*. [К.]: Державне видавництво України, 1928. Кн. 2. С. 189 – 199.
16. З діяльності Одеської «Просвіти» за февраль місяць. *Рада*. 1908. 5 марта (18 березня). № 54. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (дата звернення: 11.09.2023)
17. З життя «Просвіт». Звідомлення про діяльність одеської «Просвіти» за 1907 рік. *Рада*. 1908. 13 мая (26 травня). № 110. С. 3. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> (дата звернення: 22.09.2023)
18. З життя «Просвіт». Товариство «Просвіта» в Одесі. *Рада*. 1909. 10 апреля (23 квітня). № 80. С. 3. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/920/> (дата звернення: 11.02.2023)
19. Зленко Г. Д. Засновник одеської «Просвіти»: [М. Ф. Комаров]. *«Просвіта»: Історія та сучасність (1868 – 1998)* / упоряд. В. Герман ; Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 1998. С. 127 – 129.
20. Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх вогнів : тридцять три портрети діячів одеської «Просвіти» 1905 – 1909 років. *Одеса : Астропринт*, 2005. 252 с.

21. Зленко Г. Д. Михайло Комаров і його роль в історії Одеси. *Південь України. Одеса: IV Міжнар. конгр. українців: Доп. та повідмл.* Одеса, 1999. С. 237 – 242.
22. І. Л. Роковини Т. Г. Шевченка в Одесі. *Рада.* 1913. 19 квітня (2 травня). № 89. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> (дата звернення: 18.09.2023)
23. Катренко А. Одеська громада 70 – 90-х років XIX ст. *Київська старовина.* 1998. № 2. С. 84 – 95.
24. Катренко А. М. Український національний рух XIX століття : навч. посібник для студ. іст. ф-тів. Ч. 2 : 60-90-ті роки XIX ст. К. : Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1999. 189 с.
25. Кр[асовсь]-кий В. Дописи. *Громадська думка.* 1906. 23 бер. № 67. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001092> (дата звернення: 24.09.2023)
26. Кримський А. Михайло Комар. *Закоханий в українське слово. До 170-річчя від дня народження Михайла Комарова: зб. матер. / упоряд. Л. М. Бур'ян; ред. І. С. Шелестович; рец. Г. В. Закіпна.* Одеса, 2016. С. 5 – 19. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Zakokhanyi_v_ukrainske_slovo_do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia_Mykhaila_Komarova.pdf (дата звернення: 08.09.2023)
27. М. К. [Комаров М. Ф.]. Шевченкові дні в Одесі. *Рада.* 1907. 30 березня (марта). С. 3. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/920/> (дата звернення: 11.02.2023)
28. Листування Івана Липи (1892 – 1922) / упоряд. Ігор Стамбол. Київ: Темпора, 2020. 576 с.
29. Ложешник А., Ложешник Н. Культурно-просвітницькі організації Одеси на початку XX ст. *Старожитності Лукомор'я.* 2022. № 3 (12). С. 70 – 82. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.160> (дата звернення: 25.08.2023)
30. Мисечко А. До взаємостосунків української та єврейської громади в Одесі в II половині XIX – на початку XX ст. *Записки історичного факультету.* 2013. Вип. 24. С. 92 – 101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2013_24_10. С. 92-101. (дата звернення: 22.09.2023)
31. Мисечко А. І. До традиції святкування Шевченківських днів в Одесі. *Записки історичного факультету.* Одеський державний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2001. Вип. 11. С. 260 – 265.
32. Мисечко А. І. М. Ф. Комаров і Одеська «Просвіта». *Записки історичного факультету / Одеський державний університет імені І. І. Мечникова.* Одеса, 2000. Вип. 10. С. 178 – 185.
33. Мисечко А. І. Товариство «Українська хата» в Одесі. *Записки історичного факультету / Одеський державний університет імені І. І. Мечникова.* Одеса, 1998. Вип. 7. С. 94 – 99.
34. Мисечко А. Український рух в Одесі наприкінці XIX – початку XX ст. (до 100-річчя Одеської Просвіти). Одеса, 2006. 162 с.
35. Музичка А. М. Комаров як критик і літературознавець. *Закоханий в українське слово. До 170-річчя від дня народження Михайла Комарова: зб. матер. / упоряд. Л. М. Бур'ян; ред. І. С. Шелестович; рец. Г. В. Закіпна.* Одеса, 2016. С. 41 – 67. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Zakokhanyi_v_ukrainske_slovo_do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia_Mykhaila_Komarova.pdf (дата звернення: 08.09.2023)
36. Музичко О. Образ Т. Шевченка в історичній пам'яті населення Одеси наприкінці XIX – на початку XX ст. *Краєзнавство: наук. журн.* 2014. № 1. С. 20 – 33.
37. Музичко О. Є. Південноукраїнські історики у пошуках наукових та суспільних ідеалів (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Одеса : Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. 436 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Muzychko_Oleksandr_Yevhenovych/Pivdennoukrainski_istoryky_u_poshukakh_na_ukovykh_ta_suspilnykh_idealiv_druha_polovyna_KhKh_pochato/ (дата звернення: 24.09.2023)
38. Музичко О. Родина Сигаревичів у процесі українського націєтворення наприкінці XIX – початку XX ст. *Чорноморська минувшина.* 2012. № 7. С. 83–101. URL: http://resource.history.org.ua/publ/chorn_2012_7_83 (дата звернення: 26.08.2023)
39. Назарова Є. П. Український національний рух в Херсонській і Таврійській губерніях на початку XX ст. *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.* Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. Вип. 3. С. 59 – 63. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4849.html> (дата звернення: 25.08.2023)
40. Од редакції. *Рада.* 1910. 3 марта (16 березня). № 50. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001115> (дата звернення: 22.09.2023)
41. Одеса. *Рада.* 1911. 28 февраля (14 березня). № 48. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001116> 18.09.2023 (дата звернення: 18.09.2023)
42. Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 рік. Одеса : друкарня Е. И. Фесенко, 1908. 32 с. URL: [http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2385file:///F:/Загрузки79a_2163%20\(3\).pdf](http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2385file:///F:/Загрузки79a_2163%20(3).pdf) (дата звернення: 11.02.2023)
43. Пам'яті Т. Г. Шевченка. *Рада.* 1912. 13 марта (26 березня). № 60. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001117> (дата звернення: 15.02.2023)

44. Самітній Гр. [Коваленко Г.] У «просвітян» в Одесі. *Громадська думка. Щоденна політична, економічна і літературна газета*. 1906. 9 бер. № 55. С. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001092> (дата звернення: 15.02.2023)
45. Свій. Лист з Одеси. *Рада*. 1913. 10 марта (23 березоля). № 58. С. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> (дата звернення: 18.09.2023)
46. Стамбол І. І. Матеріали до шевченкознавства в листах до Михайла Комарова. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2020. Вип. 25. С. 98 – 111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2020_25_9. (дата звернення: 26.08.2023).
47. Т. Г. Шевченко в одеській пресі : бібліогр. покажч. / Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького ; упоряд. О. Г. Кушнір ; наук. ред. Г. Д. Зленко. 2-ге вид., допов. Одеса, 2007. Вип. 1 : Книги, альманахи, збірники, журнали, 1861–2007. 90 с.
48. У Києві. В Українському клубі. *Рада*. 1910. 16 марта (29 березіля). № 61. С. 3. Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001115> (дата звернення: 12.02.2023)
49. Харчук Р. Шевченко, його читачі й нечитачі у XIX ст.: Монографія. Київ: НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2021. 267 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kharchuk_Roksana/Shevchenko_i_oho_chytachi_i_nechytachi_u_XIX_stolitti/ (дата звернення: 24.09.2023)
50. *Центральний державний історичний архів України в Києві*. Ф. 442. Оп. 829. Спр. 416.
51. Чмир С. Г. Одеська громада в українському національному русі (кінець XIX – початок XX ст.). *Південна Україна XX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. Вип. 1 (4). Запоріжжя, 1998. С. 107 – 114. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chmyr_Svitlana/Odeska_hromada_v_ukrainskomu_natsionalnomu_rusi_kinXIX_pochXX/ (дата звернення: 16.09.2023)
52. Швидько Г. Михайло Комаров і Катеринославщина : монографія. Дніпропетровськ : НГУ, 2011. 228 с.
53. Шевченкове свято в Одесі. *Рада*. 1907. 3 березоля (марта). № 52. С. 3. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/920/> (дата звернення: 11.02.2023)
54. Шевченкові дні. Одеса. *Рада*. 1914. 27 февраля (12 березня). № 47. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 18.09.2023)
55. Якійсь. В наших товариствах. Т-во «Українська Хата» в Одесі. *Рада*. 1914. 28 марта (10 квітня). № 71. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (дата звернення: 18.09.2023)
56. Ярещенко О. Т. Одеська «Просвіта»: історія, сучасність: Історико-популярний нарис: До 130 річчя Всеукраїнського Товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка». Одеса, 1998. 109 с.

References:

1. Bilousova, L. H. (2017). Natsionalni tovarystva v Odesi v XIX – na pochatku XX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (dali – Ukr. ist. zhurn.)*, № 2, s. 46 – 63. [in Ukrainian].
2. Bilotserkivskiy, F. (1914). Т-во «Ukrainska Khata» v Odesi. *Rada*, 13 marta (26 bereznia), № 59, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (Accessed: 19.09.2023) [in Ukrainian].
3. Boldyriev, O. (1914) Odeska hromada: istorychni narys pro ukrainske natsionalne vidrozhennia v Odesi u 70-ti rr. XIX – pochatku XX st. Odesa: Maiak, 144 s. [in Ukrainian].
4. V-ko [Nikovskiy, A.] (1909). Visti z Odesy. *Rada*, 23 aprilia (6 travnia), № 91, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001114> (Accessed: 13.09.2023) [in Ukrainian].
5. V-ko [Nikovskiy, A.] (1910). M. L. Kropyvnytskyi v Odesi. *Rada*, 3 aprilia (16 kvitnia), № 76, s. 4. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> (Accessed: 17.09.2023) [in Ukrainian].
6. V-ko, An. [Nikovskiy, A.] (1910). Lyst z Odesy (splat sobi). *Rada*, № 80, 8 aprilia (21 kvitnia), s. 1. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001115> (Accessed: 17.09.2023) [in Ukrainian].
7. Vintskovskiy, T. & Muzychko, O. (2009). Ivan Lutsenko v ukrainskomu natsionalnomu rusi kintsia XIX – pochatku XX st. *Ukr. ist. zhurn.*, № 4 (487), s. 94 – 106. [in Ukrainian].
8. Visti z kraiu. Diialnist administratsii. Zaborona ukrainskoho referatu (1913). *Rada*, 2 aprilia (15 kvitnia), № 76, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> (Accessed: 18.09.2023) [in Ukrainian].
9. Vozniak, M. (2016). Do diialnosti Mykhaila Komarova. *Zakokhanyi v ukrainske slovo. Do 170-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Komarova: zb. mater. / uporiad. L. M. Burian; red. I. S. Shelestovych*. Odesa, s. 20–40. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Zakokhanyi_v_ukrainske_slovo_do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia_Mykhaila_Komarova.pdf (Accessed: 08.09.2023)[in Ukrainian].
10. Horbatiuk, M. V. (2011). Andrii Nikovskiy yak aktyvnyi diiach ukrainskoho tovarystva «Prosvita» ta Ukrainskoho klubu v Odesi (1906 – 1912 rr.). *Ukrainska biohrafistyka*, vyp. 8, s. 191 – 207. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ubi_2011_8_8. (Accessed: 17.09.2023) [in Ukrainian].
11. *Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti*. [State archive of the Odesa region (Ukraine)]. F. 5. Op. 1. Spr. 1239. [in Russian].

12. *Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti (dali – DACHO)*. [State archive of the Cherkasy region (Ukraine)]. F. R-5799 (Symyrenky). Op. 1. Spr. 42. [in Russian].
13. *DACHO*. F. R-5799. Op. 1. Spr. 47. [in Russian].
14. *DACHO*. F. R-5799. Op. 1. Spr. 142. [in Russian].
15. Yehunova-Shcherbyna, Sofiia (1928). Odeska hromada kintsia 1870-kh rokiv. Spomyny. *Za sto lit : Materialy z hromadskoho y literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX stolittia*. [K.]: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, kn. 2, s. 189–199. [in Ukrainian].
16. Z diialnosti Odeskoi «Prosvity» za fevral misiats (1908). *Rada*, 5 marta (18 berezolia), № 54, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001113> (Accessed: 11.09.2023) [in Ukrainian].
17. Z zhyttia «Prosvit». Zvidomlennia pro diialnist odeskoi «Prosvity» za 1907 rik (1908). *Rada*, 13 maia (26 travnia), № 110, s. 3. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001112> (Accessed: 22.09.2023) [in Ukrainian].
18. Z zhyttia «Prosvit». Tovarystvo «Prosvita» v Odesi (1909). *Rada*, 10 aprelia (23 kvitnia), № 80, s. 3. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/920/> (Accessed: 11.09.2023) [in Ukrainian].
19. Zlenko, H. D. (1998). Zasnovyk odeskoi «Prosvity»: [M. F. Komarov]. «Prosvita»: *Istoriia ta suchasnist (1868–1998)* / uporiad. V. Herman ; Vseukr. t-vo «Prosvita» im. T. H. Shevchenka. Kyiv, s. 127–129. [in Ukrainian].
20. Zlenko, H. D. (2005). Lytsari dosvitnikh vohniv : trydtsiat try portrety diiachiv odeskoi «Prosvity» 1905 – 1909 rokiv. Odesa : Astroprynt, 252 s. [in Ukrainian].
21. Zlenko, H. D. (1999). Mykhailo Komarov i yoho rol v istorii Odesy. Pivden Ukrainy. Odesa: IV Mizhnar. konhr. ukrainistiv: Dop. ta povidoml. Odesa, s. 237 – 242. [in Ukrainian].
22. I., L. (1913). Rokovyny T. H. Shevchenka v Odesi. *Rada*, 19 aprelia (2 travnia), № 89, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> (Accessed: 18.09.2023) [in Ukrainian].
23. Katrenko, A. (1998). Odeska hromada 70 – 90-kh rokiv XIX st. *Kyivska starovyna*, № 2. s. 84 – 95. [in Ukrainian].
24. Katrenko, A. M. (1999). Ukrainyski natsionalnyi rukh XIX stolittia : navch. posibnyk dlia stud. ist. f-tiv. Ch. 2 : 60-90-ti roky XIX st. K. : Kyiv. un-t im. Tarasa Shevchenka, 189 s. [in Ukrainian].
25. Kr[asovs]-kyi, V. (1906). Dopysy. *Hromadska dumka*, 23 ber., № 67, s. 4 URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001092> (Accessed: 24.09.2023) [in Ukrainian].
26. Krymskyi, A. (2016). Mykhailo Komar. *Zakokhanyi v ukrainske slovo. Do 170-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Komarova: zb. mater.* / uporiad. L. M. Burian; red. I. S. Shelestovych; rets. H. V. Zakipna. Odesa, s. 5–19. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Zakokhanyi_v_ukrainske_slovo_do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia_Mykhaila_Komarova.pdf (Accessed: 08.09.2023)[in Ukrainian].
27. M., K. [Komarov, M. F.] (1907). Shevchenkovi dni v Odesi. *Rada*, 30 berezolia (marta), s. 3. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/920/> (Accessed: 11.02.2023) [in Ukrainian]
28. Lystuvannia Ivana Lypy (1892 – 1922) (2020) / uporiad. Ihor Stambol. Kyiv: Tempora, 576 s.
29. Lozheshnyk, A. & Lozheshnyk, N. (2022). Kulturno-prosvitnytski orhanizatsii Odesy na pochatku XX st. *Starozhytnosti Lukomoria*, 3 (12), s. 70 – 82. URL: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2022.3.160> (Accessed: 25.08.2023) [in Ukrainian].
30. Mysechko, A. (2013). Do vzaiemostosunkiv ukrainskoi ta yevreiskoi hromady v Odesi v II polovyni XIX – na pochatku XX st. *Zapysky istorychnoho fakultetu*. vyp 24, s. 92 – 101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2013_24_10. (Accessed: 22.09.2023) [in Ukrainian].
31. Mysechko, A.I. (2001). Do tradytsii sviatkuvannia Shevchenkivskykh dnev v Odesi. *Zapysky istorychnoho fakultetu*. Odeskyi derzhavnyi universytet imeni I. I. Mechnykova. Odesa, vyp. 11, s. 260 – 265. [in Ukrainian].
32. Mysechko, A.I. (2000). M.F. Komarov i Odeska «Prosvita». *Zapysky istorychnoho fakultetu / Odeskyi derzhavnyi universytet imeni I.I. Mechnykova*. Odesa, vyp. 10, s. 178 – 185. [in Ukrainian].
33. Mysechko, A. I. (1998). Tovarystvo «Ukrainska khata» v Odesi. *Zapysky istorychnoho fakultetu / Odeskyi derzhavnyi universytet imeni I. I. Mechnykova*. Odesa, vyp. 7, s. 94 – 99. [in Ukrainian].
34. Mysechko, A. (2006). Ukrainyski rukh v Odesi naprykintsi XIX – pochatku XX st. (do 100-richchia Odeskoi Prosvity). Odesa, 162 s. [in Ukrainian].
35. Muzychka, A. M. (2016). Komarov yak krytyk i literaturoznavets. *Zakokhanyi v ukrainske slovo. Do 170-richchia vid dnia narodzhennia Mykhaila Komarova: zb. mater.* / uporiad. L. M. Burian; red. I. S. Shelestovych; rets. H. V. Zakipna. Odesa, s. 41–67. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Zakokhanyi_v_ukrainske_slovo_do_170-richchia_vid_dnia_narodzhennia_Mykhaila_Komarova.pdf (Accessed: 08.09.2023) [in Ukrainian].
36. Muzychko, O. (2014). Obraz T. Shevchenka v istorychnii pamiaty naselennia Odesy naprykintsi XIX – na pochatku XX st. *Kraieznavstvo: nauk. zhurn.*, № 1, s. 20 – 33. [in Ukrainian].
37. Muzychko, O. (2019). Ye. Pivdennoukrainski istoryky u poshukakh naukovykh ta suspilnykh idealiv (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) : monohrafiia. Odesa : Odes. nats. un-t im. I. I. Mechnykova, 436 s. URL:

- https://chtyvo.org.ua/authors/Muzychko_Oleksandr_Yevhenovych/Pivdenoukrajinski_istoryky_u_poshukakh_naukovyh_ta_suspilnykh_idealiv_druha_polovyna_KhIKh_pochato/ (Accessed: 24.09.2023) [in Ukrainian].
38. Muzychko, O. (2012). Rodyna Syharevychiv u protsesi ukrajinskoho natsiivtorennia naprykintsi XIX – pochatku XX st. *Chornomorska mynushyna*. № 7, s. 83 – 101. URL: http://resource.history.org.ua/publ/chom_2012_7_83 (Accessed: 26.08.2023) [in Ukrainian].
39. Nazarova, Ye. P. (2009). Ukrainyski natsionalnyi rukh v Khersonskii i Tavriiskii huberniakh na pochatku XX st. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: Zb. nauk. pr.* Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly, vyp. 3, s. 59 – 63. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4849.html> (Accessed: 25.08.2023) [in Ukrainian].
40. Od redaktsii (1910). *Rada*, 3 marta (16 berezilia), № 50, s. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001115> (Accessed: 22.09.2023) [in Ukrainian].
41. Odesa (1911). *Rada*. 28 fevralia (14 berezilia), № 48, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001116> 18.09.2023 (Accessed: 18.09.2023) [in Ukrainian].
42. Odchot ukrajinskoho tovarystva «Prosvita» v Odesi za 1907 rik (1908). Odessa : drukarnia E. Y. Fesenko, 32 s. URL: [http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2385file:///F:/Зарузки79a_2163%20\(3\).pdf](http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/store/2385file:///F:/Зарузки79a_2163%20(3).pdf) (Accessed: 11.02.2023) [in Ukrainian].
43. Pamiati T. H. Shevchenka (1912). *Rada*, 13 marta (26 bereznia), № 60, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001117> (Accessed: 15.02.2023) [in Ukrainian].
44. Samitnii, Hr. [Kovalenko, H.] (1906). U «prosvitian» v Odesi. *Hromadska dumka. Shchodenna politychna, ekonomichna i literaturna hazeta*, 9 ber., № 55, s. 2. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001092> (Accessed: 15.02.2023) [in Ukrainian].
45. Svii (1913). Lyst z Odesy. *Rada*, 10 marta (23 berezolia), № 5, s. 4. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001118> (Accessed: 18.09.2023) [in Ukrainian].
46. Stambol, I. I. (2020). Materialy do shevchenkoznavstva v lystakh do Mykhaila Komarova. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, vyp. 25, s. 98 – 111. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rks_2020_25_9. (Accessed: 26.08.2023) [in Ukrainian].
47. T. H. Shevchenko v odeskii presi : bibliohr. pokazhch (2007) / Odes. derzh. nauk. b-ka im. M. Horkoho ; uporiad. O. H. Kushnir ; nauk. red. H. D. Zlenko. 2-he vyd., dopov. Odesa, vyp. 1 : Knyhy, almanakhy, zbirnyky, zhurnaly, 1861–2007, 90 s. [in Ukrainian].
48. U Kyivi. V Ukrainському klubi (1910). *Rada*, 16 marta (29 berezilia), № 61, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0001115> (Accessed: 12.02.2023) [in Ukrainian].
49. Kharchuk, R. (2021). Shevchenko, yoho chytachi y nechtachi u XIX stolitti: Monohrafiia. Kyiv: NAN Ukrainy, Instytut literatury im. T. H. Shevchenka, 267 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kharchuk_Roksana/Shevchenko_ioho_chytachi_i_nechtachi_u_XIX_stolitti/ (Accessed: 24.09.2023) [in Ukrainian].
50. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v Kyievi*. [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]. F. 442. Op. 829. Spr. 416. [in Russian].
51. Chmyr, S. H. (1998). Odeska hromada v ukrajinskomu natsionalnomu rusi (kinets XIX – pochatok XX st.). *Pivdenna Ukraina XX stolittia: Zapysky naukovy-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU*, vyp.1 (4). Zaporizhzhia, s. 107 – 114. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Chmyr_Svitlana/Odeska_hromada_v_ukrajinskomu_natsionalnomu_rusi_kinXIX_pochXX/ (Accessed: 16.09.2023) [in Ukrainian].
52. Shvydko, H. (2011). Mykhailo Komarov i Katerynoslavshchyna: monohrafiia. Dnipropetrovsk : NHU, 228 s. [in Ukrainian].
53. Shevchenkove sviato v Odesi (1907). *Rada*, 3 berezolia (marta), № 52, s. 3. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/920/> (Accessed: 11.02.2023) [in Ukrainian].
54. Shevchenkovi dni. Odesa (1914). *Rada*, 27 fevralia (12 bereznia), № 47, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (Accessed: 18.09.2023) [in Ukrainian].
55. Yakiis (1914). V nashykh tovarystvakh. T-vo «Ukrainska Khata» v Odesi. *Rada*, 28 marta (10 kvitnia), № 71, s. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001119> (Accessed: 18.09.2023) [in Ukrainian].
56. Yareschenko, O. T. (1998). Odeska «Prosvita»: istoriia, suchasnist: Istoryko-populiarnyi narys. Odesa: Maiak, 109 s. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292466>

УДК 821.161.2.09"19"(092)Липа

THE HISTORICAL NOVEL «COSSACKS IN MUSCOVY» IN THE BIOGRAPHY OF YURY LYPА AND FROM THE DISTANCE OF TIME

Svitlana Kucherenko

Post-graduate student
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvorianska Str.,
Odesa, 65082, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>
E-mail: kusvi@ukr.net

Citation: Kucherenko, S. (2023). The historical novel «Cossacks in Muscovy» in the biography of Yury Lypа and from the distance of time. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 131 – 137.

Submitted: 09. 12. 2023

Annotation

The article deals with Y. Lypа's historical novel "Muscovy" as an event in the author's biography and the relevance of the issues and source base of the work in the context of the Russian-Ukrainian war. The history of writing and publication of the novel is traced with the help of biographical sources. An attempt has also been made to reproduce the bibliography of historical sources and literature used by Yu. Lypа to create an image of Muscovy and of the muscovines 17th century (social and state system, laws and customs, mentality and outlook, lifestyle and behaviour). The connection between the author's goal and the significance of the novel "Cossacks in Muscovy" for Ukrainians is emphasized. In the conclusion, the clarification of the facts of Yu. Lypа's biography and creativity and the prospects of the research are specified – the determination of the degree of historicity of the novel and the evolution of the views of the writer-thinker.

Key words: Yuri Lypа, "Cossacks in Muscovy", Muscovy, source base, biographical sources, bibliography.

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН «КОЗАКИ В МОСКОВІЇ» В БІОГРАФІЇ ЮРІЯ ЛИПИ ТА ЗВІДСТАНІ ЧАСУ

Світлана Кучеренко

Аспірантка кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2,
Одеса, 65082, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>
E-mail: kusvi@ukr.net

Цитування: Кучеренко С. Історичний роман «Козаки в Московії» в біографії Юрія Липи та звідстані часу.

Анотація

У статті йдеться про історичний роман Ю. Липи «Московія» як про подію в біографії автора та про актуальність проблематики й джерельної бази твору в контексті російсько-української війни. За допомогою біографічних джерел простежено історію написання та видання роману. Також зроблено спробу відтворити бібліографію історичних джерел і літератури, використаних Ю. Липою для створення образу Московії і москвичів XVII століття (суспільного та державного устрою, законів і звичаїв, ментальності й світогляду, повсякденного життя та поведінки). Підкреслено зв'язок мети автора і значення роману «Козаки в Московії» для українців. У підсумку зазначено уточнення фактів біографії й творчості Ю. Липи та перспективи дослідження – визначення

Чорноморська минушина: записки
Відділу історії козацтва на півдні
України: зб. наук. праць/ за ред.
В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондарен-
ко М. О., 2023. Вип. 13. С. 131 – 137.

Отримано: 09.12.2023

ступені історичності роману та еволюції поглядів
письменника-мислителя.

Ключові слова: Юрій Липа, «Козаки в
Московії», Московія, джерельна база, біографічні
джерела, бібліографія.

«Москва – джерело злочинів і руїни... певно тому ти жорстока єси, що свої нещастя світові несеш як віру»; «Московія – єсть то край приниження, де Духа Божого немає, і людського духа на лицях не видно... себе потоптали, а іншим слушного зросту задрять». «З пустими словами до нас московські послы прибувають» [8, с. 81, 144, 197, 227] – цитати з роману Ю. Липи «Козаки в Московії» про XVII ст., написаного майже століття тому.

Дивують не так характеристики, як їх відповідність сучасності. Хоча в 1990-х роках категоричність автора вважалася перебільшенням, і передмова до першого в незалежній Україні перевидання роману попереджала, що можливо не з усіма положеннями й засадами сучасний читач погодиться, не все сприйме беззастережно [18, 18]. Згодом, у 2000-х літературознавець акцентував «заангажованість» роману і неможливість сприймати зміст поза контекстом часу, помилково вважаючи його написаним в роки голодомору [2, с. 48, 51].

Але російсько-українська війна проявила такі риси політики й поведінки агресора, котрі вважалися давно подоланими людством, як несумісні з розвитком цивілізації (порушення міжнародних зобов'язань, відновлення права сили, нехтування цінністю життя, абсолютна відсутність емпатії, схвалення жорстокості, хизування вкраденим тощо). Шокований світ став очевидцем злочинів, спостерігаючи їх у прямому ефірі.

Після уможливлення широкомасштабної агресії в центрі Європи стало остаточно зрозуміло, що сподівання межуючих з Росією країн, як і очікування великих геополітичних гравців на зміну російської політики й населення після розпаду СРСР, не справдилися. Зовнішня активність і внутрішня дійсність Росії кінця XX – початку XXI століть тільки підтвердили закоріненість і тяглість традиційних для російського суспільства засад, а відтак тривання й посилення загроз для колишніх підрадянських та підімперських народів. Проблеми природи тоталітарних та імперських традицій Московії актуалізували описи самовидців різних століть [4].

Український громадський і культурний діяч, лікар, письменник Юрій Липа (1900 – 1944) [6, с. 63 – 121], працюючи над історичним романом про Московію XVII ст. з середини 1920-х років, занурився у вивчення російської проблеми для України в часі і просторі. Підсумками його дослідження стала історіософсько-геополітична праця «Розподіл Росії» (1941), де було запропоновано авторський варіант облаштування народів колишньої Російської імперії в найбільш справедливий для них спосіб та підстави української політики щодо північної сусідки [7, с. 6]. Але спочатку з'явився художній твір, де свої міркування автор висловив художніми засобами.

Для підкреслення актуальності питань, що хвилювали Ю. Липу в період праці над романом, не зайвим буде навести лист, який він отримав від однодумця В. Липинського Б. Шемета (4 травня 1927 р.): «... Шановний пане Юрію! Мушу Вам щиро сказати, що по перечитанню Вашого листа, я був страшенно зденерований і розсерджений за те, що Ви підозріваєте мене в потягу до Московщини, чи московської культури. Адже одного Ви не хочете зрозуміти: що українців живе на

Україні 35 млн., а москалів 90 одною масою, ми ж не мали майже ніколи справжньої Держави, а москалі мали її останні 500 літ і що в нас тих, хто піде за кличем національним набереться тисяч 10, а за цим числом Ви не збудуєте держави, а потім будем знов підданими Москви чи Петербурга. Ми ж хочемо не різні, а Української держави, і ми знаєм, що зі сильнішим ворогом ми дамо собі раду тільки добром. Тому ми хочемо з Московщиною союзу (оборонного Союзу), щоб таким чином перерізати в корні можливість збройного виступу проти Української держави, бо нас поб'ють...». Ремарка Ю. Липи поміж рядками листа: «Не страшно, що нас москалі поб'ють ще десять разів, а страшно що в українських державників є такі думки і така зневіра» [13, с. 209 – 210].

Під таким листом міг би підписатися будь-хто з прихильників Медведчука в період між першими мінськими угодами і повномасштабним російським вторгненням. Сьогодні вирішуються проблеми, про які сто років тому сперечалися українські інтелектуали.

Роман «Козаки в Московії» стало привертає увагу сучасних українських літературознавців з середини 1990-х років в контексті української літератури (М. Васьків), барокових традицій (В. Просалова), національної ідентичності (С. Андрусів), ментальності українців і росіян (С. Киричук), історіософської концепції (Н. Мафтин), геополітичних поглядів (О. Сорокін), антиколоніальної парадигми (І. Набитович), месіанської ідеї (І. Федюшина), національної ідеї (Л. Череватенко) тощо. Однак залишився поза увагою істориків. Проблему «твір як біографічна подія» поставлено вперше як таку та у зв'язку з актуалізацією проблематики й джерельної бази роману під час російсько-української війни.

Історія написання єдиного роману Ю. Липи розпочалася в середині 1920-х років у Познані, де він студіював медицину. Про ідею нового твору майбутній автор поділився з М. Донцовою в 1926 р. і шкодував, що за браком часу про це «годі й думати», але наступного року почав збирати матеріал в бібліотеках [12, арк. 81 – 82, 86 – 87, 93].

Уявити творчу лабораторію митця допоможе його вірш «Мемуари»: «Адамус Олеар'юс, його милість Флетчер / до мене йдуть щодня, сидять край столу ввечір; / приходять з актами пан Писар генеральний, / Климентій вірши чтеть. О броні пальній / оповідають складно пан Трембецький, / пан Герберштайн – з латинська, Бернгардт – по-німецьки...» [10, с. 2]. Згаданий Адам Олеаріус – німецький вчений, дипломат і мандрівник, автор «Опису подорожі до Московії і через Московію до Персії і назад» (1643); Джайлс Флетчер – англійський дипломат і мандрівник, автор книги «Про державу Російську, або образ правління Російського Царя (звичайно званого Царем Московським), з описом вдач та звичаїв мешканців цієї країни (1591); Генеральний Писар Богдана Хмельницького – Іван Виговський; Климентій Зиновійв – монастирський писар, етнограф і поет часів гетьмана Мазепи; Григорій Трембецький – головний герой майбутнього роману, козак і купець; Сигізмунд фон Герберштайн – австрійський барон, дипломат і мандрівник, автор «Нотаток про московитські справи» (1549); Бернгард Леопольд Франциск Таннер – чеський мандрівник, автор книги «Польсько-литовське посольство до Московії, за указом та з ласки короля польського й Речі Посполитої щасливо здійснене у 1768 році, а нині коротко, але докладно описане очевидцем Бернгардом Леопольдом Франциском Таннером, празьким чехом, пана князя посла дворецьким германським у Нюрнберзі: коштом Іоанна Цигера, в 1689 році».

У тексті роману ще згадуються Рінгубер, Корб, Гвагніній, Яков [8, с. 18, 20] – йдеться про австрійського посла Лоренса Рінгубера («Розповідь про подорож до Росії в 1684 році», 1883); австрійського дипломата Йоганна-Георга Корба («Щоденник подорожі до Московії (1698 – 1699)», 1701); посла польського короля Алесандро Гваньїні («Опис Московії», 1611); данського дипломата Якоба Ульфельдта («Подорож до Росії», 1608).

Також у прикінцевих заувагах автором зазначено: «Відомості в цьому романі взяті з актів, літописів, історичного словника мови і праць окремих авторів», серед них С. Платоноф, Амфітеатроф, Лукомській, Г. Котошихін, кн. Щербатоф, Т. Корзон, Родоканачі, проф. І. Огієнко, В. Модзолевський та ін. [8, с. 240] – тобто С. Платонов («Москва и Запад в XVI – XVII веках», 1925), А. Амфітеатров («Одержимая Русь. Демонические повести XVII в.», 1929; «Русский поп XVII в.: етюди», 1930), Г. Лукомський («Московия в представлениях иностранцев XVI-XVII вв.: очерки П. Н. Апостола», 1922), Г. Котошихін (О России в царствование Алексея Михайловича, 1840, 1859, 1884), М. Щербатов («О повреждении нравов в России», 1858), І. Огієнко («Присяга молодых на вінчанні», «Духовна бесіда», Варшава, 1925), В. Модзолевський (Про справи поточні з кн. «Отрывки из Стародубской месной книги за 1664 – 1673 гг.», 1911), Т. Корзон («Історія війн і військової справи в Польщі», Краків, 1912), Е. Родоканачі («Пригоди великого італійського сеньйора в Європі: 1606 рік», 1899). Завершуються авторські примітки переліком польських авторів – проф. Стеллецький, Хлендовський, Брукнер, Паськевич, Лозінський, кс. Кітовіч [8, с. 240], але які саме їхні праці використав Ю. Липа, ще не ідентифіковано.

Відтворений вище навіть неповний бібліографічний перелік джерел і літератури, актуалізований війною і цікавий сам по собі, свідчить про ретельність праці романіста-початківця. Через обмежений формат статті, розглянемо лише один приклад творчого перетворення письменником джерельної інформації в художній текст – сюжет про рабство. *«Цей народ знаходить більше задоволення в рабстві, ніж свободі. Адже здебільшого пани перед смертю відпускають інших своїх рабів на волю, але ці останні негайно віддають себе за гроші в рабство іншим панам...»* – читаємо у С. Герберштайна [4, с. 24], а в Ю. Липи: *«Де-не-де стояли з тупим поглядом смерди московські. Стративши пана, вони боялися вільного життя і голодні й холодні продавали себе і вольність свою за шмат одяжини або трохи їжі і притулку»* [8, с. 103].

За спогадами приятельки Ю. Липи М. Сарновської, по завершенню роману, автор дозволив собі короткий відпочинок за межами міста і, повернувшись, не знайшов свого рукопису. Господиня квартири прибирала його кімнату. Побачивши купу покреслених листків з виправленнями, вона спалила їх як непотріб. Автор важко пережив втрату, довго був пригнічений, збайдужів до всього і вирішив більше ніколи нічого не писати. Не одразу опановував себе, але поступово почав відновлювати текст спаленого рукопису [16, арк. 52].

Тим часом завершив навчання і з дипломом «доктора всіх наук лікарських» в жовтні 1928р. Ю. Липа виїхав до Варшави у пошуках роботи. Написаний вдруге роман влітку 1929 р. він надіслав у Подебради редактору часопису «Шляхом незалежності». Першодрук з'явився в журнальному варіанті в 1931 р. [9]. Окремою книжкою роман вдалося видати через три роки. Лаконічну назву «Московія» було змінено на пригодницьку – «Козаки в Московії» (1934) [8].

М. Мухин пізніше згадував, що, готуючи текст до друку, він, з дозволу автора, іноді змінював сучаснішими словами мову героїв твору, «педантично архаїзовану, відповідно до стилю XVII століття». На зворотній стороні деяких аркушів рукопису

автор зробив ілюстрації в такому ж стилізованому виконанні. На жаль сам рукопис не зберігся, його сліди губляться в 1940-х роках у Східній Словаччині [15, с. 45].

Сюжет роману складається з пригод купця шляхтича Григорія Трембецького, його небожа козака Петра Соколя-В'яжевича і ченця-книжника Симеона Латки-Старушича, які мандрують з України через Данціг до Москви у пошуках заповіту царя Івана Лютого, де вказано місце захованого скарбу, зібраного з усієї Московії. Пройшовши половину Московії, витримавши в'язниці і торттури, «кумпани» дісталися заповітного місця. Але під каменем замість обіцяного брехливим московським князенком Шуйським скарбу – тільки напис: «Пощо шукаєш. Нічого бо тут не положено». І тоді з героями сталося прозріння: залишили «отчизну преславу, козакоруську на поталу людей, ненавидячих їхню віру, ученость і історію вікопомну», але «для землі отцевської Богом призначені, і повернуться туди, марно часу не гайнуючи» [8, с. 153 – 154]. Їхній скарб – Україна, Богом даний Хмельницький піднімає її на всенародне повстання, а скарби України – це «тисячі прозрілих сердець» [17, с.181].

В листі до Б. І. Антонича Ю. Липа пояснив, що його твір можна трактувати як популярний у французів роман звичаїв, докладніше – як «подорож в російську й українську психе», з погляду цього шукання й незнайденого московського скарбу має більш символічний характер [11, арк. 1]. На думку дослідниці С. Андрусів, герої (купець, воїн і вчений) уособлюють тогочасний український світ, Московія – антисвіт, де все не так як в інших, ідеальне пекло, а межевою землею між світами виступає Європа. В муках українського шляхтича прочитується історія українсько-російських взаємин – це кара за те, що повірив москалеві, тому змушений спокутувати [1, с. 169, 171].

Попри справедливу критику щодо історичних, літературних чи навіть літургійних хиб у тексті роману, твір письменника був високо оцінений. Нижче навмисне наведено міркування, висловлені в різні часи, в різних місцях і за різних обставин, але подібні стурбованістю однією українською світоглядною проблемою: 1) У відгуку на краківську републікацію 1942 р. В. Кархут (друг Ю. Липи, теж лікар і письменник) підкреслив актуальність під час війни видання твору про «дику, жорстоку, розпусну, темну й рабську» Московію XVII ст., що вже тоді почала «проковтувати і вимішувати народи». Він радив прочитати роман усім тим, хто досі ще засліплений «блефом передової московської культури» [5, с. 44]. 2) В рецензії на наступне, паризьке видання роману Р. Задеснянський висловив надію, що «для советських вихованців і тих, хто безпідставно вірить московським вигадкам про культурну вищіть московського народу «Козаки в Московії» можуть стати могутнім поштовхом для ґрунтовного перегляду цілого їх світогляду [3, с. 6]. 3) У передмові до українського видання на межі століть Л. Череватенко наголошував, що «Козаки в Московії» допомогли зберегти ідентичність багатьом українцям: тим, що не з власної волі опинилися на еміграції, а також тим, що хоч і перебували на своїй землі, але «під чужими прапорами» [18, с. 18].

Російсько-українська війна демонструє нам наслідки ідеології, менталітету і світогляду агресора та засвідчує їх багатовікову тривалість і незмінність. Ю. Липа зумів не тільки описати минуле, а й показати майбутнє – нашу сучасність. За допомогою залучення нових біографічних джерел вдалося уточнити дату і обставини написання роману «Московія», а відтак початку вивчення російської проблеми, яка в завершеному вигляді була викладена в праці «Розподіл Росії».

Бібліографія джерел і використаної літератури свідчить про ґрунтовну підготовку автора, який для висловлення своїх державницьких та історіософських ідей обрав жанр авантюрно-пригодницького роману на історичному матеріалі. І, як вважає дослідниця Н. Мафтин, змусивши читачів пройти разом з героями твору через московське пекло, Ю. Липа прагнув відкрити українцям їх самоцінність як нації, спонукав до самопізнання й цінування власних духовних скарбів, закликав подолати принизливі, спрямовані на руйнування нації ідеї «пораженства» [14, с. 44].

Історичне тло роману – три роки Хмельниччини (1647 – 1650). Чому саме в 1650 році герої опиняються в Чигирині? Як це допомагає Ю. Липі творити міф «Богом даного Хмельницького» – відповіді на ці питання: попереду. У перспективі дослідження – встановлення ступеню історичності роману, а також простеження еволюції історіософсько-геополітичних поглядів Ю. Липи від «Козаків в Московії» до «Розподілу Росії».

На початку статті було наведено декілька невідповідних цитат, на завершення – ще одна: «... однак меча маємо, і тим мечем нашим гострим утвердимось!» [8, с. 235].

Джерела і література:

1. Андрусів С. Збурення московського пекла. *Модус національної ідентичності і львівський текст 30-х років ХХ ст.* Тернопіль: Джура, 2000. С. 168 – 171.
2. Васьків М. «Козаки в Московії» Юрія Липи як історичний роман, його джерела і витоки. *Український еміграційний роман.* Кам'янець-Подільський: Медобори, 2011. С. 41 – 56.
3. Задеснянський Р. Роман «Козаки в Московії». *Біблос.* 1957. Ч. 9. С. 3 – 6.
4. Збагнути Росію. Свідчення очевидців від Геродота до Кюстіна / упоряд. О. Палій. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2021. 400 с.
5. Кархут В. Юрій Липа «Козаки в Московії». *Дорога.* 1942. Ч. 4. С. 44. [вук]
6. Кучеренко С. Чорноморець. *Іван та Юрій Липи.* Харків: Фоліо, 2016. С. 63 – 121.
7. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія у 2-х т. / упоряд. В. В. Яременко, О. М. Мислива. Київ: МАУП, 2007. Т. 2. 392 с.
8. Липа Ю. Козаки в Московії: роман з історії XVII-го ст. Варшава: Народний Стяг, 1934. 240 с.
9. Липа Ю. Московія: роман пригод XVII ст. *Шляхом незалежності.* Варшава, 1930. Ч. 2. С. 65 – 92; 1931. Ч. 3. С. 120 – 155.
10. Липа Ю. «Пан Адам Олеарій...». *Студентський вісник.* Прага, 1931. Ч. 5 – 7. С. 2.
11. Липа Ю. Лист до Б. І. Антонича (16.08.1934). ЛННБ. Ф.10 (Ант). Оп.1. Спр. 22/п1,
12. ЦДАВО. Ф. 3849. Оп. 1, спр. 18 (Липа Ю. Листи до М. Донцової).
13. Липа-Гуменецька М. Юрій Липа – письменник, мислитель, лікар. Перегляд польських архівів. *Юрій Липа: голос доби і приклад чину:* Зб. наук. пр., присв. 100-річчю від дня народження Ю. Липи. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. С. 204 – 212.
14. Мафтин Н. Небароко як стильова реалізація історіософських концепцій Юрія Липи в романі «Козаки в Московії». *Дивослово.* Київ, 2009. № 9. С. 41 – 44.
15. Мухин М. Яснозбройний Юрій: спогади. *Київ.* Філадельфія, 1953. Кн. І. С. 41 – 47.
16. Sarnowska-Marlicova M. Moje wspomnienia o dr Jerzym Łypie, 4 III 1967: rękopis. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, t. 1682, ark. 50 – 55.
17. Слабошпицький М. Юрій Липа. Яснозбройний. *25 поетів української діаспори.* Київ: Ярославів Вал, 2006. С. 168 – 182.
18. Череватенко Л. Передмова до роману Юрія Липи «Козаки в Московії». *Дніпро.* 1996. № 1 – 2. С. 18.

References:

1. Andrusiv, S. (2000). Zburennia moskovskoho pekla. *Modus natsionalnoi identychnosti i lvivskyi tekst 30-kh rokiv XX st.* Ternopil: Dzhura, s. 168 – 171.

2. Vaskiv, M. (2011). «Kozaky v Moskovii» Yurii Lypy yak istorychnyi roman, yoho dzherela i vytoky. *Ukrainskyi emihratsiinyi roman*. Kamianets-Podilskyi: Medobory, s. 41 – 56.
3. Zadesnianskyi, R. (1957). Roman «Kozaky v Moskovii». *Biblos*. Ch. 9, s. 3 – 6.
4. Zbahunty Rosiiu. (2021). Svidchennia ochevydtsiv vid Herodota do Kiustina / uporiad. O. Palii. Kyiv: A-ba-ba-ha-la-ma-ha. 400 s.
5. Karkhut, V. (1942). Yurii Lypa «Kozaky v Moskovii». *Doroha*. Ch. 4. [vuk]
6. Kucherenko, S. (2016). *Chornomorets. Ivan ta Yurii Lypy*. Kharkiv: Folio, s. 63 – 121.
7. Lypa, Yu. (2007). *Vseukrainska trylohiia u 2-kh t.* / uporiad. V. V. Yaremenko, O. M. Myslyva. Kyiv: MAUP, t. 2. 392 s.
8. Lypa, Yu. (1934). *Kozaky v Moskovii: roman z istorii XVII-ho st.* Varshava: Narodnii Stiah. 240 s.
9. Lypa, Yu. (1931). *Moskoviia: roman pryhod XVII st. Shliakhom nezalezhnomyi*. Varshava, 1930. Ch. 2, s. 65 – 92; Ch. 3, s. 120 – 155.
10. Lypa, Yu. (1931). «Pan Adam Olearii...». *Studentskyi visnyk*. Praha. Ch. 5 – 7.
11. LNNB. F.10 (Ant). Op.1. Spr. 22/p1 (Lypa Yu. Lyst do B. I Antonycha (16. 08. 1934).
12. Lypa Yu. Lysty do M. Dontsovoi. TsDAVO. F. 3849. Op. 1, spr. 18.
13. Lypa-Humenetska, M. (2001). Yurii Lypa – pysmennyk, myslytel, likar. Perehliad polskykh arkhiviv. *Yurii Lypa: holos doby i pryklad chynu*: Zb. nauk. pr., prysv. 100-richchiu vid dnia narodzhennia Yu. Lypy. Lviv: LNU im. I. Franka, s. 204 – 212.
14. Maftyn, N. (2009). Neobaroko yak stylova realizatsiia istoriosofskykh kontseptsii Yurii Lypy v romani «Kozaky v Moskovii». *Dyvoslovo*. Kyiv. № 9, s. 41 – 44.
15. Mukhyn, M. (1953). *Yasnozbroinyi Yurii: spohady*. Kyiv. Filadelfiia. Kn. I, s. 41 – 47.
16. Sarnovska-Marlicova, M. (1967). *Moje wspomnienia o dr Jerzym Łypie, 4 III : rękopis*. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, t. 1682, ark. 50 – 55.
17. Slaboshpytskyi, M. (2006). Yurii Lypa. *Yasnozbroinyi. 25 poetiv ukrainskoi diaspory*. Kyiv: Yaroslaviv Val, s. 168 – 182.
18. Cherevatenko, L. (1996). Peredmova do romanu Yurii Lypy «Kozaky v Moskovii». *Dnipro*. № 1 – 2.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292467>

УДК 94:117(477-25)"1941-1944"

THE EXISTENCE OF CERTAIN ETHNIC GROUPS IN ODESA IN THE CONDITIONS OF OCCUPATION 1941–1944

Oleksandr Babich

Post-graduate student
Yuriy Fedkovych Chernivtsi
National University,
2 Kotsyubinsky Str.,
Chernivtsi, 58012, Ukraine

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0001-6456-8357>

E-mail: bav1971g@gmail.com

Citation: Babich, O. (2023). The existence of certain ethnic groups in Odesa in the conditions of occupation 1941 – 1944. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 138 – 144.

Submitted: 21. 11. 2023

Annotation

The article is devoted to the existence of certain ethnic groups in Odesa under the conditions of occupation in 1941–1944. After all, the national policy of the Romanian occupation authorities in Odesa not only directly influenced the life strategy of representatives of certain ethnic groups of the city population, but in some cases the very possibility of survival or death depended on, which was recorded in the passport in the «nationality» column.

It has been proved that three ethnic groups received the greatest privileges from the new government: Germans, Romanians and Moldovans. Since the ethnic Germans outside Germany were perceived by the Hitler government as representatives of a superior race, who were to be used in the new territories as allies in the implementation of the occupation policy, a separate unit of the SS «R» was created to work with the German population of Transnistria Governorate, which was subordinate to the Main Board of Repatriation of ethnic Germans «Volksdeutsche Mittelstelle».

It was established that the Romanian government understood the need to focus its national policy on the Moldavian ethnic community in the region, because it was this population that was to become the support of the government in the temporarily occupied territory. That is, Moldovans began to be considered an ethnic group of the Romanian population. It is significant that about 250,000 Moldovans lived in the territory

between the Dniester and the Bug, who were concentrated as much as possible in the villages along the Dniester. However, despite the loss of population in the first year of the war, the number of such residents decreased to 198,000.

The occupiers immediately began to implement the priority policy of this particular nation. Therefore, the main bet was placed on them, as the support of the government in the new territories. Moldovans were declared an ethnic group of the Romanian population. The desire of the Romanian authorities is understandable: in this way they proved that this is historically their territory and they came «to protect their population».

As for the attitude towards the Slavic peoples, namely Ukrainians, Russians, Bulgarians and Poles, all the documents show that they had a much lower status in the occupied city. Their position cannot in any way be compared with the attitude of the occupying power towards the privileged Romanians and Germans. Yes, they were not totally exterminated, like Romani people or Jews. Rather, they were seen as a necessary labour resource to be fully subjugated by the new masters. Therefore, in the case of loyalty to the occupiers, nothing formally threatened them, but it is quite difficult to call the conditions of their existence «absolutely favourable».

The situation of the local Jews was the most difficult. A sufficient number of documents and studies have been presented, which prove that the policy of the Romanian occupation authorities in relation to them was dictated by the doctrine of the ethnocratic state and, as a result, provided for the total destruction of the local Jewish population. The attitude towards the Jews was understandable and became a continuation of political processes and the involvement of Romania in the sphere of influence of Germany. The Holocaust of the Jews of Bukovina and the Jews of the Old Kingdom, Bessarabia or Transnistria was dictated by the doctrine of the ethnocratic state.

At the meeting of the Council of Ministers on February 7, 1941, I. Antonescu first raised the issue of introducing measures against the Romani people. As a result, a number of orders appeared where the main

mechanism of the Romanian government became deportation from the territory of Romania to Transnistria. But it is important to note that, we have not found a single document in the archives about the relations between the occupation authorities and the Romani people directly in Odesa. Considering that according to the census of 1942 there were only 5 of them, we can allow not to consider them as a representative separate group.

Consequently, Odesa citizens were forced to build a strategy for their survival in the conditions of occupation in accordance with the entry in the column «nationality» in the passport. On the highest steps of this cynical «racial pyramid», the occupiers placed Moldovans, Romanians and Germans. Below them were supposed to be Ukrainians, Russians, Poles and representatives of other ethnic groups of multinational Odesa. And somewhere outside this pyramid, the doomed Jews and Romani people were pushed out.

Key words: *Odesa, occupation zone, Transnistria Governorate, ethnic groups, Germans, Jews, Ukrainians, Moldovans, Romani people.*

ІСНУВАННЯ ОКРЕМИХ ЕТНІЧНИХ ГРУП ОДЕСИ В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ 1941–1944 рр.

Олександр Бабіч

Аспірант
Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича
вул. Коцюбинського, 2,
м. Чернівці, 58012, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-6456-8357>
E-mail: bav1971g@gmail.com

Цитування: Бабіч О. Існування окремих етнічних груп Одеси в умовах окупації 1941–1944 рр. *Чорноморська минушина*: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18. С. 138 – 144.

Отримано: 21.11.2023

Анотація

Стаття присвячена існуванню окремих етнічних груп Одеси в умовах окупації 1941 – 1944 рр. Адже національна політика румунської окупаційної влади в Одесі не тільки напряму впливала на стратегію життя представників окремих етнічних груп міського населення, а у деяких випадках сама можливість вижити або загинути, залежала від того, що було записано в паспорті в графі «національність».

Доведено, що найбільші привілеї від нової влади отримували три етнічні групи: німці, румуни і молдовани. Оскільки, етнічні німці за межами Німеччини сприймалися гітлерівським урядом як представники вищої раси, котрі мали бути використані на нових територіях як союзники у здійсненні окупаційної політики, то для роботи з німецьким населенням Трансїстрії був створений окремий підрозділ СС «Р», який підпорядковувався Головному правлінню репатріації етнічних німців «Фольксдойче мїттельштелле».

Встановлено, що румунський уряд розумів необхідність акцентувати свою національну політику саме на молдовську етнічну громаду в краю, бо саме це населення мало стати опорою уряду на тимчасово окупованій території. Тобто, молдовани почали вважатися етнічною групою румунського населення. Показово, що на території між Дністром та Бугом проживали близько 250 тис. молдован, які були максимально сконцентровані в селах вздовж Дністра. Проте, попри втрати населення першого року війни кількість таких мешканців зменшилася до 198 тис.

Ключові слова: *Одеса, окупаційна зона, Трансїстрія, етнічні групи, німці, євреї, українці, молдовани, роми.*

Національна політика румунської окупаційної влади в Одесі не тільки напряму впливала на стратегію життя представників окремих етнічних груп міського населення, а у деяких випадках сама можливість вижити або загинути, залежала від того, що було записано в паспорті у графі «національність». Якщо євреям або ромам треба було ховатися, підробляти документи, шукати можливість приховати свою національність, то місцевим етнічним румунам, молдаванам, німцям навпаки треба було всіляко демонструвати свою винятковість і приналежність до «титовських націй».

Національність впливала і на те, як були вимушені співіснувати з окупаційною владою найбільші за чисельністю етнічні групи – слов'яни: українці, росіяни, поляки.

Ми маємо достатньо чітку картину національного складу Одеси в період окупації. Так, на 1 лютого 1942 року в Одесі на 272.378 чол. мешкало: українців – 109.123 (40,1 %); росіян – 103.046 (37,8 %); євреїв – 33.885 (12,5 %) – це ті, хто залишився після системних знищень протягом 4 місяців; німців – 6.072 (2,2 %); поляків – 5.997 (2,2 %); румунів – 2.911 (1,1 %) (до них владою були віднесені і молдовани); караїмів – 396 (0,1 %); циган – 5 чол. [13, f. 11]. У 1942 році місто складалося з представників ще багатьох національностей, як то вірмени, греки, караїми, латиші, чехи, татари, грузини, італійці, естонці, литовці, французи, турки, угорці і т. ін., але їхнє етнічне походження, на відміну від перерахованих вище, не впливало серйозно на загальні обставини життя.

Найбільш важким було становище місцевих євреїв. Достатньо документів і досліджень які доводять, що відносно них політика румунської окупаційної влади диктувалася доктриною етнократичної держави і, як наслідок, передбачала тотальне знищення місцевого єврейського населення. Використання румунами термінів «евакуація євреїв», «переселення у північні райони» ніяк не змінювала зміст їх трагічного фіналу. Шансів вижити у євреїв майже не було, про що свідчать страшні цифри – за період окупації було знищено від 108885 до 118000 євреїв, як одеситів, так і тих, що опинилися в Одесі влітку 1941 року, а потім не змогли евакуюватися з міста [6, арк. 11; 2, с. 106].

Ще на засіданні Ради міністрів від 7 лютого 1941 р. І. Антонеску вперше підняв питання щодо запровадження заходів проти ромів. Як наслідок, з'явилася низька розпоряджень, де головним механізмом румунського уряду стала їх депортація з території Румунії в Трансністрію [22, р. 166 – 167]. На сьогодні у нас в архівах не знайдено жодного документу про взаємини окупаційної влади та ромів безпосередньо в Одесі. Вважаючи, що згідно перепису 1942 року їх нараховувалося всього 5 осіб, можемо дозволити не вважати їх репрезентативною окремою групою.

Безумовно, найбільші привілеї від нової влади отримували три етнічні групи: німці, румуни і молдовани.

Етнічні німці за межами Німеччини сприймалися гітлерівським урядом як представники вищої раси, які мають бути використані на нових територіях як союзники у здійсненні окупаційної політики. Для роботи з німецьким населенням Трансністрії був створений окремий підрозділ СС «Р», який підпорядковувався Головному правлінню репатріації етнічних німців «Фольксдойче миттельштелле» «Volksdeutsche Mittelstelle» VOMI (ФoMi). З серпня 1941 року VOMI взяло на себе «відповідальність» за етнічних німців на окупованих територіях Радянського Союзу. На території Трансністрії і в Одесі з'явилися накази німецького оперативного командування тилу групи армій «Південь» в яких проголошувалося, що: “Громадяни німецької національності (фольксдойче), які мешкають в районах, зайнятих військами, знаходяться під захистом німецької армії. Тих, хто наважиться зазіхнути на їхнє життя або на їхню власність, чекає покарання”. І ще: «Військові установи зобов'язані надавати допомогу в вирішенні справ, які стосуються фольксдойче» [11, с. 17].

Коли місто зайняли румуни, окупантами було створено окремий підрозділ ФoMi саме для роботи з одеськими німцями. Він розташувався на Новосельського, 61 [7]. 12 грудня 1941 р. між губернатором Трансністрії Алексіану і оберфюрером СС Х. Гофмейером було досягнуто угоди про становище німецької фольксгрупи в Трансністрії [25, с. 117]. В ньому були розписані всі права німецького населення

Одеси і Трансністрії за розділами: Керівництво; Адміністрація; Культурні проблеми етнічних німців; Робота; Податки [4, арк. 1 – 6]. Пізніше з'явилася ще одна німецько-румунська угода про становище етнічних німців у Трансністрії, що була підписана відповідно 14 і 30 серпня 1942 р. Алексіану і Гофмейером. Там так само підтверджувалися пріоритетні права ФоМі у всіх питаннях роботи з фольксдойче.

Максимальну кількість фактичного матеріалу про життя одеських етнічних німців «Фольксдойче» нам дають документи Фонду Р-2295 Державного архіву Одеської області. Фольксдойче мали більшу свободу руху, їм легше видавали різного роду перепустки. А у німців, що мешкали у приміських селянських колоніях, ще були податкові пільги. Це все впливало на їх рівень життя та покращувало їх загальний стан у період окупації [5]. В Одеському обласному архіві зберігаються сотні архівно-кримінальних справ 1944 – 1945 років з протоколами допитів цих німців. Вони всі дуже схожі – арешт німця в селі чи місті та питання слідчого НКДБ: «Коли Ви прийняли німецьке підданство, відмовившись від Радянського підданства, і чим це було зумовлено?» Відповідь: «Німецьке підданство «Фольксдойче» я прийняв разом зі своєю матір'ю та іншими членами нашої сім'ї влітку 1942 року. Сестра Кліментіна теж мала німецький паспорт не «Фольксдойче», а «Райхсдойче», бо була одружена з німецьким офіцером». (З протоколу допиту Вернера Івана Івановича, 1924 р. н. коваля села Зельц Роздільнянського району) [8, арк. 14]. Такі самі епізоди життя етнічних німців Трансністрії і Одеси ми знаходимо в багатьох архівно-кримінальних справах: архівна кримінальна справа №019139 Фриделя Ф. В. [9]; архівна кримінальна справа №15511-п. Томаса М.В. [10]; архівна кримінальна справа № 019139. Вернера І. І. [8] тощо.

Переважає більшість німецького населення Трансністрії позитивно сприймала окупаційний режим. Але таке відношення все рівно не було стовідсотковим. Так, у планах Гітлера для фольксдойче відводилася роль соціально-етнічної опори. Але до цього вони повинні були пройти перевиховання в націонал-соціалістському дусі. У деяких дослідженнях зустрічається теза про те, що фольксдойче отримували ті чи інші привілеї за принципом приналежності до німецької етнічної групи, а не обов'язково за певні послуги окупантам [11, с. 18]. Таким чином, ми можемо визначити, що більшість етнічних німців Одеси користалися тими пільгами і можливостями, які давало їм їх походження, для того щоб полегшити своє життя в умовах окупації.

З наближенням Червоної армії німецьке командування прийняло рішення про переселення етнічних німців на Захід. І виконувало це рішення, не враховуючи бажання самих фольксдойче. У лютому-березні 1944 р. близько 125 тис. етнічних німців як біженці вирушили з Одеси і Трансністрії у бік Німеччини [17, с. 124].

Румунський історик М. Попп вказував, що на території між Дністром та Бугом проживали близько 250 тис. молдован, які максимально сконцентровані були в селах вздовж Дністра [19, р. 26]. Втрати населення першого року війни зменшили кількість мешканців, які назвали себе молдованами в Трансністрії до 198 тис. Це нам доводить перепис населення в грудні 1941 р. Також він стверджував, що в Трансністрії об'єднане румунське і молдавське населення складало 8,4 % [18, р. 33]. А в самому місті Одесі за румунським переписом у лютому 1942 ця об'єднана етнічна група займала далеко не найвищу сходинку демографічного списку – 2.911 чол. (1,1 %) [15, ф. 11].

Але окупанти відразу почали реалізовувати політику пріоритету саме цієї нації. На неї, як на опору уряду на нових територіях, робилася ставка. Молдовани відразу

були оголошені етнічною групою румунського населення. Бажання румунської влади зрозуміле: таким чином вони доводили, що це історично їхня територія і вони прийшли «захищати своє населення».

Для молдовського населення відразу почали створюватися пільгові умови. Всі ті, хто визнавався новою владою місцевими румунами (молдованами), отримували 30 % надбавку до зарплатні. У платіжних відомостях різних одеських підприємств ця надбавка інколи навіть мала таку назву – «молдаванські» [3]. Як заявляв губернатор Г. Алексяну у 1943 р., в Трансністрії з самого початку була створена матеріальна та духовна протекція для румуномовного населення. Всі ці зусилля були спрямовані «не лише на полегшення трансністрійським румунам умов життя, але і на відновлення їхньої національної самосвідомості» [21, р. 89 – 90].

Румунський уряд створював максимально привілейоване положення для цієї етнічної групи. А. Далін констатує, що для місцевих молдован і румунів було б нерозумним не користуватися цим. Саме так, їм надавали привілеї при розподілі товарів, забезпечували соціальне положення і політичний статус, вони ставали більш недоторканими для покарання тощо [16, р. 197 – 198].

Що стосується ставлення до слов'янських народів, а саме до українців, росіян, болгар та поляків, то всі документи свідчать про те, що в окупованому місті вони мали набагато нижчий статус. Їхнє положення жодним чином не можна порівнювати зі ставленням окупаційної влади до привілейованих – румунів та німців. Так, їх не знищували тотально, як ромів чи євреїв. Скоріш, їх розглядали як необхідний робочий ресурс, який має бути повністю підкорений новим володарям. Тому, у разі лояльності до окупантів їм формально нічого не загрожувало, але й називати умови їх існування «абсолютно сприятливими» достатньо важко.

При цьому, якщо порівнювати стан російського та українського населення міста, то деякі відмінності виділити можна. Так, чітко прослідковується негативне відношення до української мови. В школах міста викладання велося російською. Професор М. Михайлуца, в своїх дослідженнях історії церкви в Трансністрії, доводить, що під час окупації румуни виступали проти утворення та існування українських церков на цій території [12]. 4 березня 1942 р. Г. Алексяну видав префектам таємне розпорядження про заборону будь-якої діяльності, яка б могла призвести до відродження незалежної України [12, с. 79].

Перспективи для українського населення Трансністрії чітко промальовуються, коли ми вивчаємо деякі програмні документи румунського керівництва. Так, на засіданні Ради Міністрів Румунії 8 липня 1941 р. І. Антонеску заявив: «...я за прискорене виселення всього єврейського елемента з Бессарабії та Буковини, який має бути викинутий за кордон. Я також за прискорене виселення українського елемента, який не має що тут шукати...» [20, р. 45]. А 11 грудня 1941 р. персоналу МВС Румунії на 40 аркушах була представлена доповідь «Українська проблема». В цьому аналітичному документі давалася характеристика співвідношення кількості румунського і слов'янського населення на окупованих територіях і в самій Румунії, і пропозиції, щодо примусового переселення етнічних румунів зі сходу від Бугу на територію Буковини, Бессарабії та Трансністрії, а українців навпаки – на схід [14, f. 200–202]. Починаючи з 16 грудня 1941 р. І. Антонеску декілька разів виносив ці питання на розгляд Ради Міністрів Румунії [23, р. 472]. Тільки поразка гітлерівської коаліції у війні не дозволила реалізуватися цим планам.

Отже, одесити вимушені були будувати стратегію свого виживання в умовах окупації у відповідності з записом в графі «національність» у паспорті. На найвищих

сходинах цієї цинічної «расової піраміди» окупанти розташували молдован, румунів та німців. Нижче у них мали знаходитися українці, росіяни, поляки і представники інших етнічних груп багатонаціональної Одеси. І десь за межі цієї піраміди були виштовхнуті приречені євреї та роми.

Джерела та література:

1. Бабіч О. Зміни у чисельності населення Одеси у період окупації 1941 – 1944 рр. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. Чернівці: Чернівецький університет, 2021. №1. С. 99 – 109.
2. Державний архів Одеської області (Україна) (далі – ДАОО). Ф. 92. Оп. 2. Спр. 79.
3. ДАОО, Ф. 2285. Оп. 1. Спр. 195.
4. ДАОО, Ф. Р-2249. Оп. 3. Спр. 104.
5. ДАОО. Ф. Р-2295. Оп. 1. Спр. 1.
6. ДАОО Ф. Р-2242. Оп. 2. Спр. 44.
7. ДАОО. Ф. Р-2295. Оп. 1. Спр. 29.
8. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Арх. крим. справа №019139. Вернера І. І.
9. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Арх. крим. справа №019139. Фриделя Ф. В.
10. ДАОО. Ф. Р-8065. Оп. 2. Арх. крим. справа №15511-п. Томаса М. В.
11. Коваль М. В., Медведок П. В. Фольксдойче в Україні (1941 – 1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 15 – 28.
12. Михайлуца М. *Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансїстрії (кінець 1930 – 1944 рр.)*: монографія. Одеса : Optimum, 2006.
13. *Молва*. № 13 від 15.12.1942.
14. Arhiva Consiliului Național pentru studiile Arhivelor Statului (Moldova). D. 11743. V. 18. Conferința «Problema Ucraineană», ținută la Direcția Generală a Poliției de Inspectorul de Poliție Păun la 11.XII.1941, pentru a fi folosită la instrucția profesională a personalului polițienesc.
15. Arhiva Națională a Republicii Moldova (Moldova). F. 706, Inv. 1, D. 1219, V. II.
16. Dallin A. *Odessa, 1941 – 1944: a case study of Soviet territory under foreign rule*: monograph. Iași, Oxford, Portland : the center for Romanian studies, 1998.
17. Eisfeld A. *Die Russlanddeutschen* : monographie. München, 1992.
18. Golopenția A. *Românii de la est de Bug* : monografie. București : Editură Enciclopedică, 2006.
19. Popp N. M. *Românii din Basarabia și Transnistria* : monografie. București, 1942.
20. *Procesul Mareșalului Ion Antonescu*. Documente. București : Editura Seaculum, 1995.
21. *România în anii celui de-al doilea război mondial* : în 3 vol. București : Militară, 1989. Vol. 1. Comisia română de studii și cerceri de istorie și teorie militară.
22. Solovei R. *Activitatea Guvernamentului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 aug. – 29 ian. 1944)* : monografie. Iași, 2004.
23. Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu. Vol. V (octombrie 1941 – ianuarie 1942). București, 2001.
24. Stoenescu A. M. Armata, mareșalul și evreii. URL: <http://www.scribd.com/doc/52076887/Alex-Mihai-Stoenescu-Armata-maresalul-si-evreii> (дата звернення: 29.10.2020).
25. Völkl E. *Transnistrien und Odessa (1941 – 1944)* : monographie. Regensburg, 1996.

References:

1. Babich, O. (2021). Zminy u chyselnosti naselennia Odesy u period okupatsii 1941 – 1944 rr. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha: Istorii*. 1, s. 99 – 109. [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (Ukraine) [State Archives of the Odesa Region (Ukraine)] (as follows – ДАОО). F. 92. Op. 2.
3. ДАОО. F. 2285. Op. 1. Spr. 195. [in Russian].
4. ДАОО. F. R-2249. Op. 3. Spr. 104. [in Russian].
5. ДАОО. F. R-2295. Op. 1. Spr. 1. [in Russian].
6. ДАОО. F. R-2242. Op. 2. Spr. 44.

7. DAOO. F. R-2295. Op. 1. Spr. 29. [in Russian].
8. DAOO. F. R-8065. Op. 2. Arkh. krym. sprava №019139. Venera Y. Y. [in Russian].
9. DAOO. F. R-8065. Op. 2. Arkh. krym. sprava №019139. Frydelia F. V. [in Russian].
10. DAOO. F. R-8065. Op. 2. Arkh. krym. sprava №15511-p. Tomasa M. V. [in Russian].
11. Koval, M. V., Medvedok, P. V., 1992. Folksdoiche v Ukraini (1941 – 1944 rr.). *Ukr. ist. zhurn.* 5, s.15 – 28. [in Ukrainian].
12. Mykhailutsa, M. (2006). *Relihiina polityka rumunskoi okupatsiinoi vlady v Pivdennii Bessarabii i Transnistrii (kinets 1930 – 1944 rr.)*. Odesa: Optimum. [in Ukrainian].
13. *Molva*. № 13 vid 15.12.1942. [in Russian].
14. Arhiva Consiliului Național pentru studiile Arhivelor Statului (Moldova) [Archive of the National Council for State Archives studies (Moldova)]. D. 11743. V. 18. Conferința «Problema Ucraineană», ținută la Direcția Generală a Poliției de Inspectorul de Poliție Păun la 11.XII.1941, pentru a fi folosită la instrucția profesională a personalului polițienesc. [in Romanian].
15. Arhiva Națională a Republicii Moldova (Moldova) [National Archive of the Republic of Moldova (Moldova)]. F. 706, Inv. 1, D. 1219, V. II. [in Romanian].
16. Dallin, A. (1998). *Odessa, 1941 – 1944: a case study of Soviet territory under foreign rule*. Iași, Oxford, Portland: the center for Romanian studies. [in English].
17. Eisfeld, A. (1992). *Die Russlanddeutschen*. München. [in German].
18. Golopenția, A. (2006). *Românii de la est de Bug*. București: Editură Enciclopedică, Vol. 1. [in Romanian].
19. Popp, N.M. (1942). *Românii din Basarabia și Transnistria*. București. [in Romanian].
20. Procesul Mareșalului Ion Antonescu. Documente. București: Editura Seaculum, 1995. [in Romanian].
21. România în anii celui de-al doilea război mondial: în 3 vol. București: Militară, 1989. Vol. 1. Comisia română de studii și cerceri de istorie și teorie militară. [in Romanian].
22. Solovei, R. 2004. *Activitatea Guvernamentului Transnistriei în domeniul social-economic și cultural (19 aug. – 29 ian. 1944)*. Iași, 2004. [in Romanian].
23. Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu. Vol. V (octombrie 1941–ianuarie 1942). București, 2001. [in Romanian].
24. Stoenescu, A. M. *Armata, mareșalul și evreii*. URL: <http://www.scribd.com/doc/52076887/Alex-Mihai-Stoenescu-Armata-maresalul-si-evreii> (data aplicării: 29.10.2020). [in Romanian].
25. Völkl, E. (1996). *Transnistrien und Odessa (1941 – 1944) : monographie*. Regensburg.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292468>

УДК 94:355](477)“14/17”:050(477)“195/198”

THE TOPIC OF COSSACKS HISTORY ON THE PAGES OF SCIENTIFIC PUBLICATIONS OF THE 50-80s OF THE 20TH CENTURY: UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Yuriy Prisyazhnyuk

Post-graduate student

Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvorianska Str., Odesa, 65082, Ukraine

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0001-5880-3568>E-mail: yuripris4@gmail.com

Citation: Prisyazhnyuk, Y. (2023). The topic of Cossacks history on the pages of scientific publications of the 50-80s of the 20th century: Ukrainian Historical Journal. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 145 – 156.

Submitted: 01. 12. 2023

Annotation

The article examines the main aspects of the study of the topic of Cossacks history in Ukrainian historical scientific publications during the 50-80 years of the 20th century. and an analysis of the level of study of the problems of the Cossacks on the pages of the "Ukrainian Historical Journal" was carried out. The role of this periodical in considering the issues of socio-economic, political and cultural development of Ukrainian lands in the late Middle Ages is studied. The evolution of research approaches is analyzed, the key topics and questions that were relevant for historians during a certain period are revealed. The contributions of individual scientists and their influence on the general scientific discourse regarding the Cossacks in Ukraine in the specified historical period are highlighted. The importance of studies in special historical disciplines for illuminating the history of Ukraine during the Cossack period is highlighted. It was determined that the authors of these studies significantly expanded research on specific historical problems of the period under study, clarified and specified a number of phenomena and events in the history of the Cossacks. It was concluded that the "Ukrainian Historical Journal", which occupies a unique place in national historiography, made a significant contribution to the study of important aspects of the Cossacks of Ukraine. This article makes an important contribution to the understanding of the development of historical research on the Cossack theme and determines its place in the scientific discussion during the specified time period.

Key words: Ukrainian historical journal, Cossacks, historiography, Liberation War of the Ukrainian people, Ukrainian identity.

ТЕМАТИКА З ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА СТОРІНКАХ НАУКОВИХ ВИДАНЬ 50-80 РОКІВ ХХ СТ.: УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Юрій Присяжнюк

Аспірант

Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2,
м. Одеса, 65026, Україна

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0001-5880-3568>E-mail: yuripris4@gmail.com**Анотація**

У статті розглянуто основні аспекти вивчення теми козацтва в українських історичних наукових виданнях протягом 50-80 років ХХ ст. та проведено аналіз рівня вивченості проблем козацтва на сторінках «Українського історичного журналу».

Досліджено роль цього часопису у розгляді питань соціально-економічного, політичного та культурного розвитку українських земель у пізньому середньовіччі. Аналізується еволюція дослідницьких підходів, розкриваються ключові теми та питання, що були актуальними для істориків протягом визначеного періоду.

Цитування: Присяжнюк Ю. Тематика з історії козацтва на сторінках наукових видань 50-80 років ХХ ст.: Український історичний журнал. Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18. С. 145 – 156.

Отримано: 01.12.2023

Висвітлюються внески окремих вчених та їх вплив на загальний науковий дискурс щодо козацтва в Україні в зазначений історичний період. Виділено важливість студій зі спеціальних історичних дисциплін для освітлення історії України в період козаччини. Визначено, що автори цих студій істотно розширили дослідження з конкретно-історичних проблем досліджуваного періоду, роз'яснили та уточнили низку явищ і подій історії козацтва. Зроблено висновок, що «Український історичний журнал», який займає важливе місце вітчизняній історіографії, вніс значний внесок у вивчення важливих аспектів козацтва України. Дана стаття вносить важливий внесок у розуміння розвитку історичного дослідження козацької тематики та визначає його місце у науковому обговоренні протягом зазначеного часового проміжку.

Ключові слова: Український історичний журнал, козаччина, історіографія, українська ідентичність.

У процесі переосмислення довготривалої історії України важливу роль відіграють фахові періодичні видання. Одним із них є «Український історичний журнал», який тривалий був єдиним науковим часописом у країні, що присвячував свої сторінки висвітленню історії України від найдавніших часів до сучасних подій. «Український історичний журнал» (УІЖ) є важливим науковим виданням у сфері вітчизняної історичної науки. Журнал відображає рівень досягнень цієї галузі та визначає перспективні напрями подальших досліджень.

Суперечливі процеси, що розгорталися у всіх сферах суспільно-політичного життя, залишали свій відбиток на діяльності «Українського історичного журналу». Однак завдячуючи праці редакційного колективу, переважно визнаних фахівців, які приєднувалися до нього у різні роки, журнал зміг визначити себе як лідер вітчизняної історіографії. На його сторінках являлися студії, в яких автори акцентували увагу на різноманітних проблемах історії України, зокрема періоду козацтва. Опубліковані матеріали ставали основою для подальших монографічних видань і часто визначали напрями подальших досліджень.

Український історичний журнал відігравав і продовжує відігравати важливу роль у висвітленні історії козацтва. В своїх статтях, дослідженнях та наукових публікаціях УІЖ сприяє розкриттю різних аспектів козацької історії, розглядає ключові події, фігури та процеси, пов'язані з козацтвом. Журнал сприяє збагаченню наукового дискурсу та поглибленню розуміння ролі козацтва в історії України.

Отже, проблема висвітлення історії козаччини на сторінках «Українського історичного журналу» надасть можливість оцінити стан вивчення українськими дослідниками козацької епохи і визначити перспективи наукових пошуків, що робить тему статті актуальною.

Метою статті є характеристика ступеня розробки тематики козацтва на сторінках «Українського історичного журналу» у 50-80 рр. ХХ ст.

«УІЖ» за свою історію, як і вся вітчизняна історична наука у ХХ ст., відчув складні, часом трагічні суспільно-політичні перипетії. В 1930-х рр. відбулося закриття більшості видань історичного профілю. У повоєнний час питання щодо заснування історичного журналу кілька разів ставилося перед керівництвом Компартії України. Однак лише за умов певної лібералізації політичного режиму після ХХ з'їзду КПРС

секретаріат ЦК КПУ 1 лютого 1957 р. ухвалив рішення про видання «Українського історичного журналу» періодичністю 6 номерів на рік, тиражем 10 тис. примірників, зі штатом редакції 4 особи. «Український історичний журнал» був заснований Інститутом історії України Національної академії наук України та Інститутом політичних та етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України.

У 1957 – 1964 рр. «Український історичний журнал» стикався зі складною суспільно-політичною ситуацією, викликаною подоланням культу Й. Сталіна, диктатом компартійних чиновників у визначенні тематики та оцінках історичних подій, а також проблемами, пов'язаними із застарілою видавничою базою АН УРСР та недостатнім фінансуванням. Редакція журналу працювала в умовах неоднозначних та суперечливих процесів. Несприятливі умови включали ідеологічний тиск, який змушував редакцію віддати значно частину обсягу історико-партійним матеріалам. Основна увага спрямовувалася на історію радянського періоду, громадянську війну, відбудовний період та Велику Вітчизняну війну.

Проте, завдяки наполегливій праці вчених на початку 1960-х рр., українська історична наука зазнала збагачення численними монографічними дослідженнями. Спеціалізовані статті охоплювали історію селянства, соціальну та національно-визвольну боротьбу, взаємовідносини між різними етнічними групами. У цей період велика увага приділялася проблемі виникнення козацтва як суспільного феномену та його ролі в історії українського народу. «Український історичний журнал» ставши важливим чинником формування історичної думки, сприяв гуртуванню і мобілізації дослідників, а також сприяв виробленню нових підходів у гуманітарній сфері.

На особливості функціонування «Українського історичного журналу» у 1950 – на початку 1970-х рр. справляла вплив складна суспільно-політична ситуація, викликана змінами в часі, а саме відходом від масових репресій та фізичного знищення людей, але зі зростанням впливу диктату компартійних чиновників на історичну науку. Тиск номенклатури на розвиток суспільної думки суттєво зріс та набув нових форм і проявів.

Добір статей у часописі проходив через редактуру кілька разів, і навіть статті, написані у «відповідному дусі», часто викликали заперечення з боку чиновників при найменшій згадці «небажаних» осіб. Розгром опозиційної течії шестидесятників та кадрові зміни в редколегії спричинили відхід від попередніх позицій, і в часописі проголошувалася «прерогатива» сфальсифікованих студій про соціалістичне та комуністичне будівництво.

З кінця 1980-х рр. «Український історичний журнал» продовжував виконувати роль центру наукового життя вітчизняних істориків, незважаючи на несприятливу атмосферу для творчого пошуку. Часопис залишався місцем, де висвітлювались важливі питання історії України, але через теорію «єдності походження трьох братніх народів» і під впливом ідеологічного тиску теми розглядалися певним чином заангажовано.

«Перебудова» 1985 р. викликала якісні зміни в українському суспільстві, в тому числі й у науці. Це призвело до активізації творчих пошуків істориків. «УІЖ» не відставав від вимог часу, але боротьба із старими, консервативними підходами залишалася постійною. В кінці 1980-х рр. з'явилася нова медієвістична школа в Україні, а «УІЖ» продовжував виступати платформою для публікації нових досліджень історії козацтва. Рубрики були розширені, і журнал активно взявся за пропаганду історіографічної спадщини та публікацію джерел. Історичні події та проблеми розглядалися в контексті змін у суспільстві, викликаних «Перебудовою».

Журнал прагнув відобразити нові підходи та дослідження, які відбувалися в історичній науці.

Отже, можна визначити, що творчий шлях «Українського історичного журналу» від кінця 1950-х до середини 1980-х рр. був неоднозначним, і його оцінка у громадськості була різноманітною. Проте, незважаючи на обмеження, політична заангажованість не завадила розширенню джерельної бази досліджень і накопиченню потенціалу для об'єктивного висвітлення минулого.

У загальному контексті розвитку історичних досліджень виділяється важливість вивчення широкого спектру соціально-економічних та політичних питань історії України доби козацтва на сторінках журналу. Це обумовлено не лише значущістю подій та процесів того часу, але й необхідністю розуміння їх для створення повноцінного образу історичного розвитку України.

У сфері козакознавства статті більше зосереджені на ранній історії військового стану, виникненні Запорозької Січі (М. Киценко [12], Г. Сергієнко [32]), ролі козацтва у консолідації та антифеодальній боротьбі на Україні (І. Шекера [44], В. Грабовецький [7], В. Смолій [36; 37]). Так, за словами М. Киценка, «Хортиця була одним з найперших пунктів, де складалося запорізьке козацтво, де розгорталася національно-визвольна і класова боротьба» [12]. Загалом, ці наукові праці детально розкривають ключові аспекти історії та розвитку козацтва, розглядаючи його відповідальність у формуванні та зміцненні національного образу в Україні. Теми також включають історію народних поводитирів і гетьманів: О. Довбуша, І. Підкови, С. Наливайка, Т. Федоровича, Я. Острянина (Н. Рашба [30], В. Грабовецький [7], В. Смолій [36]). За словами Н. Рашби, Іван Підкова «залишався постійною постаттю в молдавському контексті, виступаючи за об'єднання народів та підтримку їхньої культурної спадщини» [30]. За В. Грабовецьким, «Довбуш виступав проти системи гноблення та використовував воєнні методи для захисту інтересів простого населення. Його сміливі вчинки і спроби змінити соціальний ландшафт свідчать про важливу роль, яку він відіграв у визволенні селянського населення від феодального тиску». Отже, роботи Н. Рашби, В. Грабовецького спрямовані на детальний аналіз життєвого та історичного контексту кожної з цих постатей, надаючи читачам глибоке розуміння їхнього внеску в історію України. Ці наукові дослідження створюють досить повний образ народних поводитирів та гетьманів, поглиблюючи наше розуміння історії та культурного розвитку України в добу їхньої діяльності.

Ще однією важливою проблемою, яка порушувалася дописувачами журналу, була боротьба українського народу проти турецько-татарської агресії та з'ясування ролі козацтва в ній (Д. Наливайко [24]). Аналіз статей цих дослідників дозволяє глибше вникнути у важливість і події, пов'язані із зазначеним періодом історії. Так, Д. Наливайко зробив висновок, що «оцінки учених та письменників того періоду щодо козацького опору турецькій агресії варіювалися від позитивних до негативних.

Деякі автори визнавали самостійність українських козаків у боротьбі проти Османської імперії, в той час як інші ставили питання про їхню ефективність та роль у великій політиці». Детально розглядаючи опубліковані матеріали, можна виявити, яким чином вони вивчали різноманітні аспекти взаємодії українського народу із турецько-татарськими силами, а також як розкривали важливу роль козацтва в цьому контексті. Серед ключових аспектів досліджень вчених можна визначити аналіз стратегій оборони, вивчення тактичних прийомів козаків, а також їхню роль у мобілізації та організації протистояння турецько-татарській агресії. Важливим

елементом є також з'ясування впливу цих подій на формування ідентичності українського народу.

Спеціальну увагу отримали соціально-економічні аспекти, такі як розвиток торгівлі та грошового ринку (М. Котляр [15], О. Подградська [27]), економічне та самоврядування міст (О. Компан [14], І. Бойко [4], Д. Мишко [23]), становище селянства (І. Кіку [13]). Дослідники звертають увагу на ключові тенденції у торговельних відносинах, розвиток грошового обігу та його вплив на економічні трансформації, аналізують систему самоврядування, вплив економічних факторів на міське господарство та механізми управління економічними процесами у міських громадах, умови праці, власність та економічні фактори, що впливають на сільськогосподарський сектор. Так, М. Котляр зазначає, що «грошовий обіг відіграв ключову роль у формуванні економічних та соціальних процесів Лівобережної України в досліджуваній період». На думку Д. Мишка, «кожна ремісничка майстерня – це не лише місце виробництва, але й вузол соціальних відносин, що впливав на життя та розвиток міста та його мешканців» [15].

О. Подградська стверджує, що «товарообмін між Кам'янцем-Подільським і молдавськими містами, породжений розвитком процесу суспільного поділу праці, був вигідним для обох сторін. Купецтво Кам'янця-Подільського і молдавські торгові люди одержували значні прибутки. Цей товарообмін мав велике значення: забезпечував різноманітною продукцією ринки молдавських, західноукраїнських, польських і деяких зарубіжних міст, стимулював розвиток виробництва, поповнював державну казну значними сумами, що їх давало мито, і т. д. Водночас економічні стосунки Кам'янця-Подільського з містами Молдавського князівства сприяли також найтіснішим історичним зв'язкам народів Молдавії й України» [27].

О. Компан розглядає заселеність України та пише, що «Київщина та Чернігівщина напередодні національно-визвольної війни були дуже густозаселеними». Досліджуючи українські промисли, І. Бойко зазначає наступне: «Виникнення та розвиток українських промислів XVI – першої половини XVII ст. зумовлювалося багатьма факторами: природними умовами окремих районів, ущільненістю населення та його соціально-економічною структурою, економічним станом міст і сіл, рівнем розвитку товарно-грошових відносин в окремих районах, наявністю вигідних торгових шляхів, особливо річкових, станом безпеки та ін.». І. Кіку, завдяки аналізу джерел, стверджує, що «1638-1648 рр. на Волині, як і інших регіонах України, значно посилилася феодална експлуатація селян, що було однією з причин національно-визвольної війни» [14].

Отже, ці наукові роботи становлять вагомий внесок в розуміння соціально-економічних процесів в історії України, розкриваючи важливі взаємозв'язки та трансформації у галузі торгівлі, міського господарювання та сільськогосподарського сектору та причин національно-визвольної війни. Такі публікації спрямовані на розкриття різних аспектів життя українського суспільства протягом століть.

Відзначення 400-річчя з дня укладення Берестейської церковної унії відіграло позитивну роль у вивченні різних аспектів досліджуваної проблематики. В «Українському історичному журналі» результати історичних досліджень цієї теми представлене переважно студіями, які розглядають передісторію, впровадження й наслідки унії (Б. Флоря [38]), а також реформаційні процеси в Україні XV-XVII ст. (В. Смолій [37]). Б. Флоря розглядає не лише сам акт укладення Берестейської унії, але й його передісторію, аспекти впровадження та наслідки для різних соціальних та релігійних груп. Автор глибоко аналізує контекст угоди, її вплив на католицьку та

православну церкви, а також на політичну картину регіону: «Ця епоха стала важливим етапом у формуванні національної ідентичності, відображаючи силу та волю українського народу» [38].

В. Смолій звертається до більш широкого періоду історії, досліджуючи реформаційні процеси в Україні XV-XVII ст. Він вивчає вплив реформації на релігійні та соціокультурні трансформації в українському суспільстві, розглядаючи їхні корені та наслідки для подальшого розвитку. За його словами, «антифеодальні рухи стали свідченням волелюбної духовності нашого народу, який відстоював свої права та гідність у непростих часах історії». Таким чином, висвітлення цих аспектів в «Українському історичному журналі» дозволило поглибити наше розуміння подій, пов'язаних із Берестейською церковною унією, через вивчення її передісторії, впровадження та наслідки, а також контекстуальної взаємодії з реформаційними процесами в історії України.

Великий масив публікацій зазначеного періоду охоплює матеріали з історії Визвольної війни українського народу 1648 – 1676 рр. Незважаючи на існування «Тез до 300-річчя возз'єднання України з Росією», періодичне видання мало гострі й проблемні статті, в яких аналізувалися становлення української державності, хід війни, рушійні сили, та інші аспекти, хоча на ґрунті постулатів марксистсько-ленінської ідеології.

Зокрема, на сторінках журналу відбувалася наукова дискусія щодо питань Визвольної війни та козацтва, в якій брали участь видатні історики, такі як О. Апанович, І. Крип'якевич, І. Бойко. Дослідники загалом погодилися із тим, що в кінці XVI – на початку XVII ст. відбувалося перетворення українського народу у націю, та відповідно козацтва на провідний виразник даного процесу. Проте, подальша догматизація історіографії у СРСР не сприяла поглибленню цих думок.

У досліджуваній період чимала заслуга також належить О. Апанович, яка разом з іншими українськими істориками відродила традицію історико-краєзнавчих досліджень. Після дозволу компартійної верхівки на обмежене вивчення національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Б. Хмельницького, О. Апанович зайнялася дослідженням козацької проблематики, однак вийшла далеко за межі офіційного дозволу. За її словами, «козацтво сформувало з мене патріота України. Не можна по-справжньому вивчати історію козацтва й не стати патріотом України». Дослідниця видала ряд праць, які займають вагоме місце серед доробків козацької проблематики цього часу: «Збройні сили України першої половини XVIII ст.», «Значення праці О. Шафонського "Черниговского наместничества топографическое описание" для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст.», «Національно-визвольні війни в епоху феодалізму. Україна XVI – XVII ст.», «Передумови та наслідки ліквідації Запорізької Січі» [1; 2; 3].

З 1972 р., зважаючи на зміну внутрішньополітичного курсу керівництва республікою, редакція «Українського історичного журналу» менше уваги приділяла проблемі середньовічної історії та визвольної війни, зокрема, тому відбулося зменшення кількості опублікованих статей з цієї тематики, та почали виникати суто пропагандистські статті.

Водночас з'явилися студії, які висвітлювали нові напрямки творчих пошуків – свідомість селянства і козацтва, внутрішню політику гетьманської адміністрації, військово-територіальний устрій козацької України, участь у війні представників різних народностей (Ф. Шевченко [32], П. Натикач [25], В. Смолій [36], В. Сергійчук [33]). Ф. Шевченко, В. Голобуцький та П. Натикач в своїх студіях зосереджувались на

вивченні свідомості селянства і козацтва, розкриваючи особливості їхнього соціально-культурного контексту та вплив на історію України. У своїй статті П. Натикач вдало розкриває соціально-політичні погляди учасників селянсько-козацьких повстань 30-х років XVI ст. Приведемо слова самого П. Натикача, що відображають його основну думку про селян та козаків того періоду: «Селянство та козацтво того часу стали справжніми борцями за свободу та справедливість, протистоячи системі експлуатації та поневолення. Їхні погляди були віддзеркалені в рухах протесту та повстанських акціях, що визначили розвиток українського суспільства та його боротьбу за незалежність». Щодо цього В. Сергійчук пише, що «Богдан Хмельницький зумів з своїми однодумцями за короткий час організувати боєздатне військо, що виявило себе з найкращого боку не лише у перший період визвольної війни українського народу, а й в наступних вирішальних битвах» [33].

В свою чергу, у історіографічних працях робилися підсумки вивчення даної проблеми, аналізувалися літописна спадщина С. Величка, Г. Граб'янки, Самовидця (С. Заремба [11]), хроніка Ф. Сафоновича (Ю. Мицик [22]) і висвітлення ними подій Визвольної війни. За словами С. Заремби, «розуміння хронології є ключовим елементом для розкриття історичної правди та сприяє глибшому розумінню розвитку культури та суспільства».

Оцінка українсько-російського зближення 1654 р. стала однією з ключових тем, яку досліджували у «Українському історичному журналі». Дослідники спростовували історіографічний міф щодо того, що відбулося на Раді у січні 1654 р. Вони підкреслювали, що на Раді не було підписано жодного спільного документу, і українсько-російський договір був укладений лише в результаті тривалих переговорів у січні-березні того ж року.

Вчені, такі як В. Смолій [36], О. Гуржій [9] виступили із принциповою позицією і відстояли свої погляди на міжнародних конференціях. Завдяки принциповій позиції українських вчених і їх виступам на міжнародних конференціях, російська історіографія також відмовилася від використання терміну «возз'єднання» для опису подій 1654 р.

Важливу сторінку української історії становить антифеодальний рух другої половини XVIII ст., що справив величезний вплив на суспільні процеси в Україні, формування передової думки у колах української інтелігенції, підготував базу для подальших визвольних змагань. Ця проблематика стала досить популярною серед дослідників. Так, антифеодальний рух другої половини XVIII ст. досліджували С. Боровой [5], В. Грабовецький [7], І. Гуржій [9], Я. Дашкевич [10], В. Крижанівська [16], В. Кулаковський [19], Т. Лазоренко [20], П. Маруня [21], О. Путро [28; 29], І. Рибчин [31], В. Серчик [34], Н. Сироватська [35], В. Смолій [37], Г. Храбан [41], В. Чубенко [42], які досліджували питання антифеодальної боротьби українського козацтва в другій половині XVIII ст. Національно-визвольна війна стала об'єктом дослідження таких видатних науковців 1970-1980-х рр., як І. Крип'якевич [17], Г. Сергієнко [32], В. Сергійчук [33]. Ці дослідження сприяли глибшому розумінню історичного контексту та важливості антифеодального руху в утворенні національного самосвідомлення та підготовці до подальших визвольних змагань. Як пише І. Крип'якевич, «тактика українського козацтва у визволенні національної самосвідомості полягала в сміливих кроках, непохитній вірі в свої ідеали та відданості патріотизму, які обливали історію їхнього часу вогненними сторінками вільності та гідності» [17]. Г. Сергійчук у контексті цього писав: «Визвольна війна відзначалась відважними вчинками, глибокою вірою в справедливість своєї боротьби та безстрашною відданістю ідеалам

свободи» [33]. Загалом, автори висвітлили різні аспекти цього періоду, аналізували стратегії та тактику українського козацтва, вказуючи на ключові події та постаті, які вплинули на розвиток країни.

Незважаючи на значні досягнення у вивченні минулого козацтва, залишається ще чимало дискусійних і недосліджених питань. Деякі з цих питань включають етапи становлення козацтва, час заснування Запорозької Січі, менталітет козацтва, роль іноетнічних впливів на процес виникнення і розвитку військового стану і багато інших.

Нині найменш вивченими можна вважати питання про генезу середньовічної етнічної держави українців. У 1960-х рр. на сторінках часопису було почато наукову дискусію (О. Апанович, І. Бойко, І. Крип'якевич) на цю тему, і вона була продовжена в кінці 1980-х рр. (В. Смолій, О. Гуржій, В. Степанков та ін.).

Дослідження в даному напрямку розв'язувало проблему термінологічної плутанини, невизначеності понятійного апарату та недостатньої розробки принципів питань, пов'язаних із джерелами та етапами формування національної державності.

Серед багатьох аспектів революції, які потребують подальшого дослідження, залишаються питання організації влади в Українській державі. Започаткована редакцією часопису серія «З історіографічної спадщини» стала вдалою знахідкою, надаючи можливість науковій громадськості ознайомитися з роботами українських та зарубіжних вчених, які були заборонені протягом десятиріч. Серед цих робіт були ті, що стосуються проблематики Визвольної війни.

Проблема ролі українського козацтва під час формування української ідентичності не викликала великих розбіжностей в трактуванні серед українських істориків ХХ ст. Переважала думка щодо козацтва як основного виразника інтересів українського народу та найважливішого ферменту перетворення народу в націю через створення української національної держави.

Всі історики (О. Апанович, І. Гуржій, І. Крип'якевич, П. Натикач, О. Путро, І. Рибчин, В. Панашенко, Г. Сергієнко, В. Смолій), відстоюючи ідею українського національного відродження переносили його проекцію в минуле через відповідну інтерпретацію існуючих джерел. Водночас вони не переймалися протиріччями, які виникали за такого підходу.

Отже, заснування «Українського історичного журналу» у 1957 р. було обумовлене процесами, які виявили нагальну потребу вітчизняної науки у національному періодичному друкованому виданні. З самого початку створення журналу видатні вчені, такі як І. Крип'якевич, І. Гуржій та інші активно працювали як учасники редакційної колегії. Їх наполеглива та іноді праця сприяла визнанню журналу як ключового чинника формування української історичної думки. Від свого заснування журнал надавав увагу публікаціям матеріалів з історії Визвольної війни українського народу 1648-1676 рр., ініціював дискусії різних проблем, вміщував ексклюзивні теоретичні та фактологічні статті, сприяючи розвитку української історичної науки.

Джерела та література:

1. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. *Український історичний журнал*. Київ. 1969. Вип. 9. С. 146 – 147.
2. Апанович О. М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму. Україна XVI – XVII ст. *Український історичний журнал*. Київ. 1965. Вип. 12. С. 29 – 38.
3. Апанович О. М. Передумови та наслідки ліквідації Запорозької Січі. *Український історичний журнал*. Київ, 1970. Вип. 9. С. 23 – 35.

4. Бойко І. Д. Промисли на Україні в XVI – першій половині XVII ст. *Український історичний журнал*. 1962. № 1. С. 57 – 66.
5. Боровой С. Я. До хронології історії гайдамаччини. *Український історичний журнал*. Київ. 1968. Вип. 10.
6. Голобуцький В. О. Нариси соціально-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1959. № 6. С. 148 – 150.
7. Грабовецький В. В. Олекса Довбуш – борець проти гноблення селянських мас західноукраїнських земель (220-річчя з дня загибелі). *Український історичний журнал*. Київ. 1965. Вип. 8. С. 134 – 136.
8. Гуржій І. О., Кулаковський В. М. Визначна подія в історії українського народу: (До 200-річчя Коліївщини). *Український історичний журнал*. Київ. 1963. Вип. 2. С. 58–67.
9. Гуржій І. О. Землеволодіння селян і рядових козаків на лівобережній Україні в 2 п.17 – 60-х рр. 18 ст. *Український історичний журнал*. 1981 р., № 5, с. 72 – 82.
10. Дашкевич Я. Р. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. *Український історичний журнал*. Київ. 1971. Вип. 1. С. 141 – 142.
11. Заремба С. З. Хронологічні системи літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка. *Український історичний журнал*. 1974. № 8. С. 98 – 104.
12. Киценко М. П. Про місце і роль Хортиці в історії запорізького козацтва. *Український історичний журнал*. 1968. № 8. С. 93 – 99.
13. Кіку І. О. Соціально-економічне становище селян Волині в 1638 – 1648 рр. *Український історичний журнал*. 1987. № 6. С. 45 – 52.
14. Компан О. С. До питання про заселеність України в XVII ст. *Український історичний журнал*. 1960. № 1. С. 65 – 77.
15. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на Лівобережній Україні в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*. Київ. 1971. Вип. 2. С. 59 – 69.
16. Крижанівська В. В. Про вплив класової боротьби селян Правобережної України на зовнішню політику Речі Посполитої (кінець XVII – 60-ті роки XVIII ст.). *Український історичний журнал*. Київ. 1974. Вип. 11. С. 93 – 98.
17. Крип'якевич І. П. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. *Український історичний журнал*. 1966. № 2. С. 82 – 84.
18. Крип'якевич І. П. Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького, (До 300-річчя з дня смерті). *Український історичний журнал*. 1957. С. 94 – 105.
19. Кулаковський В. М. Роль Києва в розгортанні гайдамацького руху в першій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*. Київ. 1967. Вип. 1. С. 89 – 93.
20. Лазоренко Т. Г. Про термін "Коліївщина". *Український історичний журнал*. Київ. 1961. Вип. 2. С. 154 – 155.
21. Маруня П. Ю. Селянські рухи на Півночі Лівобережної України (40 – 70-і роки XVIII ст.). *Український історичний журнал*. Київ. 1961. С. 86-89.
22. Мицик Ю. А. "Кройніка о землі Полской" Ф. Софоновича про визвольну війну українського народу 1648 – 1654 рр. і возз'єднання України з Росією. *Український історичний журнал*. 1979. № 6. С. 116 – 123.
23. Мишко Д. І. Про розвиток міського ремесла на Україні в XV – першій половині XVI ст. *Український історичний журнал*. 1963. № 3. С. 67 – 72.
24. Наливайко Д. С. Західноєвропейські автори кінця XVI – початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією. *Український історичний журнал*. Київ. 1968. Вип. 5. С. 142 – 147.
25. Натикач П. І. До питання про соціально-політичні погляди учасників селянсько-козацьких повстань 30-х років XVI ст. *Український історичний журнал*. 1977. № 1. С. 102 – 108.
26. Панащенко В. В. Навчання козацьких дітей грамоти та військової справи на Лівобережній Україні в XVIII ст. *Український історичний журнал*. Київ. 1972. Вип. 2. С. 103 – 108.

27. Подградська О. М. До питання про роль Кам'янця-Подільського в торгівлі України з Молдавсю в XVI – XVII ст. *Український історичний журнал*. Київ. 1969. С. 106 – 112.
28. Путро О. І. До питання про антифеодальну боротьбу українського козацтва в другій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*. Київ. 1971. Вип. 8. С. 99 – 103.
29. Путро О. І. Становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*. Київ. 1969. Вип. 1. С. 74 – 82.
30. Рашба Н. С. Іван Підкова в історії українського і молдавського народів: (До 400-річчя з дня смерті). *Український історичний журнал*. 1978. № 6. С. 126 – 129.
31. Рибчин І. Динаміка українського козацтва. *Український історичний журнал*. Київ. 1971. Вип. 7. С. 152 – 154.
32. Сергієнко Г. Я. Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз'єднання України з Росією. *Український історичний журнал*. Київ. 1978. Вип. 8. С. 25 – 36.
33. Сергійчук В. І. Військово-територіальна організація народної армії в перший період визвольної війни 1648 – 1654 рр. *Український історичний журнал*. Київ. 1982. Вип. 7. С. 85 – 93.
34. Серчик В. Становище селян на Правобережній Україні (друга половина XVIII ст.). *Український історичний журнал*. Київ. 1963. Вип. 1. С. 67 – 73.
35. Сироватська Н. А. Боротьба селян Київщини проти феодального гніту (кінець XVIII - початок XIX ст.). *Український історичний журнал*. Київ. 1961. Вип. 2. С. 81 – 86.
36. Смолій В. А. Антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVIII ст. *Український історичний журнал*. Київ. 1975. Вип. 10. С. 96 – 103.
37. Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.). *Український історичний журнал*. Київ. 1985. Вип. 9. С. 153 – 154.
38. Флоря Б. М. З історії взаємовідносин українського козацтва і російського уряду (80-і –90-і роки XVI ст.). *Український історичний журнал*. Київ. 1978. Вип. 8. С. 124 – 129.
39. Фоменко В. Г. Про козацькі човни "чайки" та "дуби". (XVII-XVIII ст.). *Український історичний журнал*. Київ. 1966. Вип. 8. С. 107 – 110.
40. Храбан Г. Ю., Кришовський В. С., Лола О. П. Гайдамацький рух на Україні. 20-60-і рр. XVIII ст. *Український історичний журнал*. Київ. 1966. Вип. 5. С. 147 – 149.
41. Храбан Г. Ю. Чи слід користуватися терміном "коліївщина"? *Український історичний журнал*. Київ. 1967. Вип. 8. С. 154 – 158.
42. Чубенко В. Ю. Українські чумаки в Поволжі (чумацький білет). Друга половина XVIII ст.). *Український історичний журнал*. Київ. 1966. Вип. 5. С. 61 – 64.
43. Шевченко Ф. П. Історичне минуле в оцінці Б. Хмельницького: (До 375-річчя від дня народження Б. Хмельницького). *Український історичний журнал*. 1970. № 12. С. 126 – 132.
44. Шекера І. М. Матеріали про становище селян та антифеодальні рухи на Правобережній Україні в другій половині XVI ст. *Український історичний журнал*. 1959. № 6. С. 128 – 132.

References:

1. Apanovych, O. M. 1969. The armed forces of Ukraine in the first half of the 18th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 9, s. 146 – 147. [in Ukrainian].
2. Apanovych, O. M. 1965. Wars of national liberation in the era of feudalism. Ukraine of the XVI – XVII centuries. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 12, s. 29 – 38. [in Ukrainian].
3. Apanovych, O. M. 1970. Prerequisites and consequences of the liquidation of Zaporizhzhya Sich. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 9, s. 23 – 35. [in Ukrainian].
4. Boyko, I. D. 1962. Trades in Ukraine in the 16th – first half of the 17th centuries. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1, s. 57 – 66. [in Ukrainian].
5. Borovoi, S. 1968. To the chronology of the history of Haidamachnya. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 10. [in Ukrainian].
6. Holobutsky, 1959. V. O. Essays on the social and political system of Left Bank Ukraine at the end of the 17th – beginning of the 18th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 6, s. 148 – 150. [in Ukrainian].

7. Hrabovetskyi, V. V. 1965. Oleksa Dovbush – a fighter against the oppression of the peasant masses of the western Ukrainian lands (220th anniversary of the day of his death). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 8, s. 134 – 136. [in Ukrainian].
8. Gurzhii, I. O., Kulakovsky, V. M. 1963. A significant event in the history of the Ukrainian people: (To the 200th anniversary of the Koliiv Oblast). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, s. 58 – 67. [in Ukrainian].
9. Gurzhii, I. O. 1981. Land ownership of peasants and ordinary Cossacks in the left-bank Ukraine in 2 p. 17-60s of the 18th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 5, s. 72 – 82. [in Ukrainian].
10. Dashkevich, Y. R. 1971. The Haydamak movement in Ukraine in the 18th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1, s. 141 – 142. [in Ukrainian].
11. Zaremba, S. Z. 1974. Chronological systems of the annals of Samovydets, H. Hrabyanka, S. Velichka. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 8, s. 98 – 104. [in Ukrainian].
12. Kytsenko, M. P. 1968. About the place and role of Khortytsia in the history of the Zaporizhia Cossacks. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 8, s. 93 – 99. [in Ukrainian].
13. Kiku, I. O. 1987. Socio-economic situation of Volyn peasants in 1638-1648. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 6, s. 45 – 52. [in Ukrainian].
14. Kompan, O. S. 1960. To the question of the settlement of Ukraine in the 17th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1, s. 65 – 77. [in Ukrainian].
15. Kotlyar, M. F. 1971. Money circulation in Left Bank Ukraine in the second half of the 17th – the first half of the 18th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, s. 59 – 69. [in Ukrainian].
16. Kryzhanivska, V. V. 1974. About the influence of the class struggle of the peasants of Right-Bank Ukraine on the foreign policy of the Polish-Lithuanian Commonwealth (end of the 17th – 1860s of the 18th century). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 11, s. 93 – 98. [in Ukrainian].
17. Krypyakevich, I. P. 1966. On the question of the national self-awareness of the Ukrainian people in the late 16th - early 17th centuries. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, s. 82 – 84. [in Ukrainian].
18. Krypyakevich, I. P. 1957. Socio-political views of Bohdan Khmelnytskyi, (To the 300th anniversary of his death). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, s. 94 – 105. [in Ukrainian].
19. Kulakovsky, V. M. 1967. The role of Kyiv in the development of the Haydamak movement in the first half of the 18th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1, s. 89 – 93. [in Ukrainian].
20. Lazorenko, T. G. 1961. About the term "Koliivshchyna". *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, s. 154 – 155. [in Ukrainian].
21. Marunya, P. 1961. Peasant movements in the North of Left Bank Ukraine (40s-70s of the 18th century). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, s. 86 – 89. [in Ukrainian].
22. Mytsyk, Y. A., Sofonovych's, F. 1979. "Chronicle about the Land of Poland" about the liberation war of the Ukrainian people 1648 – 1654 pp. and the reunification of Ukraine with Russia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 6, s. 116 – 123. [in Ukrainian].
23. Myshko, D. I. 1963. On the development of urban crafts in Ukraine in the 15th and first half of the 16th centuries. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 3, s. 67 – 72. [in Ukrainian].
24. Nalyvaiko, D. S. 1968. Western European authors of the late 16th – early 17th centuries. about the role of Ukrainian Cossacks in the fight against Turkish aggression. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 5, s. 142 – 147. [in Ukrainian].
25. Naticach, P. I. 1977. To the question of the socio-political views of the participants of the peasant-Cossack uprisings of the 30s of the 16th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1, s. 102–108. [in Ukrainian].
26. Panashenko, V. V. 1972. Education of Cossack children in literacy and military affairs in Left Bank Ukraine in the 18th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, s. 103 – 108. [in Ukrainian].
27. Podgradska, O. M. 1969. Regarding the question of the role of Kamianets-Podilskyi in Ukraine's trade with Moldova in the 16th-17th centuries. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, s. 106 – 112. [in Ukrainian].
28. Putro, O. I. 1971. To the question of the anti-feudal struggle of the Ukrainian Cossacks in the second half of the 18th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 8, s. 99 – 103. [in Ukrainian].
29. Putro, O. I. 1969. The position of the Cossacks on the Left Bank of Ukraine in the second half of the 18th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1, s. 74 – 82. [in Ukrainian].

30. Rashba, N. S. 1978. Ivan Pidkova in the history of the Ukrainian and Moldavian peoples: (To the 400th anniversary of his death). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 6, s. 126 – 129. [in Ukrainian].
31. Rybchyn, I. 1971. Dynamics of the Ukrainian Cossacks. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 7, s. 152 – 154. [in Ukrainian].
32. Sergienko, G. Y. 1978. War of Liberation 1648 – 1654 pp. and the reunification of Ukraine with Russia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 8, s. 25 – 36. [in Ukrainian].
33. Serhiychuk, V. I. 1982. The military-territorial organization of the people's army in the first period of the liberation war 1648 – 1654 pp. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 7, s. 85 – 93. [in Ukrainian].
34. Serchyk, V. 1963. The position of peasants in Right Bank Ukraine (second half of the 18th century). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 1, s. 67 – 73. [in Ukrainian].
35. Sirovatska, H. A. 1961. The struggle of the peasants of the Kyiv region against feudal oppression (end of the 18th - beginning of the 19th century). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 2, s. 81 – 86. [in Ukrainian].
36. Smolii, V. A. 1975. Anti-feudal movements in Right Bank Ukraine in the second half of the 18th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 10, s. 96 – 103. [in Ukrainian].
37. Smolii, V. A. 1985. The formation of the social consciousness of the masses of the people of Ukraine during the class struggle (the second half of the 17th – 18th centuries). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 9, s. 153 – 154. [in Ukrainian].
38. Flora, B. M. 1978. From the history of the relationship between the Ukrainian Cossacks and the Russian government (80s-90s of the 16th century). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 8, s. 124 – 129. [in Ukrainian].
39. Fomenko, V. G. 1966. About Cossack boats "seagulls" and "oaks". (XVII – XVIII centuries). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 8, s. 107 – 110. [in Ukrainian].
40. Hraban, G. Y., Kryshovskyim V. S., Lolam O. P. 1966. aydamak movement in Ukraine. 20s-60s of the 18th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 5, s. 147 – 149. [in Ukrainian].
41. Hraban, G. Y. 1967. Should we use the term "railroad"? *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 8, s. 154 – 158. [in Ukrainian].
42. Chubenko, V. Y. 1966. Ukrainian chumaks in the Volga region (chumak ticket). The second half of the 18th century). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 5, s. 61 – 64. [in Ukrainian].
43. Shevchenko, F. P. 1970. The historical past in the assessment of B. Khmelnytskyi: (To the 375th anniversary of the birth of B. Khmelnytskyi). *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 12, s. 126 – 132. [in Ukrainian].
44. Shekera, I. M. (1959). Materials on the situation of peasants and anti-feudal movements in Right Bank Ukraine in the second half of the 16th century. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 6, s. 128 – 132. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292469>

УДК 94:008+327(94)

THE STUDY OF COSSACKS IN THE INTELLECTUAL STUDIES OF THE UKRAINIAN DIASPORA IN AUSTRALIA IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

Oleksandr Muzychko

PhD (History), Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov
National University
2, Dvorianska Str., Odesa,
65082, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-8019-2254>
E-mail: sandro06@ukr.net

Citation: Muzychko, O. (2023). The study of Cossacks in the intellectual studies of the Ukrainian diaspora in Australia in the second half of the twentieth century. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 157 – 164.

Submitted: 04. 12. 2023

Annotation

The purpose of this article is to investigate how Ukrainians in Australia perceived the Cossacks and popularized knowledge about the Cossacks. The tasks of the article are to write about those persons who mentioned the Cossacks, what they wanted, the circumstances and directions of their activities. The sources for writing the article are materials from the periodical press of the Ukrainian Australian diaspora, some archival materials, works of representatives of the Ukrainian diaspora, articles about their activities in the memoir direction (memoirs, obituaries). In historiography, there is no statement of the question that is the topic of consideration of our article. However, individual comments are contained in personal articles about some of the heroes of our article. It is also worth noting as a historiographical base the articles devoted to the general development of Ukrainian studies (Ukrainian studies) in Australia. It was concluded that against the background of the work of Ukrainian humanitarians, poets, writers, artists of Canada, the USA, and Western Europe, Cossack studies in Australia developed at a catch-up pace, which was due to the relative youth of the diaspora on the fifth continent. Most of the mentioned characters developed their previous work in Australia (first of all, we are talking about Ivan Rybchyn). Some of the scientists who had the potential for relevant studies (S. Narizhnyi, E. Zavalynskyi) did not show activity for various reasons.

However, the very presence of a trace of Cossack studies in the activities of the Australian intelligentsia eloquently testifies to the potential of the Cossack idea for the consolidation of Ukrainians. The most original work among Australian scientists belongs to O. Zybachynskyi, who managed to include the Cossacks in a broad historiosophical context. The merit of I. Rybchyn was the analysis of the phenomenon of Cossacks in a psychological context. He also subjected the phenomenon of Cossacks to a more objective and at the same time neoconservative analysis. But in the discourse of the Australian diaspora, as well as other diasporas, a neo-populist and neo-romantic view of the Cossacks prevailed. Undoubtedly, the numerous remarks of Australian Ukrainians about the nation-building activities of the Cossacks and their struggle against Russian imperialism are relevant in the conditions of the current Russian threat. In general, Australian Cossack studies have demonstrated an original synthesis of interdisciplinarity.

Key words: *Cossack studies, Australia, diaspora, historiography, art, interdisciplinary relations.*

КОЗАКОЗНАВСТВО В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ СТУДІЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ АВСТРАЛІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Олександр Музичко

Доктор історичних наук, доцент
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2,
м. Одеса, 65082, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-8019-2254>
E-mail: sandro06@ukr.net

Цитування: Музичко О. Козакознавство в інтелектуальних студіях української діаспори Австралії у другій половині ХХ ст. *Чорноморська минувишина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18. С. 157 – 164.*

Отримано: 04.12.2023

Анотація

Метою цієї статті є виявлення особливостей функціонування традиції усвідомлення козаків як надважливого архетипу української історії серед донедавна наймолодшої великої української діаспори – австралійської. Завданнями статті є окреслення кола осіб, що згадували про козаків, мотивації, обставини та напрями їх діяльності. Зроблено висновок, що на тлі доробку українських гуманітаріїв, поетів, письменників, митців Канади, США, Західної Європи козакознавство Австралії розвивалось у наздоганяючому темпі, що було зумовлено відносною молодістю діаспори на п'ятому континенті. Більшість зі згаданих персонажів розвивали в Австралії свій попередній доробок (передусім, йдеться про Івана Рибчина). Деякі з вчених, що мали потенціал для відповідних студій (С. Наріжний, Є. Завалинський) з різних причин не виявили активності.

Проте, сама наявність козакознавчого сліду у діяльності австралійської інтелігенції промовисто свідчить про потенціал козацької ідеї для консолідації українців. Найоригінальніший доробок серед австралійських вчених належить О. Зибачинського, який зумів включити козацтво у широкі історіософський контекст. Заслугою І. Рибчина був аналіз феномену козацтва у психологічному контексті. Він же піддав феномен козацтва більш об'єктивному, а водночас неоконсервативному аналізу. Але у дискурсі австралійської діаспори, як, втім, й інших діаспор, переважав неонародницький та неоромантичний погляд на козацтво. Безумовно, актуальними в умовах нинішньої російської загрози є численні зауваження австралійських українців про націєтворчу діяльність козаків, боротьбу їх проти російського імперіалізму. Загалом, австралійські козакознавчі студії продемонстрували оригінальний синтез міждисциплінарності.

Ключові слова: козакознавство, Австралія, діаспора, історіографія, мистецтво, міждисциплінарні зв'язки

В умовах екзистенційної війни з російським ворогом українська діаспора дедалі розвивається, реагуючи на нові виклики. До глобальних викликів належить переформатування української нації у бік транснаціональної, транскордонної світової спільноти. Війна викликала велику хвилю української еміграції, що долучилася до і без того великого числа українців, що в останні десятиліття залишала Батьківщину переважно з соціально-економічних причин. Від того як українцям материкової та діаспорної частин української нації вдасться зберегти та примножити зв'язки, залежить майбутнє української нації.

Діаспора традиційно відіграє роль провідника українських інтересів у світі, сприяє популяризації її культури та історії. Сьогодні, коли один з фронтів війни є, безумовно, інформаційний, важливо враховувати та використовувати потенціал діаспори. Усвідомлення цих моментів інтелектуальною спільнотою стимулює її до подальших різнобічних досліджень феномену української діаспори в історичній перспективі, що дозволяє встановити глибший зв'язок між минулим та сучасним, виявити нові перспективи.

Українські емігранти та діаспоряни завжди прагнули зберігати базові традиції своєї нації. До них належала історія та історична пам'ять. У цій історичній пам'яті вагоме місце належало та належить українському козацтву як втіленню героїчних засад існування українців, бо героїзація, плекання вольових засад, були і залишаться базовими основами нації, попри бажання деяких «деконструкторів», що воюють з вітряками, «скидаючи з постаментів» усталених героїв та «руйнуючи міфи», щоправда, не забуваючи при тому створювати нові, вигідні собі.

Метою цієї статті є виявлення особливостей функціонування традиції усвідомлення козаків як надважливого архетипу української історії серед донедавна наймолодшої великої української діаспори – австралійської. Завданнями статті є окреслення кола осіб, що згадували про козаків, мотивації, обставини та напрями їх діяльності.

Джерелами до написання статті є матеріали періодичної преси української австралійської діаспори, деякі архівні матеріали, праці представників української діаспори, статті про їх діяльність мемуарного спрямування. В історіографії відсутня постановка питання, що є темою розгляду нашої статті. Проте, окремі зауваження містяться у персонологічних статтях про деяких героїв нашої статті [1;5;23]. Також варто зазначити в якості історіографічної бази статті, що присвячені загальному розвитку україністики (українознавства) в Австралії [4].

Серед представників першої хвилі українців в Австралії у післявоєнний період були й представники інтелігенції. Намагаючись ствердити українську ідентичність, вони закономірно та традиційно зверталися до козацької тематики. Прикладом реалізації цієї практики у мистецькій сфері є діяльність уродженця Полтавщини, художника, Василя Цибульського (Цибулько), який на своїх полотнах зображував запорозьких козаків [26]. У 1952 році художник Тимофій Мисак одержав почесну нагороду на виставці у Сідней за картину «Син українського козака» [24, с. 675]. Максим Окопний намалював копію знаменитої картини І. Рєпіна «Запорожці» [24, с. 674].

У музичному мистецтві прагнення продемонструвати козацький архетип української культури відбилося в діяльності танцювального ансамблю «Кубанські козаки». Лідерами ансамблю пісні та танцю, що був заснований у Мельбурні у 1956 році, були Василь та Лілея Коваленки. Ансамбль до 1980 року здійснив 10 тисяч виступів на сцені у багатьох країнах, понад 150 виступів на телебаченні [14, с. 27]. Ансамбль також записав три альбоми: «Ритм України!», «Beat of the Ukraine!», «Колись і тепер». Останній з цих альбомів був записаний у 1970-х роках у Франції за аранжування французького композитора Жана-Клода Нода.

У 1983 році Валентин Василенко заснував у Мельбурні танцювальний ансамбль «Байда козаки». У 1989 р. Марина Березовська стала хореографом ансамблю «Байда козаки». У 1990 році ансамбль виступив перед прем'єр-міністром Австралії Робертом Говком [25, с. 324]. У репертуарі балетного ансамблю «Дніпро» під керівництвом Н. Денисенко був танець «Запорожці», з яким вони зокрема тріумфували на першому мистецькому фестивалі у місті Аделаїда у 1960 році.

Козацькі образи, історія, символіка є базовими для розвитку кобзарського мистецтва в Австралії, творчості кобзарів Г. Бажула, В. Мішалова, Петра та Федора Деряжних. Наприклад, у мистецькому доробку Петра Деряжного є твори «Край козацький» та «Слава Отаману». За зауваженням австралійського музиканта А. Мірошника, сіднейський хор «Боян» «під визначним проводом свого диригента В. Матіяша хор оживив усі якості старих козацьких пісень у досконалому виконанні, в

якому його пребагата повнота звуку змагалась у контрастах з найніжнішими «п'янісімо» й дала слухачеві повну насолоду» [11, с. 188].

Широко представлена козацька тематика у тісно пов'язаних між собою поетичному, прозовому, публіцистичному та літературознавчому дискурсах.

Петру Сагайдачному присвятив свій вірш сіднейський поет Василь Онуфрієнко [15, с. 20-21]. У вірші «Над рідним селом» поет протиставив козацьку минувшину України поневоленому стану в умовах московської окупації [16, с. 29].

Козацькі звичаї виступають втіленням духу українського народу у віршах українських поеток Австралії. У поезії «Вставайте, гетьмани!» 1972 року поетка Тетяна Волошка (псевдонім Тетяни Олександр) писала:

«Та ні, не пропала козацька слава –
Пів тисячі років живе.
Вона ще зміцніє, сніг сонцем розвіє –
Як лід навесні попливе!
Вставайте, гетьмани, розбийте кайдани!
Збудить збайдужілі серця.
Хай Воля знов стане, загоїть всі рани
Йй свіжого треба вінця!» [13, с. 94].

Не менш зарядженою оптимістичним героїзмом була Зоя Когут. У вірші «Ой думи, ви, думи!»:

«Були в нас, правда, певні Кочубеї,
Нещасна доля, зраджена любов...
Але зате – у нас були й ідеї!,
И текла – в горілці вимочена кров!!!
Тож не міняймо на чужі монети
Цю спадщину! Хай Заходові – Цур!
Ми вип'єм чарку за старі прикмети,
Козацьких, не розбавлених натур!!» [13, с. 130].

Автором історичних романів про Г. Орлика та К. Розумовського, численних оповідань та публіцистичних заміток на козацьку тематику був Микола Лазорський [1; 10].

Показово, що видатний австралійський письменник та літературознавець Дмитро Нитченко узяв собі творчий псевдонім «Дмитро Чуб», що явно викликав передусім козацькі асоціації. У 1978 році онук Д. Нитченка Юрій заснував у Мельбурні книжкове видавництво «Байда», логотипом якого було обрано козака з мушкетом. У 1980 році у перекладі Юрія Ткача видавництво видало твір Василя Шевчука «Брати по крові» – історичну повість про українських козаків з романтичним сюжетом. Донька Д. Нитченка Леся (творчий псевдонім Леся Богуславка) є автором низки оповідань про свої подорожі до України, в яких часто наголошувала на козацьких традиціях України [2].

У своїх працях Д. Нитченко підкреслював козацьку складову біографії та поглядів Г. Сковороди, знайомив читачів зі змістом «Літопису Самовидця», станом козацьких могил під Берестечком, наголошував на козакофільстві як головному доказі українства художника Іллі Рєпіна, висвітлення козацтва у творчості Ліни Костенко [26; 27]. Козацька тематика була представлена у святковій культурі українців Австралії. Так, у 1995 році українська громада Вікторії влаштувала український фестиваль «Козак» на вулиці перед Народним Домом [25, с. 273].

Наукові дослідження в Австралії не досягли рівня Канади та США, де, зокрема, козакознавство посіло провідні позиції. Проте, й на зеленому континенті були започатковані козакознавчі студії. Передусім йдеться про заснування у 1950 році у Сідней Наукового товариства ім. Шевченка в Австралії на чолі з Євгеном Пеленським. Одним з наступних і довготривалих голів товариства у 1962 – 1970 роках був Іван Рибчин. Він народився на Станіславщині (нині – Франківщині). Під час Першої світової війни воював у лавах Українських січових стрільців. Завершив навчання у Віденському університеті у 1917 році, а у 1920 р. захистив тут дисертацію. Вчителював, брав участь у розбудові державних органів ЗУНР. Потім вчителював на Галичині. Рятуючись від советської окупації, опинився в Австрії, де викладав у Грацькому університеті. У 1950 році переїхав до Австралії, де мешкав, переважно у Сідней, до самої смерті у 1970 р. [5, с. 170]. У 1954 р. І. Рибчин виступив в Українському клубі Сіднею з доповідями «Польсько-українські взаємини в козацькі добі з точки погляду філософії соціології» та «Богдан Хмельницький – в 300-річчя його смерті» [20, с. 25].

У 1949 р. захистив габілітаційну працю «Соціопсихічна динаміка українського козацтва», за яку йому було присвоєно звання доцента історії та соціології східних слов'ян Грацького університету. Проте німецькомовна праця залишалась маловідомою та неопублікованою. Під час австралійського періоду І. Рибчин підготував україномовне доповнене видання, що було видано незадовго до його смерті у Мюнхені [22].

Спираючись на відомі праці істориків (М. Грушевський, М. Кордуба та ін.), використовуючи їх фактичний матеріал, І. Рибчин обрамив його численними психологічними теоріями іноземних вчених та працями модерних іноземних істориків. Метою автора був витриманий, позбавлений неонародницького неоромантизму, погляд на козацтво 16 та 17 століть. Це дозволило йому виявити як позитивні, так і негативні сторони поведінки козаків. Так, він засуджував їх гарячкувату ненависть до уніатів. При тому він не засуджував релігійну ненависть з суто конфесійної точки зору, хоча б тому що сам був греко-католиком, а з суто практичної – ненависть бо «призводить до розпорошення сил, а не до концентрації, не до творчих осягів». Загалом, підхід І. Рибчина відповідав консервативній традиції трактування козацтва, що вітав державотворчі тенденції у козацтві та засуджував анархічні, егалітарні. Як позитивні постаті він розглядав П. Сагайдачного, Б. Хмельницького та І. Виговського, а негативними – І. Сірка та К. Косинського. Багато в чому погляди І. Рибчина спиралися на погляди видатного філософа М. Шлемкевича.

У розвиток включення козакознавства до міждисциплінарної тематики у 1966 році І. Рибчин видав працю про психічні особливості українців, в якій згадав і про козаків [21]. Діяльність І. Рибчина була зауважена в УРСР, хоча, звісно, оцінена негативно, при чому істориком, що не був козакознавцем [9].

Перший том виданої НТШ в Австралії узагальнюючої праці про історію українців на зеленому континенті відкривався статтею члена НТШ Василя Олійника «Шляхами минулого». Одне з центральних місць в історії України автор відвів козацтву. На відміну від низки своїх попередників, що дорікали козакам за недержавницькі інстинкти та дії, В. Олійник рішуче постулював, що саме козацтво є найяскравішим підтвердженням державотворчого потенціалу українського народу. Це сталося завдяки пануванню серед козаків дисципліни. «Козаччина відновила не лише самостійну українську державу та, здавалось, спопелілу вже ідею боротьби за самоіснування народного організму, але й створила легенду чину й змагань за ні від кого незалежне життя-буття і переказала її до наслідування всім наступним

поколінням», – зазначав австралійський українець В. Олійник та приєднувався до тези І Рибчина про козацтво як про український ренесанс. Навіть причину занепаду козацтва він бачив у чеснотах козацтва, його шляхетності, чим користався підступний ворог, московіти [24, с. 22].

Протопресвітер Никодим Плячківський, як наголошувалося в одному з австралійських довідкових видань, «народився 4.3.1905 року на Запоріжжі в родині козацького роду із запорожців», закономірно включив історію українського козацтва у церковний контекст [3, с. 65].

У загальній популярній праці з історії Української православної церкви він наголосив на великому значенні козацтва для її збереження [19, с. 56]. Він наголошував, що головною причиною виникнення козацтва була необхідність захисту кордонів. Тому виник своєрідний орден, подібний до західноєвропейських лицарських орденів. Січ не знала нерівності. Козаків об'єднувало сповідування православної віри. Б. Хмельницький пішов проти волі Української церкви, уклавши союз Московським царством, що брутально порушувало права церкви та козаків.

Тривалий час (1950 – 1993 рр) прожив один з головних лідерів українського національного руху на Буковині у міжвоєнний період Орест Зибачинський. В Австралії він опублікував низку філософських та політологічних праць, частину з яких є підстави вважати також історіософськими. Критика відзначала ці праці як оригінальні, з чим не можна не погодитись і тепер. Багато оцінок російського шовінізму, імперіалізму, геополітичної загрози від росіян тепер виглядають ще гостріше та актуальніше. В одній з праць О. Зибачинський зауважив, що Русь не спромоглася витворити на основі візантійської віри свою філософію життя й тому занепала. Натомість цю роль взяло на себе козацтво, яке він в оригінальний спосіб порівняв з ренесансом у Західній Європі [8, с. 51 – 53].

Проте вчений був далекий від ідеалізації козацтва. Він наголошував, що козацтву не вдалося вийти поза межі православної ортодоксальної ідеї. Це було фатальним з огляду на поглинання Гетьманщини Москвою, що використала саме гасла захисту православної віри. Козацьке свободолюбство стало однією із складових концепції О. Зибачинського про згуртування українців у сучасності для здійснення інтегральної революції, що призведе українців та Україну у Нову Добу [7, с. 102].

Показово, що найбільш знаковою у науковій діяльності провідного модерного україніста Австралії літературознавця та культуролога Марка Павлишина є стаття «Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі», в якій автор привітав постколоніальний дискурс в українській культурі та науці. У своїх нарисах М. Павлишин часто приділяв увагу козацькій тематиці у творах українських письменників (І. Котляревського, Т. Шевченка, О. Гончара, П. Загребельного), вважаючи козацтво важливим архетипом української культури, і, таким чином, сприяючи затвердженню цього архетипу й серед української діаспори Австралії [17; 18].

Під час сьомого педагогічного з'їзду у грудні 1974 року була прочитана доповідь Романа Федевича «Козацькі морські походи» [24, с. 573].

Здобуття Україною незалежності було ознаменовано виданням у 1999 році у Мельбурні книги австралійського бізнесмена та мецената, засновника видавництва «Фортуна» у Мельбурні, Петра Кардаша та українського історика Сергія Кота «Слава українського козацтва». Власне, важко назвати цю книгу суто авторською, адже фактично це був альманах, компіляція різних текстів про козацтво. Перевагою книг була якісна поліграфія та наявність ілюстрацій, зокрема, й з австралійських приватних збірань [12]. Праця не була науковою, а радше виконувала популяризаторську функцію.

Отже, на тлі відомого доробку українських гуманітаріїв, поетів, письменників, митців Канади, США, Західної Європи козакознавство Австралії розвивалось у наздоганяючому темпі, що було зумовлено відносною молодістю діаспори на п'ятому континенті. Більшість зі згаданих персонажів розвивали в Австралії свій попередній доробок (передусім, йдеться про Івана Рибчина). Деякі з вчених, що мали потенціал для відповідних студій (С. Наріжний, Є. Завалинський) з різних причин не виявили активності. Проте, сама наявність козакознавчого сліду у діяльності австралійської інтелігенції промовисто свідчить про потенціал козацької ідеї для консолідації українців. Найоригінальніший доробок серед австралійських вчених належить О. Зибачинському, який зумів включити козацтво у широкі історіософський контекст. Заслугою І. Рибчина був аналіз феномену козацтва у психологічному контексті. Він же піддав феномен козацтва більш об'єктивному, а водночас неоконсервативному аналізу. Але у дискурсі австралійської діаспори, як, втім, й інших діаспор, переважав неонародницький та неоромантичний погляд на козацтво. Безумовно, актуальними в умовах нинішньої російської загрози є численні зауваження австралійських українців про націєтворчу діяльність козаків, боротьбу їх проти російського імперіалізму. Загалом, австралійські козакознавчі студії продемонстрували оригінальний синтез міждисциплінарності.

Джерела та література:

1. Богданова М. Особливості відображення козацької епохи в історичних оповіданнях Миколи Горбаня, Олександри Єфименко, Раїси Іванченко, Андріана Кашенка, Миколи Лазорського, Ореста Левицького. Особливості української історичної прози ХХ століття. Донецьк, 2008. С. 174 – 196.
2. Богуславець Л. На прощу до рідної землі. Мельборн, 1984. 139 с.
3. Будівничі Катедри Українознавства в Австралії (Пропам'ятна Книга). Сідней, 1984. 80 с.
4. Гай-Нижник П. Започаткування та розвиток українознавчих досліджень в Австралії у другій половині ХХ ст. *Гілея*. 2013. Вип. 79 (№12). С. 155 – 157.
5. Енциклопедія української діаспори том 4: Австралія, Азія, Африка. / Ред. Василь Маркусь та ін. Нью-Йорк, 1995. 251 с.
6. Жила В. Рец. на: Зибачинський О. Воля до свободи. *Український історик*. 1993. № 1 – 4. С. 225 – 228.
7. Зибачинський-Орлан О. Меч духа. Вінніпег, 1980. 111 с.
8. Зибачинський О. Ренесанс – реформація – революція Сідней-Чикаго, 1969, 88 с.
9. Котляр М. Ф. Рибчин І. Динаміка українського козацтва. Мюнхен, 1970. *Український історичний журнал*. 1971. № 7. С. 152 – 154.
10. Лазорський М. Світлотіні (збірник історичних нарисів, оповідань, статей, спогадів 1949-1969). Мельбурн, 1973. 400 с.
11. Мірошник А. М. Музика і доля. Київ, 2008. 172 с.
12. Мицик Ю. А. *Звичайний плагіат* (Рец. на книгу : П. Кардаш, С. Кот "Слава українського козацтва". Мельборн; Київ, Фортуна, 1999. *Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія»*. Т. 18: Історичні науки. Київ, 2000. С. 85 – 87.
13. *Новий обрій*. Ч. 5. 1974.
14. *Новий обрій*. 1980. Ч. 6.
15. Онуфрієнко В. *Земля незабуття*. Сідней, 1976. 95 с.
16. Онуфрієнко В. Поезії. Вірші оригінальні і перекладені 1956 – 1992. 374 с.
17. Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. Київ, 1997. 447 с.
18. Павлишин М. Література, нація і модерність. Львів; Київ, 2013. 88 с.
19. *Плічковський Н.* Нарис історії Української Православної Церкви. Сідней, 1985. 125 с.
20. Радіон С. Нарис історії Наукового Товариства ім. Шевченка в Австралії (1950 – 1975) Мельборн, 1976. 231 с.
21. Рибчин І. Геопсихічні реакції і вдача українця. Мюнхен, 1966. 38 с.
22. Рибчин І. Динаміка українського козацтва. Мюнхен, 1970. 112 с.

23. Свідзинський А. Історіософська спадщина Ореста Зибачинського. *Сучасність*. 1995. Вип. 6. С. 88 – 94.
24. Українці в Австралії: матеріали до історії поселення українців в Австралії. /Ред. Т. Ляхович. Т. 1. Мельбурн, 1966. 862 с.
25. Українці в Австралії. Т. 2. /Ред. Марко Павлишин та ін. Мельбурн, 1998. 1104 с.
26. Чуб Д. Люди великого серця (Статті, розвідки, спогади). Мельбурн, 1981. 243 с.
27. Чуб Д. В дзеркалі життя й літератури. Мельбурн, 1982. 200 с.
26. Центральний державний архів зарубіжної україніки. Ф. 67 «Цибульський (Цибулько) Василь Євгенович, 1904 – 1992, художник (Австралія)». Спр. 5. 7 арк.

References:

1. Bohdanova, M. (2008). Osoblyvosti vidobrazhennia kozatskoi epokhy v istorychnykh opovidanniakh Mykoly Horbania, Oleksandry Yefymenko, Raisy Ivanchenko, Andriana Kashchenka, Mykoly Lazorskoho, Oresta Levytskoho. *Osoblyvosti ukrainskoi istorychnoi prozy XX stolittia*. Donetsk, s. 174 – 196. [in Ukrainian].
2. Bohuslavets, L. (1984). Na proshchu do ridnoi zemli. Melborn. [in Ukrainian].
3. Budivnychi Katedry Ukrainoznavstva v Avstralii (Propamiatna Knyha). (1984) Sidnei, [in Ukrainian].
4. Hai-Nyzhnyk, P. (2013). Zapochatkuвання та розвиток ukrainoznavchykh doslidzhen v Avstralii u druhi polovyni XX st. *Hileia*. vyp. 79 (№12). s.155 – 157. [in Ukrainian].
5. Entsyklopediia ukrainskoi diiaspory (1995) t. 4: Avstraliia, Aziia, Afryka. Red. Vasyl Markus ta in. Niu-York, [in Ukrainian].
6. Zhyla, V. (1993). Rets. na: Zybachynskyi O. Volia do svobody. *Ukrainskyi istoryk*. 1 – 4. s. 225 – 228 [in Ukrainian].
7. Zybachynskyi-Orlan, O. (1980). Mech dukha. Vinnipeh. [in Ukrainian].
8. Zybachynskyi, O. (1969). Renesans – reformatsiia – revoliutsiia. Sidnei-Chikaho. [in Ukrainian].
9. Kotliar, M.F. (1971). Rybchyn I. Dynamika ukrainskoho kozatstva. Miunkhen, 1970. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1971. 7. s. 152 – 154. [in Ukrainian].
10. Lazorskyi, M. (1973). Svitlotini (zbirnyk istorychnykh narysiv, opovidan, statei, spohadiv 1949-1969). Melburn [in Ukrainian].
11. Miroshnyk, A. M. (2008). Muzyka i dolia. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Mytsyk, Yu. A. (1999). Zvychainyi plahiat (Rets. na knyhu : P. Kardash, S. Kot "Slava ukrainskoho kozatstva". Melborn; Kyiv, Fortuna, 1999. *Naukovi zapysky. Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia»*. Т. 18: Istorychni nauky. Kyiv, 2000. S. 85 – 87 [in Ukrainian].
13. *Novyi obrii*. Ch. 5. 1974 [in Ukrainian].
14. *Novyi obrii*. 1980. Ch. 6. [in Ukrainian].
15. Onufriienko, V. (1976). *Zemlia nezabutnia*. Sidnei. [in Ukrainian].
16. Onufriienko, V. Poezii. Virshi oryhinalni i perekladeni 1956-1992. [in Ukrainian].
17. Pavlyshyn, M. (1997). Kanon ta ikonostas: Literaturno-krytychni statti. Kyiv. [in Ukrainian].
- 18.. Pavlyshyn, M. (2013). Literatura, natsiia i modernist. Lviv; Kyiv. [in Ukrainian].
19. Plichkovskyi, N. (1985) Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy. Sidnei. [in Ukrainian].
20. Radion, S. (1976). Narys istorii Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka v Avstralii (1950 – 1975) Melborn [in Ukrainian].
21. Rybchyn, I. (1966). Heopsykhichni reaktsii i vdacha ukraintsia. Miunkhen. [in Ukrainian].
22. Rybchyn, I. (1970). Dynamika ukrainskoho kozatstva. Miunkhen, 1970. [in Ukrainian].
23. Svidzynskyi, A. (1995). Istoriosofska spadshchyna Oresta Zybachynskoho. *Suchasnist*. Vyp. 6, s. 88 – 94. [in Ukrainian].
24. Ukraintsi v Avstralii: materialy do istorii poselennia ukraintsiv v Avstralii (1966). t. 1. Melburn, [in Ukrainian].
25. Ukraintsi v Avstralii (1998). t. 2. Melborn. [in Ukrainian].
26. Chub, D. (1981) Liudy velykoho sertsia (Statti, rozvidky, spohady). Melborn [in Ukrainian].
27. Chub, D. (1982) V dzerkali zhyttia y literatury. Melborn. [in Ukrainian].
26. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky. F. 67 «Tsybul'skyi (Tsybulko) Vasyl Yevhenovych, 1904 – 1992, khudozhnyk (Avstraliia)». Spr. 5. 7 ark. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292470>

УДК 94(477+477.7)(=411.16)«1914/1991»(073)

HISTORY OF JEWS IN UKRAINE IN THE TWENTIETH CENTURY AS A SUBJECT OF TEACHING AT A UNIVERSITY: METHODOLOGICAL DEVELOPMENT OF SPECIAL COURSES

Liudmyla Novikova

PhD(History), Associate Professor

Odesa I. I. Mechnikov

National University

2, Dvorianska Str.,

Odesa, 65082, Ukraine

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0003-4764-7867>

E-mail:

lyudmilanovikova@hotmail.com

Citation: Novikova, L. (2023). History of Jews in Ukraine in the twentieth century as a subject of teaching at a university: methodical development of special courses. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 165 – 172.

Submitted: 04. 12. 2023

Annotation

One of the methodological paradigms in teaching the history of Ukraine as a Ukrainian political nation is a multiethnic approach, in this connection the urgent task is to develop university courses, the purpose of which should be the disclosure of mutual intersections and the specifics of the historical development of individual ethnic groups or national minorities as components of Ukrainian society. The proposed projects of general and local history courses «Jews in Ukraine in the Twentieth Century: People, Events, and Places in the Context of Transformation of Social Landscape» and «The Jewish Population of Odesa in the Twentieth Century: People and Events in the Space of a Large City» correspond to this task. In the development of the content of the courses, the approaches of oral history, local history as well as spatial approach were used. Chronologically courses embrace the twentieth century, namely as the «short» twentieth century, as the period from 1914 to 1991, which began with deep changes in the situation of the Jewish population in Ukraine during the First World War and revolutions, and ended in the late 1980s and early 1990s, due to a significant decrease in the number of Jews in Ukraine and the city of Odesa in next decade according to comparative data of censuses.

The information on the content of the courses is inserted into their annotations, which describe the features of their methodology, structure and content.

The content of the developed courses include 8 topics each. It should be noted that that, among other things, the courses deal with the relations between Jews and non-Jews in Ukraine, the facts of mutual aid and rescue during the Holocaust, the joint efforts of the political Ukrainian and Jewish opposition in the USSR on certain issues, etc. In the development of the courses, special attention was paid to the work of students with literature and sources, mainly oral, Internet resources, in connection with which special tasks for independent work were developed.

The proposed methodological materials for the two special courses, on the one hand, reveal various aspects of the history of the Jewish population of Ukraine in the twentieth century, allow to consider the specifics of the historical experience of Jews in Odesa. On the other hand, their content is determined by a common for them spatial approach to the presentation of events, while "space" is understood as both the concept of a geographical nature and the broader concept of the historical environment. The materials of these courses have been partially applied and can be used in the future in the development of work programs (syllabuses) of university courses, including courses of a local history.

The presented programs are the author's view of the problem and offer to start a discussion, in particular, on the use of a spatial or other modern approach and the use the potential of oral sources in the development of the content of university courses on the history of the Jewish population or the history of other ethnic groups in Ukraine.

Key words: *history of Jews in Ukraine in the twentieth century; history of Jews in Odesa in the twentieth century; methodic materials of university courses; teaching the history of ethnic groups (national minorities) in Ukraine at the university.*

ІСТОРИЯ ЄВРЕЇВ В УКРАЇНІ У ХХ СТ. ЯК ПРЕДМЕТ ВИКЛАДАННЯ У ЗВО: МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ СПЕЦКУРСІВ

Людмила Новікова

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2,
м. Одеса, 65082, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-4764-7867>
E-mail: lyudmilanovikova@hotmail.com

Цитування: Новікова Л. Історія євреїв в
Україні у ХХ ст. як предмет викладання у
ЗВО: методичні розробки спецкурсів.
*Чорноморська минушина: записки Відділу
історії козацтва на півдні України: зб. наук.
праць/* за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП
Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18. С. 165 –
172.

Отримано: 04.12.2023

Анотація

У статті пропонуються два проєкти загального й краєзнавчого курсів з історії єврейського населення в Україні та Одесі, зокрема, засновані на використанні просторового та інших сучасних підходів. Представлені програми є авторським поглядом на проблему та пропонує розпочати дискусію, зокрема, щодо просторового чи іншого сучасного підходу та залучення даних усних джерел при розробці курсів, як з історії єврейського населення, так і з історії інших етнічних груп, національних меншин в Україні.

Ключові слова: історія євреїв в Україні у ХХ ст.; історія євреїв в Одесі у ХХ ст.; методичні розробки університетських курсів; викладання історії етнічних груп (національних меншин) в Україні у ЗВО.

Однією з методологічних парадигм у викладанні історії України як української політичної нації є мультиетнічний підхід. Він відповідає як фактичному складу населення країни, в якому, поряд з домінуванням етнічних українців, своє місце займають національні меншини, так і демократичним принципам розвитку українського суспільства. Права національних меншин закріплені в українському законодавстві, яке формувалося як з погляду потреби у внутрішній консолідації суспільства у незалежній Україні, так і з орієнтацією на європейське право, у зв'язку з процесами інтеграції України з ЄС.

Відповідно вищесказаному, актуальним є організація викладання історії України з врахуванням мультиетнічності, розробка курсів, метою яких має бути поглиблене вивчення історії України за допомогою розкриття взаємних перетинань та специфіки історичного розвитку окремих етнічних груп або національних меншин як складових українського суспільства. У зв'язку з цим ми хотіли б запропонувати проєкти методологічно та тематично пов'язаних загального й краєзнавчого курсів «Євреї в Україні у ХХ столітті: люди, події та місця в контексті трансформації соціального ландшафту» та «Єврейське населення Одеси у ХХ ст.: люди і події у просторі великого міста».

Програми цих курсів, кожний з яких розраховано на 8 лекцій, та матеріали до самостійної роботи студентів, були розроблені під час люб'язно наданої нам можливості стажування у Меморіальному музеї Голокосту в США (United States Holocaust Memorial Museum) (Вашингтон) під керівництвом доктора Наталі Лазар (у 2022 р.). Розробка змісту курсів була здійснена з використанням енциклопедичних та архівних ресурсів Музею, які представлені головним чином спогадами сучасників подій, як стосовно Голокосту, так і історії (персональної, родинної) до та після Голокосту. Також ми використали певний історіографічний доробок та публікації джерел, що стосуються тематики курсів [1, 2, 4, 5, 12 та ін.]. Окремі проблеми висвітлюються в наших публікаціях [6 – 8].

При розробці змісту курсів були використані підходи усної історії, локальної історії, центральне місце займає, з певним метафоричним наповненням, просторовий підхід,

поширений у сучасній історіографії. Для прикладу, можна назвати дослідження географії Голокосту [3]. Слід відзначити, що ми використовуємо просторовий підхід не тільки для зовнішньої, подієвої реконструкції реального та метафоричного ландшафтів, але й для відображення пов'язаних з ними індивідуальних та колективних уявлень. Так, звертаючись до теми Голокосту, важливо, на наш погляд, показати, що для кожного з учасників подій, поряд зі спільними загальними рисами ландшафту примусу та насилля, в різних регіонах України властивий свій реєстр відповідних місць, що був наслідком індивідуального чи групового досвіду, різного географічного походження людей (з селища чи міста, різних вулиць, районів міста тощо). Зокрема, в Одесі місце концентрації євреїв з частини центральних вулиць на вулиці Софіївській не торкалися безпосередньо євреїв в інших районах міста. Подібним чином просторовий підхід передбачено застосувати в курсі й для інших періодів в історії єврейського населення Одеси ХХ ст.

Хронологічні межі курсів пропонуються як ХХ ст., а саме як «коротке» ХХ ст., як період з 1914 до 1991 рр., що почався різкими зрушеннями у становищі єврейського населення в Україні під час Першої світової війни та революцій, і завершився наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, у зв'язку з подальшим значним зменшенням кількості єврейського населення в Україні та місті Одеса, згідно порівняльним даним переписів населення 1989 та 2001 рр.

Для ознайомлення зі змістом курсів були розроблені *анотації*, які знайомлять з особливостями побудови структури та розробки їх змісту. Наприклад, в анотації до курсу «Євреї в Україні у ХХ столітті: люди, події та місця в контексті трансформації соціального ландшафту» відзначається: *у курсі розкриваються особливості історії єврейського населення України у ХХ ст., з 1914 до 1991 р. Цей період часу позначений глибокими змінами історичних соціальних та географічних ландшафтів, які формували специфіку сприйняття історичного процесу з боку локальних єврейських громад та єврейської меншини в Україні в цілому. Різні українські регіони були основою для локальних варіантів історичного розвитку єврейських громад, особливо до Голокосту. Існували численні простори, в яких реалізовувався культурний, національний потенціал різних громад, формувалися нові тенденції секуляризованого єврейства при збереженні традицій завдяки старшому поколінню. Найбільше процеси формування секуляризованого пласту єврейської культури проявлялися в Радянській Україні та СРСР взагалі. Простори реалізації гуманітарного потенціалу змінювалися анти-просторами (наприклад, під час політичних репресій, Голодомору, Другої світової війни і Голокосту). Ці анти-простори були реальними та уявними, в яких, особливо за часів Голокосту, виживання було пов'язано з втечами зі знайомого простору і конструюванням простору виживання, зі зміною (часто тимчасовою, зовнішньою) ідентичності – національності, імені, регіональної ідентичності тощо. Руйнувалися цілі регіональні осередки різних рівнів, а реконструкція традиційних просторів в умовах припинення дії чинників Голокосту супроводжувалася більше конструкцією нових ландшафтів. Це відбувалося завдяки втрат цілих прошарків населення та локальних спільнот, завдяки дисперсності існування і умовах пошуку шляхів виживання. У другій половині ХХ ст. теж були періоди анти-простору, зокрема, при кампанії боротьби з космополітами тощо. Водночас після припинення активних політичних переслідувань частина єврейського населення, яке назагал значно скоротилося за чисельністю, відчувала, що їй бракує можливостей для самореалізації. Усні свідчення емігрантів часто вказують на прихований анти-простір для єврейського населення, негативна характеристика якого визначалася побутовим та неофіційним антисемітизмом. Для єврейської громади в Україні в ХХ ст. важливе значення мали еміграційні процеси, включно з переміщеннями всередині СРСР. Міграційні*

процеси визначалися різними причинами, в залежності від періоду. У другій половині ХХ ст. вагомим чинником для них стало створення держави Ізраїль. Друга половина ХХ ст. була позначена також участю частини єврейського населення в урядовій опозиції, усвідомленням необхідності об'єднання зусиль з представниками українського дисидентського руху. Крім того, у другій половині ХХ ст. важливим аспектом історії єврейського населення України були спроби увічнення та вшанування жертв Голокосту, що супроводжувалося народженням ландшафтів історичної національної пам'яті. Отже, анотація дозволяє ознайомити з методологічними та тематичними аспектами курсу. Таку ж функцію має анотація і до краєзнавчого курсу.

Зміст курсів розкриває різні аспекти історії єврейського населення України та Одеси у «короткому» ХХ ст. Слід відзначити, що в курсах окрема увага приділяється відносинам між євреями та неєвреями в Україні, фактам взаємодопомоги та забезпечення порятунку під час Голокосту, об'єднанню зусиль політичної української та єврейської опозиції в СРСР в певних питаннях тощо.

У межах курсу «Євреї в Україні у ХХ ст.: люди, події та місця в контексті трансформації соціального ландшафту» пропонується для розгляду наступні теми: лекція 1. Перша світова війна та революційні події: специфіка визначення єврейської громади України в новому часо-просторі; лекція 2. Міжвоєнний час в історії єврейських громад Радянської України: між конструюванням нового світу та спробами збереження й розвитку традиції; лекція 3. Єврейське населення західноукраїнських земель у 1920-х – на початку 1940-х рр.: власний ландшафт у просторах різних держав; лекція 4. Катастрофа Голокосту: тексти, протографи, терміни, проблеми; лекція 5. Переміщення єврейського населення, руйнація традиційних ландшафтів, регіональної ідентичності; лекція 6. Антипростір Голокосту. Територія загибелі. Антропология Катастрофи; лекція 7. Стратегії порятунку та небезпека в системі відносин євреїв та неєвреїв; лекція 8. Єврейське населення України у 1944 – 1991 рр. у контексті нових соціально-політичних та культурних ландшафтів. Еміграція як залишення «своїх українських» просторів.

Для деталізації змісту курсу наведемо наступні приклади. Зокрема, лекція 3 «Єврейське населення західноукраїнських земель у 1920-х – на початку 1940-х рр.: власний ландшафт у просторах різних держав» включає наступні питання: *Одна з головних специфічних рис історії євреїв на території західноукраїнських земель у цей період – збереження можливостей для активного релігійного життя, на відміну від Радянської України. Субрегіональна специфіка. Закарпатська специфіка. Центри єврейського релігійного життя. Мукачєво – центр хасидизму. Чернівці як значний єврейський центр. Євреї в українських землях в Польщі. Антисемітизм в західноукраїнських землях. Форми антисемітизму. Випадки антисемітизму серед студентства. Вплив приходу до влади у Німеччині А. Гітлера. Особливості соціальної структури, місце євреїв в економічному житті. Ремісники (тєслярі, будівничі, кравці тощо). Освіта євреїв. Традиційна релігійна освіта. Світська освіта. Суспільне життя. Єврейські організації. Самоврядування. Період радянізації у західноукраїнських землях. Позбавлення власності та прав приватних власників, підприємців, у тому числі євреїв. Прояви протистояння між євреями на соціальному ґрунті. Приклади допомоги декласованим євреям з боку неєвреїв. Ліквідація релігійної освіти євреїв. Офіційне заперечення антисемітизму з боку радянської влади. Участь євреїв у радянських органах влади та компартії. Зміна попереднього громадянства на радянське. Еміграція євреїв з території Польщі до Західної України. Роль родинних зв'язків. Негативне ставлення радянської влади до рееміграції; депортації. Депортації декласованих «капіталістів». Втрати частини населення від обміну грошей та скасування приватної власності. Різне*

уявлення про початок війни в західноукраїнських та східноукраїнських землях (1939 р., 1941 р.).

До змісту лекції 6 «Антипростір Голокосту. Територія загибелі. Антропологія Катастрофи» включені наступні питання: Початок «антипростору» для євреїв України. Антиєврейські «акції» на території України влітку 1941 р. Погроми в західноукраїнських землях. Напівстихийний характер погромів. Розрахунки нацистської влади на місцевий антисемітизм та, відповідно, масову суспільну опозицію єврейським співгромадянам. Невідповідність цих очікувань реальній ситуації. Відповідальність окупаційної влади, колабораціоністів. Ідеологічні «виправдання» знищення єврейського населення. Пропаганда антисемітизму. Використання гасла «жидокомунізму». Нацистська політика використання політичних аргументів (євреї ототожнювалися окупантами з радянською владою, НКВС) з метою провокування населення до погромів. Маніпуляція масовою свідомістю з метою роздмухування антисемітизму, використовуючи факти страт НКВС в'язнів при відступі Червоної Армії. Нібито «виправдання» страт єврейського населення за допомогою тези про необхідність захисту суспільної безпеки. Проголошення боротьби з кримінальним елементом; з організаторами підпалів тощо (використовувалася і для «виправдання» репресій проти партійних та радянських діячів). Створення юденратів. Накладення примусових податків. Конфіскація цінного майна. Реєстрація населення та реєстрація єврейського населення. Роль місцевої поліції. Переслідування незареєстрованих євреїв. Реєстрація чоловіків і жінок. Випадки ініціативи з боку місцевої влади. Виділення групи єврейського населення з-поміж решти мешканців за допомогою спеціальних знаків. Виділення груп євреїв, зайнятих в певних галузях економіки, спеціальними знаками. Створення гетто. Вплив на створення гетто довоєнних просторів – дисперсного чи компактного проживання євреїв в населених пунктах. Використання промислових об'єктів для створення гетто. Свідчення про ставлення єврейського населення до створення гетто. Маніпулювання з боку нацистів психологічним станом людей. Створення ілюзорних очікувань. Охорона гетто: склад. Побут гетто. Припинення існування гетто. Причини. Місяця концентрації євреїв перед стратою (площі у містах, в'язниці тощо). «Методика» розстрілів та інших форм знищення. Початок розстрілів одразу після окупації у 1941 р. Запровадження дій та атмосфери терору. Місяця масових страт єврейського населення. Використання околиць міст, річок, урочищ (Сосонки біля Рівного) тощо. Центри найбільших страт. Центри масового знищення як місцевих, так і депортованих євреїв. Кам'янець-Подільський. Ліквідація місцевих та висланих із Закарпаття Угорщиною євреїв. Бабин Яр як приклад та символ Катастрофи. Одеса. Ліквідація єврейського населення в різних регіонах: порівняльна статистика. Ліквідація євреїв-жителів містечок. Руїнація родинних будинків та інших знакових довоєнних споруд і зміна ландшафту. Відображення етапів Голокосту у свідченнях очевидців. Уявлення про кульмінацію та спад антиєврейських «акцій». Виконавці Голокосту. Айнзацгрупи С, D, зондеркоманди та ін. Завдання зондеркоманд, включно зі знищенням єврейського населення. Змішаність функцій зондеркоманд: переслідування радянських шпигунів, бандерівців, виявлення серед військовополонених євреїв та комісарів, власне страти євреїв. Батальйони особливого призначення військ СС. Вермахт. Особливості губернаторства «Трансністрії». Проблема участі допоміжної української поліції/окремих її представників. Супровід колон євреїв. Участь поліції. Антропологічний аспект Голокосту. Страти місцевих жителів та депортованих євреїв. Вікова та статева структура єврейських жертв Голокосту. Розподіл майбутніх жертв на чоловіків та жінок з дітьми (Біла Церков). Небезпека медичних

оглядів. Страти дітей, жінок, старих людей. Масові страти єврейських дітей: у Білій Церкві (серпень 1941 р.), у Радомишлі (6 вересня 1941 р.). Втрати родин, родичів. Роз'єднання родин, різна доля членів родин. Проблема статевого насилля. Використання військовополонених для риття котлованів, закопування могил та ліквідації трупів (Біла Церква, Київ). Хвороби в Україні (тиф). Загальна хронологія головних подій. Проблема кількості жертв Голокосту. Укриття інформації щодо страт єврейського населення з боку нацистів. Економічна експлуатація євреїв з боку окупаційної влади. Примусова праця єврейського населення. Табори примусової праці. Місця розташування таборів праці. Випадки розташування в містах. Організація побуту таборів праці. «Непрямий» Голокост. Страти комуністів, радянських робітників, груп душевнохворих, населення окремих пунктів у якості заручників (без можливості чіткої диференціації за національною ознакою) тощо.

Для курсу «Єврейське населення Одеси у ХХ ст.: люди і події у просторі великого міста» розроблена наступна структура: лекція 1: Євреї в Одесі у 1914 – 1920 рр. Ландшафти війни й революцій; лекція 2: Євреї в Одесі у 1920 – на початку 1940-х рр.: творення нових історичних просторів; лекція 3: Головні аспекти історії вивчення історії євреїв в Одесі та «Трансністрії» під час Другої світової війни; лекція 4: «Єврейське питання» в «Трансністрії» та її столиці Одесі в румунській окупаційній політиці; лекція 5: Одеський хронотоп Голокосту; лекція 6: Місця концентрації єврейського населення та гетто: нові реалії та їх мінливість; лекція 7: Географічний та антропо-соціальний простір порятунку й спротиву євреїв в Одесі; лекція 8: Євреї в Одесі у 1944 – 1991 рр.: диференційований досвід.

Для більш докладної характеристики курсу пропонуємо ознайомитися зі змістом лекції 7 «Географічний та антропо-соціальний простір порятунку й спротиву євреїв в Одесі»: Евакуація населення Одеси. Неєврейське населення й стратегії виживання єврейського населення. Стратегії порятунку від відбору на смертельну роботу євреїв, сконцентрованих у міській в'язниці у 1941 р. Антропо-соціальний простір Голокосту. Особливості поведінки неєврейського населення Одеси в ландшафті Голокосту, роль єврейсько-неєврейських (зокрема, єврейсько-українських) довоєнних комунікацій. Варіативність ставлення неєвреїв до єврейського населення та Голокосту: страх власної загибелі, ненависть, співчуття. Небезпека доносів з боку сусідів. Свідчення сучасників, євреїв та неєвреїв, щодо різного ставлення. Передумови травми частини неєвреїв: поліетнічність Одеси, значна частина єврейського населення у місті, навчання дітей різних національностей в одних навчальних закладах (коли євреїв страчували, страчували однокласників), довоєнний «інтернаціоналізм» у відносинах між представниками етнічних груп. Ставлення до залишеного євреями майна, різний характер. Євреї у партизанському русі в Одесі. Географія виживання єврейського населення Одеси у сприйнятті та свідченнях неєвреїв.

Окрему увагу при розробці курсів було приділено роботі студентів з літературою та джерелами, переважно усними, інтернет-ресурсами, у зв'язку з чим були розроблені спеціальні завдання для самостійної роботи. Вони включають тестові або відкриті питання до джерел та літератури, на які здобувачі освіти мають знайти відповіді. Наведемо приклади завдань для студентів до самостійної роботи у формі питань до джерел-усних свідчень сучасників подій в Україні та в Одесі, зокрема, під час Другої світової війни:

Для вивчення проблеми антропологічних аспектів Голокосту: За свідченням Клавдії Зотман, від яких хвороб страждали взимку-навесні 1942 р. євреї в таборі у Доманівці? Як позбавлялися окупанти від німецьких людей (страждали від сипного тифу;

людей залишали замерзати, спалювали [9, min. 22.40-22.45, 23.46-24.12, cassette time]); для ознайомлення зі стратегіями порятунку, ставленням неєвреїв до євреїв: Яким чином допомогла врятуватися Ріви Брайтер її знайома у Вінниці В. Немолякіна (вона зробила для неї довідку на своє ім'я [11, hour 1.28-1.29, cassette time]); За свідченням Лідії Пароконної, як вона (не єврейка) сприймала те, що «вереницями» жінки та діти переміщувалися до Одеського гетто? (вона не могла за цим спостерігати, співчувала [10, min. 10.30-10.40 real time]); для вивчення питання залучення євреїв до примусової праці: Яку роботу щоденно заставляли виконувати в Доманівському таборі родину К. Зотман? (їх змушували чистити руками аеродроми – [9, min 23-24, cassette time]); для розгляду питань стосовно фізичного знищення євреїв: Як часто, за свідченням К. Зотман, у час її перебування у міській в'язниці в Одесі у 1941 році виводили вночі людей етапами на страту (кожної ночі, [9, min. 9.05-9.10, cassette time]).

Отже, запропоновані методичні матеріали до двох спецкурсів розкривають різні аспекти історії єврейського населення України у ХХ ст., дозволяють розглянути специфіку історичного досвіду євреїв в Одесі. Їх зміст визначається спільним просторовим підходом до викладу подій, при цьому під «простором» розуміється як поняття географічного характеру, так і більш широке поняття історичного середовища. У цьому випадку категорія «простору» відіграє роль метафори. Важливим джерелом для реконструкції подій та уявлень про події ХХ ст. є усні джерела, які дозволяють ввести до змісту курсів аспекти, що практично відсутні у джерел інших видів, а саме емоції, індивідуальний досвід переживання епохи. Методичні матеріали цих курсів були частково застосовані при розробці робочих програм курсів «Єврейське населення в Україні: індивідуальні та суспільні практики модерної та новітньої епох» та «Мультиетнічний контент в історії України», які викладаються на факультеті історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова. Водночас у перспективі проєкт курсу «Єврейське населення Одеси у ХХ ст.: люди і події у просторі великого міста» може стати підґрунтям для самостійного курсу краєзнавчого характеру.

Представлені програми не претендують на вичерпність теми викладання історії єврейського населення України та Одеси в ХХ ст., вони є авторським поглядом на проблему та пропонують розпочати дискусію, зокрема, щодо просторового чи іншого сучасного підходу та залучення даних усних джерел при розробці курсів, як з історії єврейського населення, так і з історії інших етнічних груп, національних меншин в Україні.

Джерела та література:

1. Шоа в Україні: історія, свідчення, увічнення / за ред. Р. Брандона та В. Лауер. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. 520 с.
2. Нариси з історії та культури євреїв України / упоряд. та ред. Л. Фінберг, В. Любченко. Вид. 3-є. Київ: Дух і літера, 2009. 437 с.
3. Knowles Anne, Cole J. Tim, Giordano Alberto. Geographies of the Holocaust: the Spatial Humanities. Indiana University Press, 2014. 246 p.
4. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: Монография. Днепро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2016. 564 с.
5. Левченко В. Єврейський інститут народної освіти (1920 – 1930) – освітньо-науковий центр єврейської культури УСРР. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*. Миколаїв, 2021. Вип. 10, т. 1. С. 252 – 264.
6. Новікова Л. В. Історія етнічних (національних) меншин в Україні. Змістовий модуль 2: курс лекцій. Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2021. 398 с.
7. Новікова Л. До питання щодо відображення ролі Румунії та Транснистрії в історії східноєвропейських євреїв у публікаціях в американській пресі 1940-х рр. *Записки історичного факультету*. Одеса. 2021. № 32. С. 93 – 113.

8. Новікова Л. Антисемітизм як складова Голокосту: (до історії окупаційного режиму в губернаторстві «Трансністрія» та м. Одеса). *Причорномор'я: історико-правовий, мовний, етнокультурний та релігійний виміри*: IX Міжнародна наукова конференція, Одеса, 31 травня 2023 р. Одеса, 2023. С. 190 – 197.

9. Oral history interview with Klaudia Zotman: [video] / [without author]. 13 February 1992. // United States Holocaust Memorial Museum Collection. Accession Number: 1999.A.0122.504; RG Number: RG-50.477.0504. Part 1. <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512390>>(Accessed: 10 August 2023).

10. Oral history interview with Lidiya Parokonnaya: [video] / [without author]. 28 July 2005. *United States Holocaust Memorial Museum Collection*. Accession Number: 2005.595.9; RG Number: RG-50.575.0009. <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn518923>> (Accessed: 10 August 2023).

11. Oral history interview with Riva Isakovna Braiter: [video] / [without author]. 02 August 1994. *United States Holocaust Memorial Museum Collection. Oral History*; Accession Number: 1995.A.1287.2; RG Number: RG-50.226.0002. Part 1. <<https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn511909>> (accessed: 10 August 2022).

12. Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941 – 1944 / авт.-уклад.: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ: Видавець В. Захаренко, 2018. 752 с.

References:

1. Brandon, R. & Lauer, V. red., (2015). *Shoa v Ukraini: istoriia, svidchennia, uvichnennia*. Kyiv: DUKh I LITERA. [in Ukrainian].

2. Finberh, L. & Liubchenko, V. uporiad. ta red. (2009). *Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].

3. Knowles, A., Cole, J. T. & Giordano, A. (2014). *Geographies of the Holocaust: the Spatial Humanities*. Indiana University Press. [in English].

4. Kruhlov, A., Umanskyi, A. & Shchupak, Yu. (2016). *Kholokost v Ukraine: Reikhskomysariat «Ukraina», Hubernatorstvo «Transnistriia»*. Dnipro: Ukraynskii instytut izuchenyia Kholokosta «Tkuma»; ChP «Lyra LTD». [in Russian].

5. Levchenko, V. (2021). Yevreyskyi instytut narodnoi osvity (1920 – 1930) – osvitho-naukovyi tsentr yevreiskoi kultury USSR. V: *Istorychni midrashi Pivnichnoho Prychornomor'ia*, Mykolaiv, 10, t. 1, s. 252–264. [in Ukrainian].

6. Novikova, L. V. (2021). *Istoriia etnichnykh (natsionalnykh) menshyn v Ukraini. Zmistovyi modul 2: kurs lektsii*. Odesa: Odes. nats. un-t im. I. I. Mechnykova. [in Ukrainian].

7. Novikova, L. (2021). Do pytannia shchodo vidobrazhennia roli Rumunii ta Transnistrii v istorii skhidnoievropeyskykh yevreiv u publikatsiiakh v amerykanskii presi 1940-kh rr. V: *Zapysky istorychnoho fakultetu*, 32, Odesa, s. 93 – 113. [in Ukrainian].

8. Novikova, L. (2023). Antysemitizm yak skladova Holokostu: (do istorii okupatsiinoho rezhymu v hubernatorstvi «Transnistriia» ta m. Odesa). V: *Prychornomor'ia: istoriko-pravovyi, movnyi, etnokulturnyi ta relihiinyi vymiry*: IX Mizhnarodna naukova konferentsiia, Odesa, 31 travnia 2023 r., Odesa, s. 190 – 197. [in Ukrainian].

9. Oral history interview with Klaudia Zotman: [video] / [without author]. 13 February 1992. *United States Holocaust Memorial Museum Collection*. Accession Number: 1999.A.0122.504; RG Number: RG-50.477.0504. Part 1. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn512390> (Accessed: 10.08.2023). [in English].

10. Oral history interview with Lidiya Parokonnaya: [video] / [without author]. 28 July 2005. *United States Holocaust Memorial Museum Collection*. Accession Number: 2005.595.9; RG Number: RG-50.575.0009. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn518923> (Accessed: 10.08.2023). [in English].

11. Oral history interview with Riva Isakovna Braiter: [video] / [without author]. 02 August 1994. *United States Holocaust Memorial Museum Collection. Oral History*; Accession Number: 1995.A.1287.2; RG Number: RG-50.226.0002. Part 1. URL: <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn511909> (Accessed: 10.08.2022). [in English].

12. Vasyliiev, V., Kashevarova, N., Lysenko, O., Panova, M., Podkur, R. avt.-uklad., 2018. *Nasyilstvo nad tsyvilnym naseleнням Ukrainy. Dokumenty spetssluzhb. 1941 – 1944*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [in Ukrainian].

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.294823>

УДК 94(744.74-21): [061.2:343.811]-027.564.2"18"

DIRECTORATE OF THE ODESA PRISON COMMITTEE OF TRUSTEES : PROSOPOGRAPHIC PORTRAIT

Yevhenii Yurash

PhD (History and Archeology)

Odesa I. I. Mechnikov

National University

2, Dvorianska Str.,

Odesa, 65082, Ukraine

ORSID:

<https://orcid.org/0000-0001-8866-225X>E-mail: sasha.urash2000@gmail.com

Citation: Urash, E. (2023). Directorate of the Odesa Prison Committee of Trustees : prosopographic portrait. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 173 – 182.

Submitted: 04. 11. 2023

Annotation

The article examines the personnel of the directorate of the Odesa Care Committee on Prisons and their activities. According to the available reference and archival materials, the composition of the Committee was followed starting from 1834. From 1834 – 1835, the directors of the society were: L. O. Naryshkin, S. T. Vasylevskyi, K. I. Prokopeus, I. I. Fonduklay, O. M. Zolotarev, S. P. Engelhard, P. T. Morozov, O. V. Konoplin, K. T. Spasky, I. S. Novikov, A. Ya. Fabr, S. T. Yagnytskyi, O. I. Gagarin, H. G. Golitsyn, O. I. Orlai, S. D. Goryainov and others. On the basis of the collected sources and literature, the activity and significance of the work of the above-mentioned personalities due to their activities in the Odesa Care Committee on Prisons was analyzed.

Key words: Odesa, director, prison, charity, charter, committee.

ДИРЕКТОРАТ ОДЕСЬКОГО ПІКЛУВАЛЬНОГО КОМІТЕТУ ПРО В'ЯЗНИЦІ: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ

Євгеній Юраш

Доктор філософії з історії та археології

Одеський національний університет

імені І. І. Мечникова

вул. Дворянська, 2,

Одеса, 65082, Україна

ORCID:

<https://orcid.org/0000-0001-8866-225X>E-mail: sasha.urash2000@gmail.com

Цитування: Юраш Є. Директорат Одеського Піклувального комітету про в'язниці: просопографічний портрет. *Чорноморська минушина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць* / за ред. В. А. Смоля. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18. С. 173 – 182.

Отримано: 04.11.2023

Анотація

У статті розглянуто персональний склад директорату Одеського Піклувального комітету про в'язниці та їхню діяльність. За наявними довідковими та архівними матеріалами прослідкувано склад Комітету починаючи з 1834 р. З 1834 – 1835 рр. директорами товариства були: Л. О. Нарішкін, С. Т. Василевський, К. І. Прокопеус, І. І. Фондуклей, О. М. Золотарев, С. П. Енгельгард, П. Т. Морозов, О. В. Коноплин, К. Т. Спаський, І. С. Новіков, А. Я. Фабр, С. Т. Ягницький, О. І. Гагарін, Г. Г. Голіцин, О. І. Орлай, С. Д. Горяїнов та інші. На основі зібраних джерел та літератури проаналізовано діяльність та значимість роботи вищезгаданих персоналій завдяки діяльності в Одеському Піклувальному комітеті про в'язниці.

Ключові слова: Одеса, директор, в'язниця, благодійництво, статут, комітет.

Пенітенціарна справа в Одесі або опіка над в'язнями, її історія, напряду пов'язана з формуванням Одеського комітету Піклувального товариства. Він був відкритий у 1828 р. і став одним з перших в українських землях Російської імперії. Відкривався як один з губернських комітетів. Відповідно до Статуту тюремного благодійного Товариства, місцеві губернські комітети очолювали віце-президенти в особі генерал-губернатора, градоначальника і митрополита. Також управління Одеського та інших комітетів, крім вище згаданих осіб очолював директор. До осіб, які претендували на посаду директора були сформульовані певні критерії та вимоги. Вони спеціально були прописані в Статуті 1851 р.

Перш за все, згідно Статуту 1851 р., визначався кількісний склад управління, Одеський комітет, як губернський, повинин був мати до 20 директорів чоловічого і до 10 директорів жіночого відділень.

Слід зазначити, що частина директорів Комітету формувалася автоматично. Це були представники губернських присутніх місць, губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, інспектор лікарської управи, міський голова, суддя і губернський прокурор.

На посаду директора при затвердженні, президенту Комітета необхідно було надати відомості про належність до будь-яких сект, про обов'язкове пожертвування та відсутність судимості.

Коли директор розпочинав виконання службових обов'язків він, зобов'язувався вносити внески у розмірі 10 крб. Від таких внесків могли звільнитись лише духовні особи та медики, які самостійно зобов'язувались безкорисно піклуватись про моральність та фізичний стан арештантів. Усім директорам при вступі на посаду виділялись спеціальні білети-перепустки, підписані керівником губернії, в нашому випадку новоросійськими та бессарабськими генерал-губернаторами М. С. Воронцовим, а потім О. Г. Строгановим. Ця перепустка давала можливість відвідувати тюремний замок у будь-який час [10].

Директорами не могли бути наглядачі в'язниць та тюремні священники, люди, які вже отримує оплату від Товариства. В той самий час людина, яка перебувала під слідством, і була виправдана, могла стати лише членом Комітету.

Директори безпосередньо контролювали роботу Товариства та організацію управління при тюремному замку, який також мав окрему управлінську структуру.

Довідкові видання і архівні документи дозволяють відновити директорський склад Одеського Комітету починаючи з 1834 р. Так, директорами товариства в 1834 – 1835 рр. були: генерал-майор Л. О. Нарішкін, полковник С. Т. Василевський, підполковник К. І. Прокопеус, колезький радник І. І. Фондуклей, статський радник О. М. Золотарев, колезький радник С. П. Енгельгард, колезький асесор П. Т. Морозов, одеський прокурор О. В. Коноплин, Г. Вассаль, лікар Мартен, штаб-лікар колезький асесор К.Т. Спаский, комерційний радник Авчинников, міський голова І. С. Новіков, Одеської 1-ї гільдії купець Мешков, Г. Шмідт, статський радник А. Я. Фабр, капітан гвардії С. Т. Ягницький, гвардії штаб-ротмістр князь О. І. Гагарін, гвардії поручик князь Г. Г. Голіцин, гвардії поручик О. І. Орлай, архімадрид отець Порфірій, титулярний радник С. Д. Горяїнов, Одеської 1-ї гільдії купець Кортаці [7, с. 158 – 159]. Соціальний склад учасників товариства предсталений: дворянами, представниками духовенства і заможного купецтва.

Директорат Комітету досить часто оновлювався, що було пов'язано з різними причинами – переїзд, звільнення з посади, або власне не бажання продовжувати виконувати обов'язки тощо. Оскільки частина директорів були виборими, що не

передбачало обов'язкового включення до складу Комітету у зв'язку з посадою. Тому, наприклад, і кількісний склад часто змінювався: у 1864 р. директорів налічувалось 12, а вже у 1866 р. – 17 осіб. Всі очільники вищого управління були зі відомих заможних сімей, як правило колишні військові та чиновники вищого рангу. Практично всі директори мали якісну освіту. Так, архівні справи підтверджують обрання на посаду директора досить відомих осіб – протоієрея Соколова [5], князя Мещерського [1], одеського прокурора Дегая [3], полковника Маньковського [2] тощо (див. додаток до статті – Директорат Одеського комітету Піклувального товариства про в'язниці).

Досить часто зустрічалось, що будь-хто із місцевих забезпечених жителів брав на себе звання директора і тим самим дійсного розпорядника повітових в'язниць. Гіршим був варіант коли директор, також зайнятий своїми справами, все фактичне ведення тюремних справ віддавав на відкуп будь-якому чиновнику – «який, маючи опіку такої особи, користувався своїм службовим становищем» [7, с. 31].

Відповідний склад Одеського та інших Комітетів з 2-3 віце-президентами, директорами та членами існував до 1878 р., року проведення тюремної реформи та відповідно утворенням Головного тюремного управління (ГТУ) Російської імперії. З цього часу склад Комітету чітко розділяється на віце-президентів, директорів згідно зі Статутом (директорів від управління), директорів височайшого затвердження та власне посадових осіб. Директорів від управління зазвичай було 5-7 осіб і до них належали в першу чергу міський голова, прокурори окружного суду та судової палати, інспектор лікарської міської управи, предводителі губернського або повітового дворянства та ін. До складу ж директорів височайшого затвердження обов'язково мали входити поліцмейстер та його помічники.

Одним з перших директорів Товариства був Лев Олександрович Нарішкін. Він народився 5 лютого 1785 р. у сім'ї обеф-гофмаршала Олександра Львовича Нарішкіна та Марії Олексіївни Сенявиної, яка була дочкою адмірала Олексія Наумовича Сенявіна. По матері Лев Нарішкін приходився двоюрідним братом графу М. С. Воронцову.

Домашнє виховання він отримав під керівництвом абата Ніколя. Службу почав при дворі у 1799 р. Вже через чотири роки, у 1803 р. в чині поручика був зарахований в лейб-гвардію Преображенського полку. 13 лютого 1807 р. переведений штаб-ротмістром у лейб-гвардію Гусарського полку, в рядах якого брав участь у битвах під Гутштадтом, Гейльсбергом і Фрідландом, отримавши поранення в руку і будучи нагороджений золотою шаблею. Знову повернувся на службу в лейб-гвардію Гусарського полку, 19 листопада 1812 р. отримав звання полковника за проявлену в битві на Березині хоробрість. У 1813 р. очолював один з «летючих» загонів, брав участь у битві з французькою армією під Каліші і в переслідуванні французів у Пруссії та Саксонії і за відмінності в боях 11 січня 1814 р. одержав чин генерал-майора. 9 жовтня 1813 р. одержав орден Св. Георгія 4-го класу. Воював також у так званій Битві народів під Лейпцигом; був поранений, нагороджений за цей бій орденом Св. Володимира 3-го ступеня. Згодом очолював окрему козацьку 105 бригаду, служив у Голландії і Північній Франції. У період з 1815 р. по 1818 р. перебував у лавах російського експедиційного корпусу у Франції. Після повернення на батьківщину вийшов 23 березня 1824 р. у відставку і знову пішов на палацову службу – на посаді шталмейстера [8].

Схвально одесити відгукувалися про діяльність іншого директора – градоначальника О. І. Казначеева – людини доброї, з ліберальними настроями. О. Казначеев не був особливо заможною людиною, проте був достатньо щедрою, на відміну від

його дружини. Градоначальник прославився своєю щедрістю по відношенню до бідних і різних формах допомоги їм. За розповідями його співробітників, зокрема О. Чижевича, з О. Казначеевим «траплялось багато різних пригод, у яких він не відступав своїм принципам та переконанням. Так, майже одразу вступивши на посаду градоначальника, О. Казначеев отримав пакет, у якому виявилась тисяча рублів. Цей вчинок О. Казначеев прийняв як образу на свою адресу і відповідно не став використовувати кошти у власному розпорядженні, а віддав їх на благодійні потреби. Крім того, градоначальник постійно мав певну суму заощаджень, яку щорічно роздавав бідним перед святом Пасхи» [11, с. 31 – 32].

У своїй роботі О. Казначеев намагався дотримуватись принципу справедливості та завжди виконував свої обіцянки. Одним із прикладів такої його поведінки був випадок, що пов'язаний із крадіжкою на бульварі біля підніжжя пам'ятника дюку де-Рішельє мідної сигнальної пушки. Причину її зникнення вдалось встановити згодом коли було з'ясовано, що пушку розпиляли на шматки та мідь використали за потребами. Очевидно, що поліція, що сам градоначальник були здивовані ситуацією. Як зазначав О. Чижевич «через деякий час до О. Казначеева з'явився один із арештантів тюремного замку на «секрет». Така процедура передбачала таємне спілкування з арештантом без будь-яких свідків. Так, під час бесіди віч-на-віч, арештант зізнався градоначальнику, що знає свідків крадіжки мідної пушки. За це арештант потребував 5 руб., на що О. Казначеев погодився та наказав поліцмейстеру відвести арештанта куди він вкаже. Арештант привів поліцію на бульвар та вказав на єдиного свідка цієї історії – дюка де-Рішельє. О. Казначеев спочатку розгнівався, але потім оцінив хитрість арештанта та виділив йому 5 руб., які обіцяв за видати свідка. Звичайно, що ця історія не була типовою, а навпаки демонструвала О. Казначеева як людину, яка дотримується своїх слів і гуманно ставився до всіх людей» [11, с. 31 – 32].

Ще одним зі складу директорів Одеського комітету був К. Зіро – дворянин, поміщик Південної Бессарабії. Як зазначає дослідник А. Хромов «Костянтин Зіро після навчання в приватних закладах, К. Зіро вступив на службу канцеляристом в Оргіївському повітовому суді Бессарабської губернії, згодом продовжив працювати у Аккерманському повітовому суді, де протягом 1834 – 1841 рр. був присяжним від дворянства. У 1847 р. був обраний депутатом для нагляду за торгівлею в Аккерманському повіті. Під час цієї служби регулярно здійснював благодійні внески на користь повітового училища» [10, с. 185].

К. Зіро у 1863 р. обирався на посаду директора Одеського Піклувального Комітету про в'язниці і пробував на цій посаді близько 10 років [4]. К. Зіро був колезьким радником та мав придворне звання камерюнкера, кавалером орденів Святого Станіслава II ступеня, Святої Анни III ступеня, мав відзнаку «20 років бездоганної служби» та бронзову медаль на 108 Андріївській стрічці в пам'ять війни 1853 – 1856 рр. Будучи заможною людиною, К. Зіро продав свій маєток Байрамча для потреб Дунайського козацького війська. Інші свої маєтки поміщик не отримувал у спадок, а придбав і відгуки про благоустрій цих територій тільки позитивні. Очевидно, що увійти до складу директорів Піклувального комітету йому не було проблемою, більше того, при зарахуванні на посаду, він зобов'язувався здійснювати щорічні внески у розмірі 25 руб. сріблом, в той час як мінімальна сума внеску складала 10 руб. [10, с. 186].

А у 1876 р. К. Зіро як і інших директорів, зокрема, статського радника, казначея Комітету А. К. Вейтко та П. П. Іракліді було представлено до нагородження за належне виконання своїх доручень [4].

Досить оригінальними директорами були також одеські поліцмейстери С. Т. Василевський та О. А. Шостак, які відомі були одеситам за своїми неординарними вчинками на цій посаді.

Отже, не зважаючи на досить високопоставленість і знатність директорів та членів Комітету, все ж можна констатувати їх благодійні наміри та дії щодо відношенню до арештантів. Наведені нижче дані дають можливість наочно уявити, хто саме входив до директорату Одеського комітету Піклувального товариства про в'язниці.

Додаток

Директорат Одеського комітету Піклувального товариства про в'язниці (1834-1917)

(Складено автором на основі: Адрес-календарь Одесского градоначальства; Памятная книжка Одесского градоначальства, Новороссийский календарь на 1835 – 1917 гг.)

1834	1885
<p><u>Директори:</u> Наришкин Лев Олександрович – генерал майор Бологовський Яків Дмитрович – статський радник Василевський Станіслав Тимофійович – полковник Прокопеус Ксенофонт Іванович – підполковник Фундуклей Іван Іванович – колезький радник Золотарьов Олексій Михайлович – статський радник Енгельгард Сергій Петрович – колезький радник Морозов Павло Тимофійович – колезький асесор Коноплін Олексій Васильович – одеський прокурор Г. Вассал – іноземець Мартен – лікар Спаский Костянтин Тимофійович – штаб лікар, колезький асесор Авчинников Іван Васильович – комерції радник Новіков Ілля Сергійович – міський голова, одеський купець Мешков – купець першої гильдії Шмідт Христіан Мартинович – колезький секретар Фабр Андрій Яківич – статський радник Ягницький Семен Тимофійович – гвардії капітан Гагарін Олександр Іванович – гвардії штаб Ротмістр Голіцин Григорій Григорович – гвардії поручик, князь Орлай Олександр Іванович – гвардії поручик Архімадрід отець Порфирій Горяїнов Степан Дмитрович – титулярний радник Кортаці – купець Одеської першої гильдії</p>	<p><u>Директори від уряду:</u> Делін Володимир Петрович – товариш прокурор Одеської судової палати, колезький радник (додався) Вітте Борис Юльевич – товариш прокурора Одеської судової палати, колезький радник – (додався) <u>Директори височайше затверджені:</u> Меньчуков Іван Олександрович – (вибув) Косаговський Яків Павлович (вибув) Екскузович Микола Ілліч (вибув) Андрієвський Костянтин Ерастович – чиновник для особливих доручень при Одеському тимчасовому генерал-губернаторстві, титулярний радник – (додався) Розен Григорій Євгенович – статський радник (додався)</p>
1838 р.	1886
<p><u>Директори:</u> Маюров Олексій Іванович – дійсний статський радник Лопухін Олександр Петрович – князь Франк – барон, дійсний статський радник Шостак Олександр Андрійович – підполковник Кушнірьов Микола Нікітіч – одеський купець Потапов Ісаак Потапович – одеський купець</p>	<p><u>Директори від уряду:</u> Корш Олександр Всеволодович – в.о. інспектора одеської лікарської управи, колезький радник (додався) Маровський Людольф Адольфович – (вибув) <u>Директори височайше затверджені:</u> Холшевников Олександр Миколайович – товариш прокурора Одеського окружного суду, колезький радник (додався) Дмітрієнко Олександр Мелентьев – губернський секретар (додався) Леслі Єгор Олександрович – відставний поручик (додався) Долопчев Володимир Родіонович – колезький секретар (додався) Пестов Семен Григорович (вибув) Палаузов Костянтин Миколайович (вибув) Шимельов Сигизмунд Давидович (вибув) Зейлигер Самухл Леонтійович (вибув)</p>
1839 р.	1887
<p><u>Директори:</u> Тихоцький Олександр Іванович (додався) Маюров Олексій Іванович – дійсний статський радник (вибув) Лопухін Олександр Петрович – князь (вибув)</p>	<p><u>Директори височайше затверджені:</u> Долопчев Володимир Родіонович – (вибув) Германосон Павло Яківлевич (вибув)</p>
	1888
	<p><u>Директори від уряду:</u> Куріс Іван Іраклієвич – Херсонський губернський предводитель дворянства, статський радник (додався) Бунін Яків Іванович – одеський поліцмейстер, підполковник (додався) <u>Директори височайше затверджені:</u></p>

Франк – барон, дійсний статський радник (*вибув*)
 Авчинников Іван Васильович – комерції радник (*вибув*)

1840 р.

Директори: (додалися)

Авчинников Іван Васильович
 Сафонов Степан Васильович
 Сезеневський Павло Станіславович
 Шевченко Моїсей Григорович
 Карабінов Костянтин Лазаревич

1852 р.

Директори:

Карузо Іван Спиридонович
 Муракевич Микола Нікіфорович
 Местмахер Павло Федорович – барон
 Серафим – архімандрит
 Ієніш Адам Християнович
 Сезеневський Павло Станіславович
 Жуковський Михайло – протоієрей
 Самборський Федір – протоієрей
 Мармустьвич Михайло Леонтійович – надворний радник
 Михайловський Єгор Антонович – майор
 Казимір Костянтин Іванович – колезький асесор
 Шахтингер Генріх Карлович
 Вульфєрт Микола Самойлович – титулярний радник, секретар Комітету
 Кортації Джейс Лук'янович
 Веллара Христоф Федорович
 Гонсеровський Фелікс Вікентійович – дворянин, архітектор
 Папудов Костянтин Фотич
 Інглезі Микола Дмитрович
 Посохов Андрій Михайлович
 Кудрявцев Федір Ілліч
 Шевченко Іван Фоміч – лікар, бухгалтер і контролер Комітету

1853 р.

Директори:

Мармустьвич Михайло Леонтійович (*вибув*)
 Казимір Костянтин Іванович (*вибув*)

1854 р.

Директори:

Гагарін Євгеній Григорович (*додався*)
 Євсевський Іван Іванович – бухгалтер та контролер (*додався*)
 Михайловський Єгор Антонович (*вибув*)

1855 р.

Директори:

Жуковський Михайло (*вибув*)
 Самборський Федір (*вибув*)

1856 р.

Директори:

Шостак Олександр Андрійович (*додався*)
 Соколов Микола – протоієрей (*додався*)
 Казимир Костянтин Іванович (*додався*)
 Папудов Костянтин Фотійович (*вибув*)

1857 р.

Директори:

Мещерський Олександр Васильович – підполковник,

Германосон Павло Яківлевич – (*додався*)

1889

Директори від уряду:

Соколов Василь Олексійович – прокурор Одеського окружного суду, статський радник (*додався*)
 Делін Володимир Петрович (*вибув*)
 Чернявський Олександр Андрійович (*вибув*)

Директори височайше затверджені:

Кузовльов Іван Гаврилович – помічник Одеського поліцеймейстера, відставний капітан (*додався*)
 Іованович Андрій Пилипович – одеський купець (*додався*)
 Поетаєв Олександр Дмитрович – колезький секретар (*додався*)
 Дмитренко Олексій Мелентьєвич – (*вибув*)

1890

Директори від уряду:

Поллан Анатолій Іосифович – статський радник (*додався*)

Директори височайше затверджені:

Владиславський-Падалка Іван Васильович – чиновник для особливих доручень при Одеському градоначальникові, статський радник (*додався*)
 Куликовський Адольф Алізарович – статський радник (*додався*)
 Іованович Андрій Пилипович – вибув

1891

Директори від уряду:

Левченко Микола Михайлович – прокурор одеського окружного суду, статський радник (*додався*)
 Соколов Василь Олексійович (*вибув*)

Директори височайше затверджені:

Германсон Павло Яківич (*вибув*)
 Ганзен Вільгельм Львович (*вибув*)
 Владиславський-Падалка Іван Васильович – (*вибув*)
 Кузовльов Іван Гаврилович (*вибув*)

Зайченко Іван Іванович – дійсний статський радник (*додався*)

1892

Директори височайшого затверджені:

Іогансон Олексій Андрійович – інженер, архітектор (*додався*)
 Харі Рафаїл Львович – почесний громадянин та контролер (*додався*)

1893

Директори від уряду:

Русинов Олексій Михайлович – товариш прокурора Одеської судової палати, дійсний статський радник (*додався*)
 Вітте Борис Юльєвич (*вибув*)

Директори височайшого затверджені:

Вейтко Антон Казимирович (*вибув*)
 Пікулов Микола Сафронович (*вибув*)
 Маврокордато Матвій Федорович (*вибув*)
 Лєслі Єгор Олександрович (*вибув*)
 Казаринов Іван Олексійович – надворний радник (*додався*)
 Шимановський Митр. Васильович – дійсний статський радник (*додався*)

князь (додався) Юсупов Аркадій Афанасійович (додався) Чижевич Осип Осипович (додався) Гарі Яків – почесний громадянин (додався) Карузо Іван Спиридонович (вибув) Местмахер Павло Федорович (вибув) Казимир Костянтин Іванович (вибув) Шахтингер Генріх Карлович (вибув) Веллара Христофор Федорович (вибув) Інглезі Микола Дмитрович (вибув)	1858 р. Директори: Богдановський Олександр Михайлович (додався)	1894 <u>Директори височайшого затверджені:</u> Холшевников Олександр Миколайович – прокурор Одеського окружного суду, колезький радник (додався) Маврокордато Матвій Федорович (додався)
	1859 р. <u>Директори:</u> Турау Федір Іванович (додався)	1895 <u>Директори від уряду:</u> Лигін Валеріан Миколайович – одеський міський голова, дійсний статський радник (додався) Сухомлинов Олексій Федорович – в.о. Херсонського предводителя дворянства, Одеського повіту предводитель дворянства (додався) Маразлі Григорій Григорович (вибув) Куріс Іван Іраклієв (вибув)
	1860 р. <u>Директори:</u> Палаузов Костянтин Миколайович – почесний громадянин (додався із членів) Мілованов Костянтин Матвійович – почесний громадянин (додався) Нізгуріцев Рувін (додався) Акімов (додався) Чижевич Осип Осипович (вибув) Гагарін Євген Григорович (вибув) Галаганов Іоан Наарович (вибув) Гансіоровський Фелікс Вікентійович (вибув)	<u>Директори височайше затверджені:</u> Андрієвський Костянтин Єрастович (вибув) Полетаєв Олексій Дмитрович (вибув)
	1861 р. <u>Директори:</u> Дегай Павло Іванович (вибув)	1896 <u>Директори височайше затверджені:</u> Ашкіназі Зігфрід Євгенійович – закінчив Новоросійський університет (додався) Тройницький Григорій Миколайович – вибув
	1863 р. Директори: Пономарьов Микола Миколайович – колезький асесор (вибув) Яхненко Семен Степанович (вибув) Кудрявцев Федір Іл. (вибув)	1897 <u>Директори від уряду:</u> Крижановський Петро Адамович – одеський міський голова (додався) Лигін Валеріан Миколайович (вибув)
	1864 <u>Директори:</u> Местмахер Павло Федорович (вибув) Сініцин Олександр Іванович (вибув) Маньковський Костянтин Анатолійович (вибув) Властьєв Микола Сергійович (вибув) Савич Микола Іванович (вибув) Зіро Костянтин Христович – КЮ (додавався)	1898 <u>Директори від уряду:</u> Крижановський Петро Адамович (вибув) Поллан Анатолій Іосифович (вибув) Богуцький Адольф Ігнатєвич – статський радник (додався)
	1865 <u>Директори:</u> Делла-Вось Олександр Карлович – титулярний радник (додавався) Гарі Якв Григорович (вибув) Сініцин Іван Миколайович – (додавався) Веллара Федір Христович (вибув) Заріфі Олександр Іванович – почесний громадянин (додавався)	<u>Директори височайше затверджені:</u> Маразлі Григорій Григорович (додався) Іракліді Павло Павлович (вибув)
	1866 <u>Директори:</u> Дабіжа Василь Дмитрович – дійсний статський радник, князь (додався) Юзефов Влад. Миколайович (вибув) Століпін Микола Олександрович – двор. (додався)	1899 <u>Директори височайше затверджені:</u> Полетаєв Олексій Дмитрович (додався) Фальц-Фейн Олександр Іванович титулярний радник (додався)
		1900 <u>Директори височайше затверджені:</u> Зайченко Іван Іванович (вибув) Каплановський Захар Йосипович (вибув)
		1902 <u>Директори від управління:</u> Бунін Яків Іванович (вибув)
		1903 <u>Директори від управління:</u> Левитський Леонід Августович – в.о. Одеського лікарського інспектора (додався) Корш Олександр Всеволодович (вибув)
		<u>Директори височайше затверджені:</u> Іогансон Олексій Андрійович (вибув)
		1904 <u>Директори від управління:</u> Гірс Олексій Федорович – помічник Одеського градоначальника, камер-юнкер, асесор (додався) Директори височайше затверджені:

<p>Раллі Степан Іванович (додався) Іракліді Павло Павлович (додався) Стіфель Карл Семенович – купець (додався)</p>	<p>Калоті Фемістокл Петрович – почесний громадянин (додався) Гроссул-Толстой Олександр Іванович – губернський секретар (додався) Воротинський Броніслав Іванович – надворний радник (додався) Єрмолинський Іван Дмитрович – статський радник (додався) Русов Олександр Петрович (вибув) Полетаєв Микола Олександрович (вибув)</p>
<p style="text-align: center;">1870</p> <p><u>Директори:</u> Новосельський (додався)</p>	<p style="text-align: center;">1907</p> <p><u>Директори від управління:</u> Набоков Михайло Олександрович – помічник градоначальника (додався) Протопопов Василь Яківлевич – одеський міський голова (додався) Чаплинський Георгій Гаврилович – прокурор Одеського окружного суду (додався) Фон-Гесберг Олександр Дмитрович – в.о. одеського поліцмейстера (додався) Зелений Павло Олександрович (вибув) Гірс Олексій Федорович (вибув) Джибеллі Микола Феофанович (вибув) Русинов Олександр Михайлович (вибув)</p>
<p style="text-align: center;">1871</p> <p><u>Директори:</u> Пржеуславський Антон Іосифович (вибув) Гердзей Микола Вікторович – титулярни радник (додався) Анастасьєв Віктор Костянтинович (вибув)</p>	<p style="text-align: center;">1907</p> <p><u>Директори височайшого призначення:</u> Казаринов Іван Олексійович (вибув) Покорний Адольф Яківлевич (вибув) Калоті Фемістокл Петрович (вибув) Недельман Осип Григорович – гірський інженер (додався)</p>
<p style="text-align: center;">1876</p> <p><u>Директори:</u> Вейтко Антоній Казимирович – статський радник, казначей комітету Кноп Карл Германович - полковник Непорожнев Микола Іванович – надворний радник Депп Микола Філіпович – придворний радник Вучино Іван Юрійович – грецький консул в Одесі Маврокордато Матвій Федорович – попечитель Байрамської учительської семінарії Новіков Яків Олександрович – потомствений почесний громадянин Розен Григорій Євгенійович – колезький асесор, лікар тюремної лікарні (додався)</p>	<p style="text-align: center;">1909</p> <p><u>Директори від уряду:</u> Набоков Михайло Олександрович – помічник одеського градоначальника, дійсний статський радник Сухомлинов Микола Федорович Левитський Леонід Августович – в.о. одеської лікарської інспекції, дійсний статський радник Моїсєєв Микола Іванович – одеський міський голова, дійсний статський радник в званні камергера Богутський Адольф Ігнатович – товариш прокурора Одеської судової палати, дійсний статський радник Левченко Микола Михайлович – товариш прокурора Одеської судової палати, дійсний статський радник Микулін Владислав Степанович – прокурор Одеського окружного суду, колезький радник Кубліцький-Піотух Олександр Павлович – в.о. одеського поліцмейстера, ротмістр</p>
<p style="text-align: center;">1877</p> <p><u>Директори:</u> Зіро Костянтин Христофорович (вибув) Непорожнев Микола Іванович (вибув) Зубачевський Філіпп Стахівич – колезький секретар (додався) Хмельов Іван Іванович – обер-офіцерський син (додався) Демидович Семен – священник (додався)</p>	<p style="text-align: center;">1909</p> <p><u>Директори височайше затверджені:</u> Маврокордато Матвій Федорович Шимановський Митрофан Васильович Розен Григорій Євгенович Воротинський Броніслав Іванович Рішаві Болеслав Альбертович Магнер Борис Акимович Єрмолинський Іван Дмитрович Харі Рафаїл Львович Ашкіназі Зігмунд Євгенович Гроссул-Толстой Василь Іванович Рева Василь Андрійович Челебідакі Антон Олександрович</p>
<p style="text-align: center;">1878</p> <p><u>Директори (за статутом):</u> Маразлі Григорій Григорович Тарау Федір Іванович Непорожнев Микола Іванович Платонов Степан Федорович – надворний радник Волков Олександр Вікторович – колезький радник Соколов Микола</p>	<p style="text-align: center;">1879</p> <p><u>Директори (за статутом):</u> Непорожнев Микола Іванович (вибув) Платонов Степан Федорович (вибув) Соколов Микола (вибув) Кізілов Михайло Федорович – дійсний статський радник (додався)</p>
<p style="text-align: center;">1879</p> <p><u>Директори височайше затверджені:</u> Вейтко Антоній Казимирович Пікулов Микола Софронівич Кноп Карл Германович Вучина Іван Юрійович Маврокордато Матвій Федорович Новіков Яків Олександрович Палаузов Костянтин Миколайович Іракліді Павло Павлович Зейлігер Самуїл Леонович</p>	<p style="text-align: center;">1879</p> <p><u>Директори (за статутом):</u> Непорожнев Микола Іванович (вибув) Платонов Степан Федорович (вибув) Соколов Микола (вибув) Кізілов Михайло Федорович – дійсний статський радник (додався)</p>

<p>Джибеллі Микола Федорович – колезький радник, прокурор окружного суду (<i>додався</i>) <u>Директори височайшого затвердження:</u> Пестов Семен Григорович – колезький асесор (<i>додався</i>) Перелешин Володимир Платонович – капітан-лейтенант, Одеський поліцмейстер (<i>додався</i>) Шмельов Сигизмунд Давидович – помічник аптекаря (<i>додався</i>)</p> <p style="text-align: center;">1880</p> <p><u>Директори (за статутом):</u> Кабилін Олександр Олександрович - товариш прокурора одеської судової палати, колезький радник(<i>додався</i>) Волков Олександр Вікторович (<i>вибув</i>) Директори Височайше затверджені: Кноп Карл Германович (<i>вибув</i>) Тройницький Григорій Миколайович – мировий суддя, титулярний радник (<i>додався</i>) Рішаві Болеслав Альбертович – член правління од. товариства взаимн. кред. (<i>додався</i>) Покорний Адольф – провізор (<i>додався</i>)</p> <p style="text-align: center;">1881</p> <p><u>Директори від уряду:</u> Моравський Людвіг Адольфович – інспектор Одеської лікарської управи, дійсний титулярний радник (<i>додався</i>) Ревуцький Іван Дмитрович - товариш прокурора одеської судової палати, колезький радник(<i>додався</i>) Тураю Федір Іванович – вибув Кізілов Михайло Федорович – вибув <u>Директори височайше затверджені:</u> Пікулов Микола Сафронович – статський радник (<i>додався</i>) Вучіна Олександр Юрійович – одеський купець (<i>вибув</i>) Клефнер Адольф (<i>вибув</i>)</p> <p style="text-align: center;">1882</p> <p><u>Директори височайше затверджені:</u> Руссов Олександр Петрович – почесний громадянин (<i>додався</i>) Бунін Яків Іванович – одеський поліцмейстер (<i>додався</i>) Меньчуков Іван Олександрович – помічник одеського поліцмейстера (<i>додався</i>)</p> <p style="text-align: center;">1883</p> <p><u>Директори височайше затверджені:</u> Новіков Яків Олександрович (<i>вибув</i>) Германсон Павло – почесний мирський суддя м. Одеси, титулярний радник, почесний член правління попечительства бессарабських дитячих притулків (<i>додався</i>) Косаговський Яків Павлович – колезький асесор (<i>додався</i>) Каплановський Захар Іосаф. – провізор, член правління бессарабських дитячих притулків (<i>додався</i>) Ганзен Вільгельм Львович – колезький секретар (<i>додався</i>)</p> <p style="text-align: center;">1884</p> <p><u>Директори від уряду:</u></p>	<p>Сатинський Микола Олександрович Ащиков Олександр Артемович Подольцев Василь Михайлович</p> <p style="text-align: center;">1910</p> <p><u>Директори від уряду:</u> Доливо-Добровольський Михайло Йопипович – поліцмейстер (<i>додався</i>) Кубліцький-Піотух Олександр Павлович (<i>вибув</i>) <u>Директори височайше затверджені:</u> Куліковський Андрій Алоїзович – статський радник (<i>додався</i>) Харі Рафаїл Львович (<i>вибув</i>) Гросул-Толстой Василь Іванович (<i>вибув</i>) Бакон Анатолій Степанович (<i>вибув</i>)</p> <p style="text-align: center;">1911</p> <p><u>Директори від уряду:</u> Ільїн Василь Федорович – помічник одеського градоначальника (<i>додався</i>) Набоков Михайло Олександрович (<i>вибув</i>) <u>Директори височайше затверджені:</u> Кузнєцов Володимир Платонович – колезький асесор (<i>додався</i>) Магнер Борис Акимович (<i>вибув</i>) Сатинський Микола Олександрович (<i>вибув</i>) Жеребко Володимир Леонович (<i>додався</i>)</p> <p style="text-align: center;">1913</p> <p><u>Директори від уряду:</u> Ільїн Василь Федорович Сухомлинов Микола Федорович Левитський Леонід Августович Пелікан Борис Андронадович – одеський міський голова Богутський Адольф Ігнатович – товариш прокурора Одеської судової палати, дійсний статський радник Харитоновський Андронад Васильович – прокурор Одеського окружного суду Фон-дер-Ховен Сергій Васильович – барон <u>Директори височайше затверджені:</u> Маврокордато Матвій Федорович Розен Григорій Євгенович Воротинський Броніслав Іванович Кузнєцов Владислав Платонович Магнер Борис Акимович Єрмолинський Іван Дмитрович Ашкіназі Зігмунд Євгенович Гросул-Толстой Василь Іванович Рева Василь Андрійович Челебідакі Антон Олександрович Савицький Олексій Вікторович Ащиков Олександр Артемович Севастопуло Карл Маркович Кумбарі Стам. Ахиллович Вікторов Євген Олексійович Плаксин Сергій Іванович Гольштейн Володимир Федорович Жеребко Володимир Леонідович</p> <p style="text-align: center;">1915</p> <p><u>Директори від уряду:</u> Стопаків Микола Олексійович – помічник одеського градоначальника</p>
---	--

Ревуцький Іван Дмитрович – вибув Директори <u>височайше затверджені</u> : Екскузович Микола Ілліч – колезький асесор (<i>додався</i>) Магнер Борис Акимович – особистий почесний громадянин (<i>додався</i>)	Сухомлинов Микола Федорович Пелікан Борис Олександрович Левицький Леонід Августинович
---	---

Джерела та література:

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 361. Оп. 1. Спр. 294 (Про призначення князя Мещерського директором).
2. ДАОО. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 330. Про призначення полковника Маньковського директором.
3. ДАОО. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 328. Про призначення по статуту в директора Одеського прокурора Дегає та керівника лікарської управи Турау.
4. ДАОО. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 779. Про представлення до нагороди директорів: Вейтко, Зіро та Іракліді та наглядача Зубачевського.
5. ДАОО. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 361 (Про затвердження протоієрея Соколова директором).
6. Новоросійський календарь Одесского градоначальства. 1834. Одеса, 1835.
7. Обзор тюремной действительности и предложения по ее преобразованию. О настоящем положении тюремного вопроса. Спб.: тип. Министерства внутренних дел, 1867.
8. Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812 – 1815 гг. [online]. URL: <http://www.museum.ru/museum/1812/Persons/Slovar/index.html> (дата звернення 15 травня 2021).
9. Устав Общества попечительного о тюрьмах. 1852. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. СПб. Т.26 (1851 р.). № 25725
10. Хромов А. Костянтин Зіро, архівіст та власник містечка Байрамча – майбутньої столиці Дунайського козацького війська. *За сонячним годинником Кліо. Бачинська Олена Анатоліївна: Матеріали до біобібліографії. Студії на пошану наукового керівника*. Одеса: ФОП Бондаренко М. О., 2021. С. 182 – 188.
11. Чижевич О. Город Одесса и одесское общество. Одесса: тип. Л. Кирхнера, 1894.

References:

1. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (dali – DAOO). F. 361. Op. 1. Spr. 294 (Pro pryznachennia kniazia Meshcherskoho dyrektorom). [in Russian].
2. DAOO. F. 361. Op. 1. Spr. 330. Pro pryznachennia polkovnyka Mankovskoho dyrektorom. [in Russian].
3. DAOO. F. 361. Op. 1. Spr. 328. Pro pryznachennia po statutu v dyrektora Odeskoho prokurora Dehaia ta kerivnyka likarskoi upravu Turau. [in Russian].
4. DAOO. F. 361. Op. 1. Spr. 779. Pro predstavlennia do nahorody dyrektoriv: Veitko, Ziro ta Iraklidi ta nahliadacha Zubachevskoho. [in Russian].
5. DAOO. F. 361. Op. 1. Spr. 361 (Pro zatverdzhennia protoiieraia Sokolova dyrektorom). [in Russian].
6. Novorossyiskyi kalendar Odesskoho hradonachalstva. 1834. Odessa. [in Russian].
7. Obzor tiuremnoi deistvytelnosti y predlozheniya po ee preobrazovanyiu. O nastoiashchem polozenyuu tiuremnoho voprosa. Spb.1867. [in Russian].
8. Slovar russkykh heneralov, uchastnykov boevykh deistvyi protyv armyy Napoleona Bonaparta v 1812-1815 hh. [online]. URL: <http://www.museum.ru/museum/1812/Persons/Slovar/index.html> (Accessed: 15 May 2021). [in Russian].
9. Ustav Obshchestva popechytelnogo o tiurmakh. 1852. Polnoe sobranie zakonov Rossyiskoi ymperyy. Sobranie 2. SPb. T. 26 (1851 r.). № 25725. [in Russian].
10. Khromov, A. (2021). Kostiantyn Ziro, arkhivist ta vlasnyk mistechka Bairamcha – maibutnoi stolytsi Dunaiskoho kozatskoho viiska. *Za soniachnym hodynnykom Klio. Bachynska Olena Anatoliivna: Materialy do biobibliografii. Studii na poshanu naukovooho kerivnyka*. Odessa, s. 182 – 188. [in Ukrainian].
11. Chyzhevych, O. (1894). *Horod Odessa y odesskoe obshchestvo*. Odessa. [in Russian].

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.292458>

УДК 94(477) "1863/1864"

ODESA HIGH SCHOOL STUDENTS AND THE JANUARY UPRISING OF 1863-1864:
MATERIALS OF ONE CRIMINAL CASE***Olena Bachynska**

DSc (History), Professor
 Odesa I. I. Mechnikov National University
 2, Dvorianska Str., Odesa, 65082, Ukraine
 ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>
 E-mail: Olena_an@ukr.net

Citation: Bachynska, O. (2023). Odesa high school students and the January Uprising of 1863 – 1864: materials of one criminal case. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 183 – 193.
 Submitted: 21. 11. 2023

Annotation

The article proposes for the first time the publication of the documents of one criminal case, which reveal the impact of the events of the January Uprising of 1863 – 1864 on the students of the private men's gymnasium in Odessa. It was found out that the students of the gymnasium discussed and worried about the events of the uprising in Poland and even dreamed of joining the Polish units. Youthful dreams and other life events led to the suicide of one of the students. The published documents help reveal the everyday life of high school students and the history of a particular educational institution. A circle of Polish families cheering on their children's actions is also shown. The attitude of the Russian administration towards students of Polish origin was noted.

Key words: January Uprising, Odesa, private gymnasium, education, students, everyday life.

ОДЕСЬКІ ГІМНАЗИСТИ ТА СІЧНЕВЕ ПОВСТАННЯ 1863-1864 РР.:
МАТЕРІАЛИ ОДНІЄЇ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ**Олена Бачинська**

Доктор історичних наук, професор
 Одеський національний університет
 імені І. І. Мечникова
 вул. Дворянська, 2,
 Одеса, 65082, Україна
 ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-0496-5742>
 E-mail: Olena_an@ukr.net

Цитування: Бачинська О. Одеські гімназисти та Січневе повстання 1863 – 1864 рр.: матеріали однієї кримінальної справи. *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18. С. 183 – 193.
 Отримано: 21.11.2023*

Анотація

В статті вперше запропоновано публікацію документів однієї кримінальної справи, які розкривають вплив подій Січневого повстання 1863 – 1864 рр. на учнів приватної чоловічої гімназії Одеси. З'ясовано, що учні гімназії обговорювали та переймалися подіями повстання в Польщі і навіть мріяли приєднатися до польських загонів. Юнацькі мрії та інші події життя призвели до самогубства одного з учнів. Документи, що публікуються, допомагають розкрити побутове життя гімназистів та історію окремого навчального закладу. Показано також коло польських родин, які вболівали за вчинки своїх дітей. Відзначено ставлення російської адміністрації до учнів польського походження.

Ключеві слова: Січневе повстання, Одеса, приватна гімназія, освіта, учні, побутове життя.

* Матеріали для публікації зібрані в рамках програми і за підтримки "Badaj na Ukrainie" Центру діалогу імені Юліуша Мерошевського.

Час здобуття освіти є важливим періодом становлення для кожної людини. Особливим є період навчання у школі, гімназії або училищі, коли відбувається не лише засвоєння знань з конкретних предметів, але й соціалізація дитини, пізнання нею світу у різних його проявах.

Більшість середніх закладів освіти Одеси другої половини XIX ст. були чоловічими. В них навчались хлопці віком від 9–10 до 17–18 років, різних соціальних станів, етнічного походження та конфесійної належності. Враховуючи, що друга половина XIX ст. була насичена подіями, пов'язаними з національним відродженням, і підлітки активно реагували на ці суспільні процеси. Вони спостерігали їх у місті, чули розмови в родині та обговорювали з друзями. Серед таких процесів важливого значення набув польський національно-визвольний рух. Він охопив різні виміри суспільно-політичного життя українських земель, що входили до Російської та Австро-Угорської імперій у XIX ст. Січневе повстання 1863 – 1864 рр. висвітлювалось як в польській, так і в українській історіографії, в ній досліджувались різні виміри повстання. Літератури, що присвячена ролі південноукраїнських земель у польському національно-визвольному русі другої половини XIX ст., обмаль. В даній публікації ми торкнемося впливів польського національного руху в цілому та Січневого повстання 1863 – 1864 рр. зокрема, на думки та поведінку гімназистів в Одесі. Основним джерелом для даної публікації стали матеріали однієї кримінальної справи, що була відкрита через самогубство одного з учнів Одеської приватної гімназії. Справа зберігається в Державному архіві Одеської області, у фонді «Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора» під назвою «Листування з командуючим Одеським військовим округом про самогубство Варфоломія Бодаревського та гімназистів Каньського* та Турського, звинувачених у співчутті польському революційному рухові та в організації втечі до Польщі», має 275 аркушів. Вона була відкрита 2 січня і завершена 9 жовтня 1864 р., але містить документи датовані 1869 р. [1]. До загальної характеристики атмосфери в місті та гімназії залучені й інші документальні матеріали, які вводяться до наукового обігу вперше.

Початок Січневого повстання 1863 – 1864 рр. відбився і на півдні сучасних українських земель. Керівники Одеси та генерал-губернаторства чудово розуміли переваги міста для розповсюдження польського руху. Так, одеський градоначальник барон І. О. Веліо писав, що “було б дивним припускати, що поляки, які проживають в Одесі у значній кількості, залишаться байдужими до загального руху та, що польський народний уряд, у відомому та виправданому вже в реальності бажанні його схвилювати Західний та Південний край Росії, не звернув уваги на Одесу, що користується зручним та легким сполученням із-за кордоном, і особливо з Туреччиною, що є одним з центрів, де зосереджуються матеріальні сили повстанців. Навряд чи якимсь інше місто є кращим пунктом розповсюдження та підтримки революційної пропаганди й неодноразовий приїзд з Туреччини до Одеси підозрілих осіб підтверджує цю думку. Обґрунтованість підозр щодо поляків, які живуть в Одесі, доводиться частково вже тими даними, що стали приводом для обшуків” [3, арк. 53зв.-54].

Вже у січні 1863 р. була відкрита справа про наявність в Одесі таємної “польської революційної партії” [3]. По цій справі проходили представники польського походження, які начебто належали до цієї таємної організації – дворянин Павло Шеміот, Олександр Михайловський, студент Станіслав Голуб, вдова Текля Козіна, дворянин Ромуальд Верницький, вагстемпельмейстер Войчинський, господарі

* В тексті зустрічається вживання прізвища «Каньський» і «Канський».

книжних магазинів купці Грабовський та Берендт й інші. Обшуки у більшості цих осіб не виявили нічого підозрілого. Заарештовані були лише Голуб, Шеміот та Войчинський – вони вважались головними керівниками “польської партії”, у них знайшли заборонені газети, книги, листи польською мовою, портрети керівників польського руху, звернення до російських офіцерів від Центрального Комітету у Варшаві [3]. Після проведення довготривалої перевірки та перехресних допитів, зібрання свідчень, поліція не змогла довести наявність такої організації, бо заарештовані представники усе заперечували [6]. Відзначимо, що в цій справі фігурував і представник молодого покоління – учень Рішельєвського ліцею Франц Верницький, син згаданого вище Верницького. Одночасно з представниками зазначеного відділення нагляду поліції підлягали родини поляків, які проживали в Одесі тимчасово – 68 родин, серед яких граф Генрих Грохольський з Вінницького повіту, граф Микола Тишкевич з Подільської губернії, поміщик Станіслав Собанський з родиною з Брацлавського повіту, дворянин Еразм Кульчицький з Балти, поміщиця Ядвіга Маньковська з Подільської губернії [3, арк. 55-58зв.]. Під нагляд поліції потрапили і представники освітньої сфери, зокрема вчитель Одеської 2-ї гімназії колезький асесор Михайло Аніскевич за зв'язки з особами, що входили до таємного товариства в Катеринославі, а також учні та студенти з інших навчальних закладів, які проживали в Одесі: студенти Немирівської гімназії дворяни Октавіан Вехельський та Ксаверій Заграйський, студент Київського університету Леонард Каліоновський, студент Станіслав Попель з Києва [3, арк. 39, 55-58зв.].

У листопаді 1863 р. із Одеси був відправлений лист зі світлинами невідомої особи в костюмі повстанця. Розшук цієї особи не дав результатів, але встановив, що зроблені світлини були в Одесі у фотографа Кароля Юзефа (Йосипа) Мигурського. Він був знаний своїми світлинами портів Одеси та Аккермана (тепер Білгород-Дністровський). Відомо, що в 1863 р. фотограф читав лекції з фотографічної справи в своїй *Alma mater* – Рішельєвському ліцеї [7]. Поляк за походженням, К. Мигурський, став фігурантом не лише вищезазначеного інциденту зі світлинами невідомих осіб у костюмах повстанців, а звинувачувався у тому, що у нього відбувались зібрання, що сприяли організації “польському руху” в Одесі [3, арк. 71]. Знайомство з фотографом Мигурським мали і фігуранти нашої кримінальної справи – учні Одеської приватної чоловічої гімназії [1, арк. 101]. Отже, події Січневого повстання захопили не лише доросле польське населення, але й підлітків, які навчались в освітніх закладах міста. Це не дивно, адже одним з наслідків Листопадового та Січневого повстань, було те, що здобувати освіту діти польських діячів стали в Одесі. В грудні 1863 – січні 1864 рр. одеська поліція розслідувала справу про самогубство сина титулярного радника Варфоломія Бодаревського 13 років [1, арк. 1-10 зв.]. Справа виявилась досить гучною, її розслідуванням займалася слідча комісія: безпосередньо офіцер при командуючому Одеським військовим округом полковник Є. Гангардт, радник корпусу жандармів майор Янов та депутат від навчального округу інспектор казенних училищ князь Добіжа. Контролював справу новоросійський та бессарабський генерал-губернатор. Проведений відразу після самогубства обшук виявив передсмертну записку Варфоломія Бодаревського, а подальше слідство з'ясувало, що Бодаревський з двома друзями, такими самими як і він вихованцями Одеської приватної чоловічої гімназії – Конрадом Каньським та Каспером Турським планували втекти в Польщу до повстанців. Їхні плани не могли здійснитися, адже вони не мали грошей, відповідних зв'язків і були ще підлітками. Під час розпитувань Каньський відзначив, що Бодаревський під час розмов про польські справи проявив як українець (у тексті –

малорос) співчуття до поляків [1, арк.14, 29] (див. документ № 3). Ці два учня вже проявили в минулому своє ставлення до польського руху. Один із хлопців Каспер Турський навчався до Одеської гімназії в Немирівській, але був звільнений за співчуття та можливу участь у демонстраційній панахиді за вбитими у Листопадовому повстанні поляками, що відбувалась у місцевому костьолі. Інший – Каспер Турський мав спробу втекти до Польщі до повстанців влітку 1863 р., але був затриманий поліцією поблизу селища Янівка, неподалік якого проживав його батько.

Письмові свідчення були зібрані в учнів гімназії – Володимира Токарева (15 років), Павла Пашкова (19 років), Бориса Еланського (17 років), Дмитра Якуніна (16 років), знайомого батька К. Турського із с. Северинівка – Антона Ольшевського (18 років), який декілька разів відвідував Турського у гімназії (див. документ № 2). Слідство встановило, що Конрад, Каспер та Варфоломій поділилися планами та мріями втекти до польських повстанців зі своїми однокласниками. Вони пояснили, що для цього потрібні кошти і пропонували дістати їх у батьків. 23 грудня 1863 р. на Соборній площі друзі показали однокласникам два кишенькових пістолети, з яких планували тренуватися у стрільбі. Згодом один з пістолетів зник і з нього здійснив самогубство Варфоломій Бодаревський.

Свідчення учнів гімназії не допомогли комісії розібратися в причинах самогубства Варфоломія Бодаревського. Слідча комісія розглядала декілька версій, серед яких крадіжка грошей у брата й усвідомлення свого ганебного вчинку та кохання без відповіді до Амалії Соколовської. У висновках була зазначена саме перша причина (див. документ № 1).

Матеріали справи дають можливість схарактеризувати побутове життя учнів приватної гімназії та польських родин, адже поліція при проведенні слідства допитувала усіх членів родини та однокласників Варфоломія Бодаревського. Зокрема, стало відомо, що його найблищі друзі Конрад Каньський та Каспер Турський до цієї приватної гімназії знаходились на пансіоні у титулярного радника, вчителя Одеського Інституту шляхетних дівчат П. Л. Стародубцева. Пізніше відкрилась приватна гімназія, куди друзі поступили. П. Л. Стародубцев працював в цій гімназії вчителем та економом. Це була гімназія Костянтина Ставилло (Ставилла), яку він відкрив разом з братом П. Стародубцева – Феодосієм. Гімназія користувалась значною популярністю серед одеситів. Припускаємо, що в ній викладали історію Л. А. Смоленський (голова Української одеської громади) та музику, відомий український композитор П. І. Ніщинський. Трохи згодом тут навчалися майбутні – відомий історик Микола Аркас, оперний співак Іван Бутенко, лонжинський губернатор (у Царстві Польському) Семен Папудогло та інші.

Серед матеріалів справи листування польською та російською мовами Конрада Каньського з батьками та братом, друзями та учителем гімназії П. Л. Стародубцевим. Батько Конрада був дуже схвильований арештом сина і звернувся з листом до генерал-губернатора, в якому писав, що дізнався про арешт Конрада “за вчинок, що має політичний характер, але якщо вчинок його є лише захоплення молодої недосвідченої голови, то він просить пробачити хлопця, який може ще бути корисним громадянином” [1, арк.18]. Батьки хлопця активно з ним листувались та переймались його навчанням, життям та долею. В одному з листів брата Владислава та батька йдеться про те, що вони задоволені його переїздом в Одесу і мали передати йому нову одягу, адже в цій гімназії формених костюмів не існувало. Таких листів чимало і до одного з них прикладає світлина жінки, ймовірно матері Конрада. В цьому листі йшлося: *«Коханий Конрасю! Напевно не шкодуєш того, що виїхав до Одеси, бо ти б марно*

Ймовірно, світлина матері
Конрада Канського

час витрачав, а [там] тепер найлегше про це перейматись, бо при найкращих намірах, залишаючись вдома, ви б не мали змоги відвідати (відвезти? – О. Б.) цю Корнелію, яку тепер ти можеш мати (можливо поруч – О. Б.), якщо залишаючись [частина аркуша пошкоджена]. Тож з усіма деталями повідомляй про своє життя та діяльність, оскільки це вимога Коханого Папи. – Сам до тебе не пише через свої звичайні великі справи, а про що він просив – доповнючи що це Його прохання із справжнім задоволенням обіймаю Тебе, сердечно люблячий брат Владислав.

P.S. Костюм ще не зробили, позаяк при сьогоднішній ситуації навіть це важко було зробити.

Я Тебе сердечно цілую та прошу щоб до нас принаймні що два тижні писав. Костюму тобі не зробили, бо я впродовж місяця мав великий клопіт, також не міг навіть на хвилину про це подумати як вже [...] жив і як тільки Лейба зробить одразу Тобі надішлю. – [...] [...] Лисаковському коли буде зручно Тобі відповісти. Кланяюсь.

[...] – [...] Тебе раз цілую. Люблячий Тебе [...] [...].

14 жовтня 1863 року. Мама здорова, не пише, бо вже лягла. А я сьогодні хочу [...], лист [...]»* [1, арк. 86-86зв.].

Справа завершилась переведенням на навчання К. Канського до Катеринославської, а К. Турського – до Харківської гімназій під нагляд поліції [1, арк. 15-15зв.]. З подальшого життя Конрада Канського відомо, що він так і не вступив до Катеринославської гімназії, не склавши іспити. Його батько просив перевести сина до Москви, щоб підготувати його до вступу в університет. Проте в цьому було відмовлено через неприйнятну образливу поведінку Конрада по відношенню до вихователя Катеринославської гімназії. Через декілька років Конрад одружився і почав займатися підприємницькою діяльністю.

Збільшення учнів польського походження турбувало керівництво одеських ліцеїв, гімназій та училищ. На нашу думку, збільшення таких учнів було цілком природним через репресивні заходи та заборони, що були накладені на польські родини після Листопадового та Січневого повстань, а саме в обмеженні проживати і навчатися на територіях польських та правобережних губерній. Директори Одеських навчальних закладів мали складати списки учнів польського походження за розпорядженням генерал-губернатора. Директор Одеського комерційного училища у 1866 р. наводив конкретні причини за якими учні польського походження мають

* «Kochany Konrasiu! Zapewnie nie żałujesz tego żeś wyjechał do Odessy, bo byłbyś daremnie czas tracił, a [tam] najłatwiej teraz ci się przejmować, bo przy najlepszych chęciach zostając w domu nie o mógłbyś odwieść...ć tej Kornelii, jaką teraz mieć możesz zostając w zan[...]]. Donieś więc o najmniejszych szczegółach swego życia i zajęcia gdyż to jest żądaniem Kochanego Papy. – Sam do Ciebie nie pisze z powodu zwykłych wielkich zajęć a co mnie prosił - dopełniając że Jego żądanie z prawdziwą przyjemnością ściskam Cię serdecznie jako szczerze kochający /brat Władysław

P.S. Garniturę jeszcze nie zrobili, gdyż przy terażniejszych okolicznościach nawet to utrudnione było. Przewiń

Ja Cię całuję serdecznie I proszę Ciebie abyś do nas przynajmniej co dwa tygodnie pisał. Garniturę Ci nie zrobili bo ja miałem przez cały miesiąc ogromny Ambaras, tak że nie mogłem nawet [...] o tem pomyśleć ale już [...] żył i jak tylko Leyba zrobi zaraz Ci wyszłę. – [...] [...] Łyżahowskiemu gdy będziesz miał zręczność Cię widzieć. Kłaniam się [...] – [...] cię raz całuję. Kochający Cię [...], [...]. 14 Pazdz 1863 rok» (Висловлюємо щире подяку за допомогу у розшифруванні та перекладі рукопису даного листа Валентині Гродецькій).

переваги над іншими, а тому і можливості без іспитів бути зарахованими, зокрема до цього закладу. Він пропонував вжити заходів щодо зменшення учнів польського походження при прийомі на навчання [5, арк. 3-5].

Отже, події та впливи Січневого повстання 1863 – 1864 рр. прямо відбивались на житті та діяльності польської громади Одеси, на навчанні та повсякденні одеських гімназистів.

Пропонуємо до уваги окремі документи наведеної вище справи – висновки комісії, що проводила слідство, свідчення Конрада Каньського та Каспера Турського.

Запропоновані нижче документи публікуються вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних та стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок). Старі кириличні літери “і” та “ѣ” замінені відповідними літерами “и” та “е”. Твердий знак в кінці слів опущений. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках. Публікація здійснюється мовою оригіналу.

Документи:

Документ №1. Коротка записка із слідчої справи. 20 січня 1864 р. (Оригінал, рукопис).

Краткая записка из следственного дела о воспитанниках частной мужской гимназии в Одессе: Каспере Турском и Конраде Каньском, произведенного по предписанию г. новороссийского и бессарабского генерал-губернатора от 2 января 1854 года за № 4, состоящим при его Высокопревосходительстве полковником Гангардтом совместно с корпуса жандармов майором Яновым, при депутате от учебного округа, инспекторе казенных училищ князе Добиже, а также из дела произведенного 1-частью Одесской полиции о самоубийстве воспитанника той же гимназии Варфоломея Бодаревского.

31 декабря 1863 года Варфоломей Бодаревский застрелился из карманного пистолета, в комнате брата своего Германа, в доме их отца Тит. Сов. Корнея Бодаревского, во время их семейного обеда. Услышав звук от выстрела и стон, служанка тотчас уведомила о том семейство, и Бодаревские войдя в комнату Гермогена, нашли Варфоломея еще в живых. Он просил помощи и воды, но о причине самоубийства не сказал и вскоре умер в присутствии призванного медика. Возле застрелившегося был пистолет и запечатанная записка карандашом// Каньскому и Турскому со словами: «мы навряд-ли больше когда-нибудь увидимся, поезжайте вы сами». Из числа бумаг его и вещей которые пристав Биязи не осматривал, потому что считал Варфоломея Бодаревского в гостях у брата, Бодаревского представили письмо карандашом Каньского к Варфоломею с упреками, что ради удовольствий забывает свои обязанности к пользам общества и приглашает придти по данному слову, угрожая выражением «пропадешь» и поручая прочесть письмо Токареву, с замечанием что если не исполнит того что обещал, то будет крепко жалеть. В тоже время Гермоген Бодаревский рассказывал наедине прибывшему в дом директору частной гимназии Ставилле, что Варфоломей незадолго украл у него деньги из портмане и нехотел сознаваться даже перед смертью, показывал и читал записку карандашом найденную им при покойнике следующего содержания: «меня обвиняют в воровстве. Безчестному человеку не следует жить среди честного семейства. Деньги я невз./: Эти слова перечеркнуты:/ Бог свидетель взял-ли я их или нет». Гермоген просил Ставилли не говорить никому, так как это безчестно для семейства и не могло быть причиною самоубийства. Но Ставилла в тот же день рассказал это членам гимназии, а на другой день объявил попечителю учебного округа, который доложил о том г. генерал-губернатору. Бодаревские не предъявили эту записку частному приставу, умолчали о случаи пропажи денег и даже письменно отвечали что не знают о причинах самоубийства и что упоминаемой записки не было. Только в присутствии следственной комиссии, 12 января Гермоген Бодаревский показал, что действительно 28 декабря у него пропали 53 руб. в похищении которых Варфоломей ему не признался и что быть может

показывал эту записку Ставилле, но от душевного расстройства и огорчения не помнит где ее взял, куда девал и что говорил Ставилле.

Накануне т.е. 30 декабря, воспитаники Пашков и Каньский видели у Варфоломея Бодаревского 30 руб., но откуда он взял их, а также истратил ли их, или кому отдал, или же они были при нем и кем либо взяты, осталось неизвестным.

По поводу записки Бодаревского Каньскому и Турскому и письма Каньского, эти последние жившие в гимназии, были 31 декабря спрашиваемы учителем Стародубцевым, который взял из кармана // Каньского два письма, одно к Стародубцеву, а другое к родителям своим. В этих письмах он изъяснял, что должен лишиться себя жизни, потому что не мог ужиться с товарищами. В показании же 10 января он пояснил, что за месяц до Рождества он был сильно огорчен несправедливым обращением с ним братом Стародубцева и неприятностями от товарищей; что под влиянием этих огорчений он написал что убьет себя; но когда пыл прошел почти забыл о письмах оставшихся в столе; при обыске же его бумаг, эти письма он положил в карман, и по требованию Стародубцева сам их ему отдал.

Каньский и Турский объявили, что 31^{-го} декабря Бодаревский обедал с ними, разговаривал просто и собирался на бал в биржу. Ночью Каньский и Турский арестованы и у Каньского взяты письма семейного содержания.

В тоже время был слух, что к Турскому приходил в гимназию молодой поляк, студент Киевского университета Ольшевский и что Каньский, Турский, Пашков и Бодаревский ходили на кладбище, где буд-то какой-то ксенз приводил их к присяге на участие в польском возмущении.

На первом допросе 1^{-го} января, Турский показал, что говорил с Каньским о несбыточном поступлении в повстанцы и Бода//ревский согласился идти с ними; но когда стали говорить серьезнее, то этот колебался; что Токареву ничего не говорил и денег доставать не обещал; что на кладбище ходили единственно для прогулки; Студент же Ольшевский два раза приходил к нему в гимназию как знакомый по жительству в м. Севериновке вблизи имения отца Турского.

Каньский показал, что Бодаревский при разговоре о польских делах заявил как малоросс сочувствие к полякам и обещал достать сколько можно денег; что Турский и Токарев тоже обещали денег, но никто не дал, хотя он 30 декабря просил виденные им у Бодаревского 30 руб., с которым условился ехать на бал в биржу 31 декабря. Что имел мысль собирать от товарищей деньги, но как и кому их отправить не знал; что на кладбище ходили в четвером только погулять. Ольшевского же знал в гимназии как соседа Турского. В письме Бодаревскому писанном до Рождества упрекал его в том что не исполняет обещания дать денег и хотел напугать его, так как прежде говорил, что если не достанет денег, то ему Каньскому достанется от комитета; но где этот существует не знает.

Воспитаник Владимир Токарев /:15 лет:/ показал, что пред Праздниками// Рождества Каньский, Турский и Бодаревский уговаривали его уйти с ними в Польшу, говоря что там получают 80 т. руб. потом когда он отказался, то уговаривали украсть для них у отца деньги или дорогие вещи, а Турский грозил застрелить или повесить если не достанет денег, что они подговаривали товарища его Якунина дать денег; а также просили Токарева купить им два пистолета, в чем он и Эланский им отказали, но 23 декабря Каньский и Турский встретясь на Соборной площади показывали ему Токареву два пистолета говоря, что купили без него. Что не объявлял потому что боялся их, да и товарищ Пашков, которому он рассказад, что поляки его сманивают, заметил: пустяки это, брось. Что на третий день Праздника Бодаревский, Пашков, Турский и Каньский зайдя к нему приставали, чтобы шел с ними на кладбище и последние требовали дать им выигранные накануне два золотых, но он не дал и опасаясь чего-то недоброго не пошел на кладбище.

Павел Пашков /:19 лет:/ показал, что решительно не знал об умысле Каньского, Турского и Бодаревского бежать в Польшу и собирании ими денег; что видел у них какой-то счет, о котором они сказали, что это по сбору их на охоту; что он и те трое ходили на кладбище единственно для прогулки и ни с кем более // не говорили и не виделись.

Дмитро Якунин /16 лет/ показал, что в начале декабря Канский и Турский, но не Бодаревский, уговаривали его ехать с ними в Польшу повстанцем, обещая что его произведут в генералы; чтобы украсть у отца своего побольше денег и документы; но он положительно им отказал, считая все плутовскою попыткою выманить деньги. Что 31 декабря после обеда вместе в гимназии, шел с Бодаревским до его дома и заметил в нем некоторую смутность.

Борис Эланский, еврей /17 лет/ показал, что Турский и Канский просили купить им пистолеты и достать паспорта; но он просьбы их не исполнил и о сборе ими денег и намерениях их ничего не знал.

Арестованный Антон Ольшевский /18 лет/ показал, что он уроженец города Минска, по смерти отца своего остался малолетним и с того времени постоянно жил и воспитывался у дяди своего ксенза Сатковского, с начала в городе Несвиже, а с 1854 года в Симферополе и в 1862 году переехал с дядею в м. Севериновку, оттуда ездил по соседству в деревню отца Турского, потому-то быв в Одессе заходил три раза в гимназию к сыну Турского, который познакомил его с Канским // и еще каким-то воспитаником, которого фамилии не знает. О польских делах с ними не говорил и они ему не сообщали о своих намерениях. В Киеве никогда не был и ни в каком учебном заведении не воспитывался. Посвятил же себя изучению музыки. В прошлом году ездил в м. Терновку Подольской губернии и по рекомендации дяди своего был определен там ксензом Якубельским органистом при Костеле; но месяца два спустя был арестован становым за то что письменный вид его был просрочен и в тот же день освобожден на поручительство Якубельского; вскоре затем воротился в Севериновку с бумагами Гайсинского исправника здешнему становому приставу. [Поведка] этого показания не доставлена еще приставом 1-^{го} стана. Ольшевский же, не оказавшийся ни в чем виновным, освобожден по представлению комиссии.

После дальнейших расспросов и очных ставок выяснилось: 1[°]) Турский мальчик ленивый и склонный к дурного рода шалостям, в прошлом году после исключения из 1-^й и 2-^й гимназий, живя пансионером у Стародубцева, бежал с намерением пробраться в Польшу для поступления в повстанцы, но пойман вблизи деревни его отца, поступил опять к Стародубцеву потом в частную гимназию, где вместе // с Канским и Бодаревским условливался бежать в Польшу с целью поступить в какую-нибудь шайку, выманив у Токарева и Якунина деньги и паспорт; в декабре по просьбе Канского купил в магазине Бланшера /: известном под именем Ровера :/ два пистолета, которыми упражнялся в стрельбе и из которых один у него пропал впоследствии.

2[°]) Канский был уволен зимою 1862 года из Немировской гимназии за участие с прочими учениками в демонстрации совершения панахиды по убитым в Варшаве; в 1863 году отдан отцом Стародубцеву, который за беспокойный нрав, живое сочувствие к польскому движению и небрежение к учению удалял его от себя; по определению же в частную гимназию задумал бежать вместе с Турским и Бодаревским в Польшу к мятежникам, предполагая достать чужой паспорт, взять подорожную и собрать между товарищами рублей 600 собственно на поездку; по этому просил денег у Токарева и Якунина, но отрицает с негодованием буд-то подговаривал их красть у отцов. Действительно поручил Турскому купить два пистолета для упражнения в стрельбе в саду гимназии, отдал на сохранение незадолго до Рождества пульную форму и один пистолет /находящийся при деле/ Бодаревскому // который именно этим пистолетом и застрелился; а другой пропал в гимназии из стола Турского.

3[°]) Токарев мальчик болезненный и крайне ограниченный, уличен воспитаником Пашковым в несправедливой [...] ссылке, явно из детского страха ответственности за умолчание о преступных мыслях товарищей, преувеличил рассказы о деланных ему Турским угрозах смерти. Якунин тоже мальчик весьма не развитый не понимал даже значения замыслов Турского и Канского.

4[°]) Никто более из воспитаников, ни сторонних лиц посещавших Канского и Турского не знали об их затее бежать в Польшу. Из писем отца и матери Канского видно, что сын весьма огорчал их дурным поведением; они давали ему благоразумные советы и старались об исправлении его. Отец же Турского служивший издавна в России, живет в своей деревне близ Одессы в русской среде. Бодаревский почитался лучшим воспитаником частной гимназии, но в последнее время замечена в нем склонность к щегольству, театру, тогда как он не мог

удовлетворять им, ибо отец не давал ему денег, а всегда погруженный в спекуляцию, равно и два брата его, они совершенно небрегли о физическом и нравст//венном воспитании юноши.

Члены комиссии вникая в смысл разноречий воспитаников, которых возбуждали к непринужденным разговорам на очных ставках, всматриваясь в их душевные движения, проверяя кроме собственных документов и частные слухи, пришли к убеждению: во-первых, что Турский и Каньский хотя увлекли Бодаревского в сочувствии к полякам, но сомнительно чтобы оно выразилось бегством с ними к мятежникам; самоубийство же его скорее можно отнести к стыду почувствованному о похищении денег; и во 2-х, что в деле этом не было участия извне какого-либо агента польского мятежа в совращении чрез Каньского и Турского русских юношей; что наконец эти два воспитаника видимо действовавшие как легкомысленные, пустые дети, возымели намерение пристать к мятежным бандам, наслушавшись ложных суждений в польских семьях, из которых редкая не ослеплена безумным фанатизмом польского движения.

Должно прибавить, что Турский и Каньский изъявляли при допросах раскаяние и как казалось искреннее сознание нелепости их польских симпатий при жизни в русской // среде. Оба они из частной гимназии исключены и находятся под арестом в помещении Одесской жандармской команды.

Следователи: полковник Гангардт

корпуса жандармов майор Янов

Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 249. Спр. 170. Арк. 12 – 17 зв.

Документ №2. Свідчення дворянина Каспера Касперовича Турського. 1 січня 1864 р.
(Оригінал, рукопис).

1863* года 1-го января. Опрошен дворянин Каспер Касперович Турский, и показал следующее:

Звать меня Каспер Касперович Турский, от роду мне 17 лет. Вероиповедания католического, у исповеди последний раз [был] в одесской католической церкви, сын капитана в отставке, жительство постоянное в частной мужской гимназии для приготовления в университет. Отец мой Каспер Турский в своей деревне Тираспольского уезда Любовтаевке там же живет и мой старший брат Михаил, отставной офицер. Месяц тому назад у нас был разговор о незбыточном поступлении в повстанцы о одних только поляках Бодаревский изъявил свое желание также, но так как это было сказано почти можно сказать шутя, то мы с большим удовольствием приняли его желание. Спустя время мы начали более серьезнее говорить, то он говорил, что он скорее, не поедет, как поедет. Мы сказали ему, что он вполне зависит от него, но чтобы он дал честное слово, что он никому не скажет; взявши с него честное слово. В продолжении целых праздников не было и по[...] о нашем движении, как не о збыточной вещи. Этот разговор был только между Каньским мною и Бодаревским. Но с Токаревым мы не говорили. Я не давал слово доставать денег для польского движения. И даже разговора об этом не имел не с Каньским, не с Бодаревским. Тридцатого декабря хотя и виделся с Бодаревским в гимназии, не видал денег у него. Последний раз видал его в гимназии 31 числа утром, он приходил на репетицию и остался обедать. Особенного разговора не было (~~только он отправился на бал~~). Только говорил нам, что он отправляется на бал в бир[жу] и возьмет для этого на прокат фрак. Я на бал не собрался идти. Я решительно не понимаю, что [...] Бодаревский хотел выразить в прощальной его записке [...] поезжайте Вы сами. О том, что было причиною, что Бодаревский лишил себя жизни мне неизвестно. На третий день после праздников я Пашков Бодаревский и Каньский ходили на кладбище для того чтобы посмотреть, у [...] место, который должен стоять в скором времени богатый памятник для [...] Пашкова.

В гимназии нет постоянного учителя гимнастики и даже вовсе гимнастики не учат. Студент Ки[евского] университета Антон Ольшевский никогда не был.. на квартире Бодаревского, но приходил два раза.. ко мне в гимназию по знакомству, так как он живет в Севериновке в соседстве с [...] отца моего. Все это показано мною посущей[...] справедливости. Надписаному сверх строк: мы сказали ему, между и сущей верить. Дворянин Каспер Турский.

* Рік в тексті зазначений помилково, вірним є 1864 р.

Показания снимал корпуса жандармов майор Янов.

Державний архів Одеської області. Ф. 1. Оп. 249. Спр. 170. Арк. 98 – 98 зв.

Документ №3. Свідчення дворянина Конрада Фердинандовича Канського. 1 січня 1864 р. (Оригінал, рукопис).

1864 года 1-го января. Опрошен дворянин Конрад Фердинандович Канский, и показал следующее:

Звать меня Конрад Фердинандович Канский, шестнадцатый год от роду, сын дворянина, нахожусь на воспитании в Частной мужской гимназии, где имею постоянное жительство. Веры католической, у исповеди и принятии святых тайн последний раз был в Подольской губернии, Брацлавского уезда, в приходском костеле в местечке Красн[ы]. Отец мой Фердинанд Яковлевич Канский живет в Подольской губернии Брацлавского уезда в местечке Шпиков, главноуправляющи[й] этого имения, принадлежащего Свейковскому, в этом же имени, где отец мой находится 26 лет, я родился и воспитывался до 1860 года, в котором году я поступил в Немировскую гимназию; в гимназии я пробыл три года, а в сентябре 1862 года прибыл в г. Одессу и поступил п[...]о к г. Стародубцеву бывшему учителем во второй гимназии по рекомендации г. Лысаковского. Когда же учредилась Частная мужская гимназия то я в сентябре месяце 1863 года поступил туда для приготовления в Новороссийский университет, где нахожусь по настоящее время. В Одессе я имею только два дома знакомых, а именно: Лысаковских и Верницких, потому что они старые знакомые отца моего и которым я был поручен. В бытность мою у учителя Стародубцева вместе со мной были ученики: Пашков, Каспер и Степан Турские, Кондрацкий и Поплавский. В Частную мужскую гимназию поступили вместе со мною от Стародубцева: Пашков, Каспер и Степан Турские, и кроме того в гимназии я познакомился с Варфоломеем Бодаревским и Токаревым. Около месяца тому назад у меня был разговор с Бодаревским и Турским о польских делах в котором Бодаревский// и высказал свое сочувствие следующими словами: что он как малорос, любит очень поляков и желал бы хоть чем-нибудь им содействовать, на эти слова я ему ответил: что самое лучшее содействие будет в деньгах как видно, что они больше всего ими нуждаются, на это он ответил, что он готов и постарается достать сколько будет мочь; Турский также согласился на это и я тоже согласился и сказал: когда только получу деньги от отца готов ими пожертвовать, после этого мы сказали об этом и Токареву на что он согласился и обещал непременно достать; но как он любит иногда хвастаться так мы от него и не ожидали; больше об этом разговора ни с кем не было. И хотя Бодаревский, Турский и Токарев изъявили свое желание достать денег; но я от них ничего не получал, несмотря на то что Бодаревский показывал деньги, говоря, что тут тридцать рублей и что у него есть еще больше. Это было 30 декабря в гимназии в присутствии Турского Каспера и Пашкова; но когда я его отвел в сторону и спросил откуда он их достал он мне ответил: что это секрет. Когда я его спросил что бы он отдал эти деньги деньги (*так в тексті – О. Б.*) он ответил: э, батенька, теперь не отдам, а отдам после. После этого я увиделся с ним 31 числа, когда он пришел в гимназию слушать математику где и остался обедать разговор наш был о бале где он и сказал, что нанял себе фрак, купил перчатки, булавку и другие мелочи для туалета. В это время мы условились быть вместе на бале и он должен был приехать за мной, и около двух часов по полудню он ушел, сказавши досвидания и больше мы его не видели. На бал как я, так и Турский не поехали, потому что мы (его) Бодаревского ожидали, а во-вторых что он должен был привезти нам билеты. О смерти его мы узнали поздно вечером от г. Стародубцева. На сделанный мне вопрос: неизвестно ли мне, что было причиною тому, что Бодаревский лишил себя//жизни, я посправедливости должен сказать, что это мне неизвестно, об этом он мне никогда не говорил и подавал даже виду, напротив был очень весел при последнем свидании и если бы только я мог подозревать его в намерении я не допустил бы этого и объявил бы директору. Но я полагаю, что он может быть взял деньги у отца своего без его ведома и их растратил.

Предъявленная мне записка, писанная карандашом на имя Бодаревского без числа, написана мною собственноручно; которого числа я писал ее не помню, но знаю, что пред праздниками. В этой записке я упрекал его в том, что он обещал достать деньги и не исполнял

своего слова. Выражение же о том: неужели его не занимает моя будущность я поместил, чтоб напугать его, потому что если не соберу денег, то мне достанется от комитета, о котором впрочем я и не знаю, где он существует. В той же записке я просил Бодаревского сказать Токареву то, что я вчера говорил, говорил же я Бодаревскому на кануне о том, о чем и писал. В записке Бодаревского на имя мое и Турского, выражение поезжайте Вы сами_я понимаю так, что он этим хотел выразить, что бы мы поехали на бал сами, без него.

Записка Вацлава Верницкого на мое имя относиться к урокам гимнастики и есть ответ на мое к нему письмо, которым я просил его спросить согласия у отца брать мне гимнастик[у] в гимназии.

Письмо на польском языке от 27 сентября писано ко мне знакомым моим отставным офицером Конрадом Бжеским, живущим в местечке Шпиков. В этом письме он в шутку называет меня ротмисчик потому, что я также шутя называл его Полковником.//Письма некоторые на мое имя найденные у Бодаревского в ящике находились потому что когда я заболел и находился в гимназиальной больнице перед праздниками, то не желал[ла] оставлять писем в столе от которого ключ был потерян, я просил Бодаревского, чтоб их спрятал у себя. На третий день Праздников чтобы развлечься я, Пашков, Турский и Бодаревский условились пойти на кладбище чтоб посмотреть памятники и сперва зашли мы к Токареву, посидели там и приглашали его пойти с нами; но он не пошел и тогда мы отправились одни, пошли на кладбище, посмотрели памятники и возвратились все вместе в гимназию.

Со студентом Киевского университета Ольшевским я познакомился в гимназии потому случаю, что он знаком с Турским как соседи, отец Турского живет в Любовтаевке, а Ольшевский в Севериновке. Хотя была мысль собрать деньги; но как и кому их отправить мне совершенно не приходило в голову. Все это показываю по сущей справедливости и с совершенным раскаянием в том, что имел мысль о собрании от товарищей денег, тем более что это был один только порыв который я не мог даже привести в исполнении. В чем собственноручно подписываюсь Конрад Фердинандович Каньский.

Показания снимал корпуса жандармов майор Янов.

Державний архів Одеської області. Ф.1. Оп.249. Спр. 170. Арк.99-100 зв.

Джерела та література:

1. Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 249. Спр.170.
2. Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 249. Спр. 413.
3. Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 249. Спр. 438.
4. Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 249. Спр.485.
5. Держархів Одеської області. Ф. 1. Оп. 249. Спр.539.
6. *Суспільно-політичний рух на Україні в 1863-1864 рр. Ruch Społeczno-polityczny na Ukrainie w 1863 – 1864 r.:* зб. документів. Київ: Наукова думка, 1964. Т. 2. Док. № 5, 6, 10, 27, 30.
7. Loginov A, Migurski Karol Josef. *Encyclopedia of nineteenth-century photography*, red. John Hannavy, New York 2008. S. 929. URL: <http://phsc.ca/camera/wp-content/uploads/2019/07/Encyclopedia-of-19th-Century-Photography.pdf> (дата звернення: 01.11.2023).

References:

1. Derzhavnyy arkhiv Odes'koyi oblasti (Ukrayina) [State Archives of the Odessa region (Ukraine)] (as follows – DAOO). F. 1. Op. 249. Spr. 170.
2. DAOO. F. 1. Op. 249. Spr. 413.
3. DAOO. F. 1. Op. 249. Spr. 438.
4. DAOO. F. 1. Op. 249. Spr.485.
5. DAOO. F. 1. Op. 249. Spr. 539.
6. *Suspilno-politychny ruch na Ukraine v 1863-1864 rr. Ruch Społeczno-polityczny na Ukrainie w 1863 – 1864 r.:* zb. dokumentiv. Kyïv, 1964. T. 2. Dok. № 5, 6, 10, 27, 30.
7. Loginov A, Migurski Karol Josef. *Encyclopedia of nineteenth-century photography*, red. John Hannavy, New York 2008. S. 929. URL: <http://phsc.ca/camera/wp-content/uploads/2019/07/Encyclopedia-of-19th-Century-Photography.pdf> (Accessed: 01.11.2023).

РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.294824>

УДК 94(477)

**PATH OF COFFEE TO UKRAINE
[REVIEW ON: NECHITAYLO, P.
(2022). OTTOMAN COFFEE HOUSE
IN KAMIANETS-PODILSKYI. I:
FIELD WORKS, CERAMIC DISHES,
PIPES. PREVENTIVE ARCHEOLOGY
IN UKRAINE, 1. KYIV; KAMIANETS-
PODILSKYI : OASU, 296 p.]**

Volodymyr Poltorak

PhD (History), Associate Professor
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvorianska Str., Odessa, 65082, Ukraine
ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Citation: Poltorak, V. (2023). Path of coffee to Ukraine [Review on: Nechitaylo, P. (2022). *Ottoman coffee house in Kamianets-Podilskiy. I: Field works, ceramic dishes, pipes. Preventive archeology in Ukraine, 1.* Kyiv; Kamianets-Podilskiy : OASU, 296 p.]. *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V.A. Smolij, ed. Odessa, vol. 18, pp. 194 – 196.

Submitted: 21.11.2023

Кава в сучасній культурі відіграє важливу роль соціо-культурного комунікатора, а розмова під каву про каву може тривати годинами і торкатиметься питань хімії, світобудови, психології та національно-визвольної війни 17 століття. Проте академічна книга з історії поширення кавових традицій на українських землях все ще рідкість. Відкриття такого унікального археологічного комплексу кав'ярні («kahvehane») 1672 – 1699 років у Кам'янці-Подільському безумовно стало свого часу проривом в науковому дослідженні українсько-османських зв'язків і закономірно підсумоване в першому томі рецензованого видання.

**ШЛЯХ КАВИ ДО УКРАЇНИ
[РЕЦ. : НЕЧИТАЙЛО П. ОСМАНСЬКА
КАВ'ЯРНЯ В КАМ'ЯНЦІ-
ПОДІЛЬСЬКОМУ. I: ПОЛЬОВІ
РОБОТИ, КЕРАМІЧНИЙ ПОСУД,
ЛЮЛЬКИ. ПРЕВЕНТИВНА
АРХЕОЛОГІЯ В УКРАЇНІ, 1. КИЇВ;
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ: ОАСУ,
2022. 296 с.]**

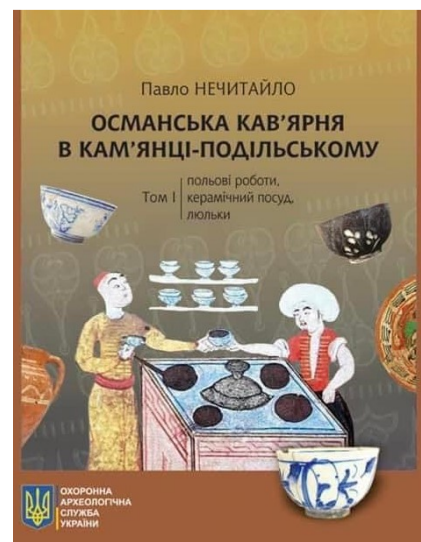
Володимир Полторак

Кандидат історичних наук, доцент
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
ORCID:

<https://orcid.org/0000-0002-6336-9150>E-mail: poltorak@onu.edu.ua

Цитування: Полторак В. Шлях кави до України [Рец.: Нечитайло П. Османська кав'ярня в Кам'янці-Подільському. I: Польові роботи, керамічний посуд, люльки. Превентивна археологія в Україні, 1. Київ; Кам'янець-Подільський: ОАСУ, 2022. 296 с.]. *Чорноморська минувишина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18. С. 194 – 196.

Отримано: 21.11.2023

Середина XVII ст. стала рубіжним часом для шляху кави до України – саме тоді масово з'являються вже численні писемні джерела про вживання її не лише на теренах підконтрольних Османській імперії, але і на північ від неї. Перші згадки про вживання кави в європейській частині імперії відносяться до часів правління Сулеймана I – до 1530-х років, коли при дворі султана була заснована посада «старшого кав'ярника». В Стамбулі з'являються заклади для споживання кави – по суті центри соціальної активності, певного роду клуби для різних верств населення. Культурне значення цих закладів важко переоцінити – навколо них гуртувались яничари та чавуші, суфійські шейхи та бекташські хаджі, звичайні вуличні торговці та султанські шпигуни.

Вже готова соціальна технологія потрапила на українські терени – до Ізмаїлу, Кілії, Аккерману, Очакова, Кафи та інших османських міст. Евлія Челебі згадав в «Сейяхатнаме» тимчасову кав'ярню на рибальських промислах в Кілії, а в грудні 1657 р. в Аккермані занотував між іншим, що в Аккерманському посаді деякі «кав'ярні криті тростником або камишем» – ця згадка вже фіксує множинність цих закладів, їх багатоманіття (якщо деякі вкриті камишем, то є й інші – багатші, двоповерхові, вкриті дерев'яною гонтою). Водночас для самого мандрівника кава вже була звичайним ритуалом: прокинувшись вранці під час мандрівки біля Жаботина, Евлія Челебі «нашвидоруч випив каву... і рушив на схід». На розкішному ж бенкеті біля Аккерману восени 1657 р. він занотував про вже традиційний церемоніал для кримського хана та аккерманського паші: «Після того, як були випиті кава, вино, чай і анісовий напій, подали трояндову воду та (воскурили) фіміам».

Вживали каву в той самий час і козацькі достойники. Історик Ігор Нетудихаткін для 1650-х років відзначив, що під час першої зустрічі з Богданом Хмельницьким у його військовому таборі в невеличкому містечку Богуслав на Київщині 21 червня 1654 р., антиохійський патріарх підніс гетьману символічні дари і серед них «сосуд з кавовими бобами, тобто з кавою, оскільки він її поціновувач» (з нотаток Павла Алепського). Обережно підтримаємо гіпотезу, що Богдан призвичаївся до кави в Стамбулі, перебуваючи при дворі яничарського Бекташ-аги.

Для XVIII ст. вже зовсім звичайними стають кав'ярні скрізь по кримським та османським володінням – є численні писемні повідомлення про один з таких закладів в Ходжабеї (кав'ярні Аспорідіса). Але саме матеріальних знахідок та музейних предметів для комплексного дослідження кавової традиції в Україні досі бракувало. І ось вийшла перша частина матеріалів археологічних досліджень 2014 та 2016 років на площі Польський ринок у Кам'янці-Подільському під загальним керівництвом к.і.н., старшого наукового співробітника ДП «НДЦ «ОАСУ»» ІА НАН України.

За результатами розкопок було з'ясовано час існування та функціональне призначення будівлі – історично невеликий проміжок близько десятиліття між 1672 та 1687 рр. Зафіксовані сліди складського приміщення (напівльоху), очагу для приготування кави, битий керамічний, порцеляновий, фаянсовий, металевий посуд, численні глиняні люльки для паління тощо (загалом 3300 знахідок). Увесь набір знахідок дозволив зробити висновок про безумовну належність розкопаного об'єкту до категорії кав'ярень, яких згідно османського дефтеру 1681 року у Кам'янці було 10.

Багатий археологічний матеріал знайшов відображення у фотоілюстраціях. В книжці опубліковано світлини найхарактерніших кавових чашечок (філіжанок) – їх знайдено 100, а також люльок – загалом 1219. Така колекція філіжанок та люльок

визначена на момент публікації як одна з найбільших у світі, до того ж датована вона дуже вузьким проміжком часу та відноситься до одного об'єкту.

Неймовірне значення цих досліджень вже стає очевидним. В результаті пожежі 1687 р. комплекс був законсервований. Серед 100 філіжанок 50 % належать до китайського порцелянового виробництва, 32 % походять з османської Кютах'ї, а також присутні 13 % філіжанок персидського виробництва. Так само важливі результати отримані при дослідженні аналогій в типах люльок. Ми бачимо сліди системи торгових, військових та соціальних контактів різних регіонів Євразії, культурні зв'язки. В сполученні з писемними джерелами такі матеріали дозволять ще краще уявити різноманіття взаємодії на Великому Фронтирі. Залишається лише очікувати нових археологічних досліджень в Кілії, Білгороді-Дністровському, Ізмаїлі, Одесі, Очакові, Татарбунарах де подібні заклади існували як мінімум з останнього десятиліття XVI ст.

DOI: <https://doi.org/10.18524/2519-2523.2023.18.294825>

УДК 94(477)Липа

**NOVEMBER 13 – IVAN LYPA
MEMORIAL DAY
(24.02.1965, KERCH - 13.11.1923,
VYNNYKY)**

**13 ЛИСТОПАДА – ДЕНЬ ПАМ'ЯТІ
ІВАНА ЛИПИ
(24.02.1965, КЕРЧ – 13.11.1923,
ВИННИКИ)**

Svitlana Kucherenko

Post-graduate student
Odesa I. I. Mechnikov National University
2, Dvorianska Str., Odesa, 65082, Ukraine
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>
E-mail: kusvi@ukr.net

Citation: Kucherenko, S. (2023). November 13 – Ivan Lypa Memorial Day (24.02.1965, Kerch – 13.11.1923, Vynnyky). *Chornomors'ka mynuvshyna: notes of the Department of the history of Cossacks in the South of Ukraine* / V. A. Smolij, ed. Odesa, vol. 18, pp. 197 – 199.

Submitted: 09. 12. 2023

Світлана Кучеренко

Аспірантка
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65082, Україна
ORCID:
<https://orcid.org/0000-0002-3718-2579>
E-mail: kusvi@ukr.net

Цитування: Кучеренко С. 13 листопада – день пам'яті Івана Липи (24.02.1965, Керч – 13.11.1923, Винники). *Чорноморська минувшина: записки Відділу історії козацтва на півдні України*: зб. наук. праць/ за ред. В. А. Смолія. Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2023. Вип. 18. С. 197 – 199.

Отримано: 09.12.2023

«ІВАН ЛИПА ТАРАСІВЕЦЬ ПИСЬМЕННИК ЛІКАР 1865 КЕРЧ НАД ЧОРНИМ МОРЕМ 1923 ВИННИКИ КОЛО ЛЬВОВА» – написано архітектором І Коверком на прохання Юрія Липи на пам'ятнику батькові у 1937 р.

Життєвий шлях І. Липи від Керчі до Винників тривав 58 років, пройшовши через Харків, Казань, Канів Полтаву, Одесу, Київ, Вінницю, Кам'янець-Подільський, Львів, Тарнів та інші міста, містечка і села України й поза нею. Одеські сторінки в біографії визначено 1897 – 1898 і 1902 – 1918 рр. [3].

Але зі спогадів І. Липи про походження відомо, що його родина по матері (можливо і по батькові), була пов'язана з Одесою від початку ХІХ століття. Дід Михайло Житецький (мамин батько) походив з Полтавщини, чумакував, зрештою оселився в Курисові-Покровському, а звідти приїхав до Одеси. Дуже любив розповідати, як став одеситом: прийшов до урядовця, сказав, що безрідний, дав три карбованці, його й приписали... Похований був десь на Романівці [1, с. 4]. Очевидно, що в Одесі народилася його донька, мати І. Липи. Якби Ганна Житецька і Лев Липа, побравшись в Одесі, не «запрягли воли» й не «подалися через увесь Крим до Керчі», то їхній син

Іван був би одеситом ще й за народженням, а не лише за проживанням, працею (від лікаря для бідних і санітарного лікаря міста), громадською (Одеська літературна Спілка, Просвіта) та політичною діяльністю (комісар Одеси) упродовж півтора десятка років.

З комплекту пам'яток-календариків, виданих до 100-річчя Української революції організацією «Одесі – 600» за ініціативи К. Сорокіної, автор тексту І. Стамбол, консультанти Т. Гончарук і Т. Вінцовський, дизайн І. Макаручук.

13 листопада 2023 р. у Винниках, що віднедавна приєднані до Львова, відбулися пропам'ятні заходи, присвячені 100-річчю з дня смерті українського політичного і культурного діяча Івана Львовича Липи: обряд панахиди на цвинтарі; екскурсія по місцях І. Липи; погашення марки і виставка експонатів «Іван Липа і його епоха» в краєзнавчому музеї; виставка творів дружини Юрія Липи художниці Галини Захаряевич (з фондів Самбірського музею «Бойківщина») у бібліотеці; тематична виставка-продаж літератури Львівського видавництва «Каменярь». Завершував програму круглий стіл «Місце родини Лип в українському національному русі» (модератор Зоряна Іванків – голова Лікарського клубу імені Ю. Липи Львівського лікарського товариства), під час якого було заслухано доповіді: «Шлях лікаря-українця на зрізі епох у листах І. Липи» (І. Стамбол, доцент кафедри інформаційних комунікацій факультету української філології, культури і мистецтва Київського університету ім. Б. Грінченка), «Винниківська сторінка життя Юрія Липи» (С. Кучеренко, аспірантка кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Одеського університету ім. І. І. Мечникова, заступниця голови правління Благодійного Фонду ім. І. та Ю. Лип); «Іван Липа на Полтавщині» (А. Гейко, директор Мачухівського краєзнавчого музею); «Увічнення пам'яті Івана та Юрія Лип у Мачухах» (В. Білокінь, голова Мачухівської територіальної громади); «Історія та перспективи відновлення будинку, де проживав Іван Липа» (Б. Шустер, керівник офісу Львівської громади у м. Винники); «Доба Івана Липи» (М. Литвин, професор

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича), «Іван Липа і сучасність» (Д. Сапіга, (директор видавництва «Каменярь»).

Тема останньої доповіді круглого столу нагадала найвідоміший вірш І. Липи, що в наш військовий і в майбутній час стає найсучаснішим:

Суд визвольного краю

*Тепер і ви прийшли, бездушні неймовіри,
Що весь нудний свій вік без цілі і без віри
Тягли, працюючи для власного життя,
Що проминуло сном без всякого пуття.
Тепер і ви прийшли, мене що занедбали,
В неволі та біді покинули своїх,
Що ворогам моїм всі сили оддавали.
Що ви любили їх, гнобителів моїх.
Тепер і ви прийшли, єхидні і лукаві.
Що працювали лиш для власної пихи,
І ролю грали скрізь, аби придбати слави.
Не діти ви мені, ви вороги лихі!
Тепер і ви прийшли, що вам талант од Бога
На те призначено, щоб край свій рятувать,
А ви, з рабів раби, лінії до всього.
Зуміли той алмаз в багнюці затоптать.
Тепер усі прийшли в час радощів народніх..
Що ж принесли міні? Серця свої холодні?
О, йдіть од мене геть! І геть з очей моїх!
Тепер приймаю я тільки дітей своїх...(1900) [2, с.26.]*

Джерела та література:

1. Липа І. Дитинство в Керчі. *Наші дні*. 1942. №9. С. 4 – 5.
2. Липа І. Суд визволеного краю. *Поезія / упоряд. С. Кучеренко, вст. сл. І. Стамбол*. Львів: Каменярь, 2015. 33 с.
3. Стамбол І. І. Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець / наук. ред. і вст. ст. В. М. Хмарський; Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського, ОНУ ім. І. І. Мечникова. Київ, Одеса, 2017. 296 с.

References:

1. Lyra, I. (1942). *Dytynstvo v Kerchi. Nashi dni*. №9, s. 4 – 5.
2. Lyra, I. (2015). *Sud vyzvolenoho kraiu. Poeziia / uporiad. S. Kucherenko, vst. sl. I. Stambol*. Lviv. 33 s.
3. Stambol, I. I. (2017). *Ivan Lvovych Lyra v ukrainському natsionalnomu rusi: likar, pysmennyyk, tarasivets / nauk. red. i vst. st. V. M. Khmarskyi; Nats. b-ka im. V. I. Vernadskoho, ONU im. I. I. Mechnykova*. Kyiv, Odesa. 296 s.

ЗМІСТ СТАТТІ

Чухліб Тарас

Уживання назви «Україна» в офіційному листуванні гетьмана І. Мазепи та його респондентів (1700 – 1709 рр.).....3

Ложешник Олександр

Початковий етап формування Чорноморського війська в Буго-Дністровському межиріччі.....16

Катеринко Ігор, Середа Олександр.

Кримське ханство напередодні і після анексії у російсько-османському дипломатичному протистоянні...25

Брехуненко Віктор

Східна і південна межі України з перспективи запорозького козацтва доби Нової Січі.....34

Бойко Петро

Демографія Південної України останньої чверті XVIII ст.: наукові моделі та результати їх застосування.....42

Гончарук Тарас

Дії англо-французького флоту в Одеській затоці в квітні 1854 р.: факти та міфи імперської пропаганди...53

Полторак Володимир

Кримські татари в складі Османського козацького війська (1853 – 1877).....62

Артюх Ірина

Розвиток початкової церковної освіти в Херсонській губернії в другій половині XIX ст.....69

Герасименко Вікторія

Типові державні відзнаки та нагороди як опція заохочення одеських міських голів у структурі міського самоврядування другої половини XIX ст. – початку XX ст.77

Діанова Наталія

Розвиток Римо-католицької церкви на Одещині (кінець XX – початок XXI ст.).....86

Чернявська Олена

Поширення комерційної освіти на півдні України на початку XX ст.: Херсонське комерційне училище...94

Філянін Євген

Мусульманська культура кримських татар кінця XIX – початку XX ст.: рецепція Михайла Коцюбинського.....103

Світленко Сергій

Шевченківські роковини і українські громадські осередки та організації в Одесі останньої чверті XIX – початку XX ст.....117

Кучеренко Світлана

Історичний роман “Козаки в Московії” в біографії Юрія Липи та з відстані часу.....131

Олександр Бабіч

Існування окремих етнічних груп Одеси в умовах окупації 1941 – 1944 рр.138

Присяжнюк Юрій

Тематика з історії козацтва на сторінках наукової періодики 1950–1980-х рр.: Українській історичний журнал.....145

Музичко Олександр

Козакознавство в інтелектуальних студіях української діаспори Австралії у другій половині XX ст. .157

Новікова Людмила

Історія євреїв в Україні у XX ст. як предмет викладання у ЗВО: методичні розробки спецкурсів.....165

Юраш Євген

Директорат Одеського Піклувального комітету про в'язниці: просопографічний портрет.173

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ

Бачинська Олена

Одеські гімназисти та Січневе повстання 1863-1864 рр.: матеріали однієї кримінальної справи183

РЕЦЕНЗІЇ ТА ІНФОРМАЦІЯ

Полторак Володимир

Шлях Кави до України [рец. на: Нечитайло, П. 2022. Османська кав'ярня в Кам'янці-Подільському. I: Польові роботи, керамічний посуд, люльки. Превентивна археологія в Україні, 1. Київ; Кам'янець-Подільський: ОАСУ, 296 с.]194

Кучеренко Світлана

13 листопада – день пам'яті Івана Липи197

CONTENTS

ARTICLES

Chuhlib Taras

Use of the name "Ukraine" in the official correspondence of the hetman I. Mazepa and his respondents (1700 – 1709)...3

Lozheshnyk Oleksandr

The initial stage of the formation of the Black sea army in the Bugo-Dnistrov measure.....16

Katerynko Igor, Sereda Oleksandr

The Crimean Khanate before and after the annexation in the russian-ottoman diplomatic confrontation.....25

Brekhunenko Victor

The Eastern and southern borders of Ukraine from the perspective of the Zaporizhian Cossacks of the New Zaporizhian Host (Sich).34

Boiko Petro

Demography of Southern Ukraine in the last quarter of the 18th century: scientific models and the results of their implementation.....42

Honcharuk Taras

Actions of the English-French fleet in the gulf of Odesa in April 1854: facts and myths of imperial propaganda...53

Poltorak Volodymyr

Crimean Tatars among the Ottoman Cossacks (1853 – 1877)62

Artyukh Iryna

Development of primary church education in Kherson governance in the second half of the XIX century...69

Herasymenko Viktoriia

The typical state medals and rewards as an option of encouragement of Odesa city mayors in the city self-government structure within the period from the second half of the 19th century to the beginning of the 20th century.....77

Dianova Nataliya

Development of the Roman Catholic Church in Odesa region (late XX – beginning of XXI century)......86

Cherniavska Olena

Spread of commercial education in Southern Ukraine at the beginning of the 20th century: Kherson commercial school..94

Filianin Yevhen

The Crimean Tatar Muslim culture of the late 19th – early 20th centuries: Mykhailo Kotsiubynskyi's reception.103

Svitlenko Serhiy

Shevchenko anniversaries and Ukrainian public centers and organizations in Odesa in the last quarter of the 19th – beginning of the 20th century.....117

Kucherenko Svitlana

The historical novel «Cossacks in Muscovy» in the biography of Yury Lypa and from the distance of time...131

Babich Oleksandr

The existence of certain ethnic groups in Odesa in the conditions of occupation 1941 – 1944.....138

Prysyazhnyuk Yuriy

The topic of Cossacks history on the pages of scientific publications of the 50-80s of the 20th century: Ukrainian Historical Journal.....145

Muzychko Oleksandr

The study of Cossacks history in the intellectual studies of the Ukrainian diaspora in Australia in the second half of the twentieth century.....157

Novikova Liudmyla

History of Jews in Ukraine in the twentieth century as a subject of teaching at a university: methodical development of special courses.165

Urash Evgen

Directorate of the Odesa Prison Committee of Trustees : prosopographic portrait.....173

PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES

Bachynska Olena

Odesa high school students and the January Uprising of 1863 – 1864: materials of one criminal case183

REFERENCES, CHRONICLE

Poltorak Volodymyr

Path of coffee to Ukraine [Review on: Nechitaylo, P. (2022). *Ottoman coffee house in Kamianets-Podilskyi. I: Field works, ceramic dishes, pipes. Preventive archeology in Ukraine, 1*. Kyiv; Kamianets-Podilskyi : OASU, 296 p.]. ...194

Kucherenko Svitlana

November 13 – Ivan Lypa Memorial Day (24.02.1965, Kerch – 13.11.1923, Vynnyky).....197

Наукове видання

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**

Збірка наукових праць

Випуск 18

Комп'ютерна верстка та макетування: Олена Бачинська

Видано за авторською редакцією

Підписано до друку 28.12.2023
Обсяг 11,6 друк. арк. Формат 60x88/16. Зам. № 1160/23
Наклад 30 прим.

Надруковано у ФОП Бондаренко М. О.
м. Одеса, вул. В.Арнаутська, 60
т. +38 0482 35 79 76
info@aprel.od.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014 р.